

3

Sociologický časopis

Ročník 31 (1995)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrusek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šandarová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Stephanie Howard, *redaktorka anglických textů*, Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Sazečská 10, 108 00 Praha 10. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Artia Pegas Press s. r. o., Národní 25, 111 21 Praha 1 a redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.
F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.
MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Dušan Šimek: Práce jinak? Poznámky k sociálním souvislostem práce</i>	291
<i>Miroslav Novák: Systémy politických stran a základní modely opozice</i>	305
<i>Jiří Večerník: Staré a nové ekonomické nerovnosti: případ českých zemí</i>	321
<i>Luba Králová: Homogamia – zákon alebo alternativa výberu životného partnera?</i>	335

ESEJ

<i>Csaba Szaló: O změně osvětlení a zbarvení všech věcí: sociální konstrukce zkušeností</i>	345
---	-----

DISKUSE

<i>K důkladnější analýze příčin problémů české sociologie (Pavel Machonin)</i>	357
<i>Vidím to „trochu“ jinak (Jadwiga Šanderová)</i>	361
<i>Česká sociologie je pouze taková, jací jsou čeští sociologové (Ladislav Rabušic)</i>	363
<i>Kam kráčí česká sociologie? A co jí schází? (Martin Potůček)</i>	366
<i>K bezradnosti zatím není důvod (Jadwiga Šanderová)</i>	368

RECENZE

<i>G. Le Bon: Psychologie davu (J. Sedláček)</i>	371
<i>V. Dvořáková, J. Kunc: O přechodech k demokracii (J. Kabele)</i>	375
<i>J. P. Scott: The Evolution of Social Systems. Monographs in Psychobiology: An Integrated Approach, Vol. 3. Ed. by S. A. Corson (J. Kamaryt)</i>	378
<i>Sociologie a životní prostředí (L. Kotačka)</i>	379
<i>L. Hrdý, V. Soukup, A. Vodáková (eds.): Sociální a kulturní antropologie (J. Kandert)</i>	382
<i>A. Wolf et al.: America at Century's End (V. Müller)</i>	384
<i>La biographie. Usages scientifiques et sociaux (P. Horská)</i>	388

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Sociologie a historie. Dopis č. 2 předsedy ISA z června 1995 (I. Wallerstein)</i>	393
<i>Projektovaná životní dráha (H. Kubátová)</i>	394
<i>Přeshraniční problematika na odborných akcích za účasti výzkumného týmu Sociologického ústavu AV ČR (M. Jeřábek)</i>	397
<i>I. A. Bláha (1897-1960) (J. Sedlák)</i>	398
<i>Věda, technika a změna: nové teorie, reality a instituce (K. Müller)</i>	400
<i>K hodnocení Sociologického ústavu AV ČR (M. Illner)</i>	402
<i>Kongresové léto 1995 (M. Illner)</i>	403

ANOTACE

<i>International Sociology 1994 (D. Stefosis, L. Bánovcová)</i>	407
<i>Demografie (nejen) pro demografy (L. Fialová)</i>	409
<i>Population and Development Review, Vol. 20 (1994), No. 1 (I. Křížová)</i>	410

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.x nebo 6.0 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1.283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@eam.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.x, or 6.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Práce jinak?

Poznámky k sociálním souvislostem práce

DUŠAN ŠIMEK*

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

Work in any other way?

Comments on the Social Circumstances of Work

Abstract: The paper introduces the concept „ability of work“ as a configuration of content, character and division of labour with a particular social-cultural and social-political environment. The ability of work is a comprehensive expression for the general qualitative parameters of work which indicate a certain quality as well as quantity of the potential of the working person. Disproportions within the system of ability produce a lack of balance in the work force market with subsequent dysfunctional phenomena in the social structure. Ability of work affects especially the employment and unemployment rates, the potential of source of work force and the qualification potential of the work force, including the possibilities of its change through various requalification projects.

Ability of work enables a better identification of the effects of changes in the character of work in its cultural context and especially the operationalisation of the socio-cultural relationship of work-qualifications, requalification but also the labour market, employment and unemployment rates. Within the synthetic status it establishes qualification in particular as one of the central prerequisites for asserting oneself in the labour market, i.e. it identifies it as the most important in the employment policy.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 3: 291-304)

Politické interpretace sociálně ekonomického a sociálně kulturního vývoje posledních čtyř let a zejména reflexe výsledků tohoto vývoje veřejným míněním svou kontroverzností jednoznačně signalizují, že idea „změny jako přirozeného stavu existence společnosti“ se bude ve všech aspektech společenského života prosazovat velmi zdůluhavě.

Některé sociální aspekty společenské změny, které se nově objevují v oblasti práce, si zasluhují pozornost společenských věd. Za nový (vlastně bezprecedentní) jev je možno považovat nezaměstnanost jako jednu, ze sociologického hlediska fakticky marginální, nepatrnou komponentu sociální změny, která však z různých důvodů až nepřiměřeně silně ovlivňuje životní způsob v postkomunistických společnostech. Nemá smysl vyhledávat a objasňovat ony různé důvody konjunktury zájmu o problematiku nezaměstnanosti: v pozadí většiny z nich jsou ideologické či politické zájmy, protože nezaměstnanost je průvodním jevem ekonomické transformace. Tento proces se stal předmětem politických střetů – a právě politizace ekonomické transformace, včetně všech jejích průvodních jevů, vede ke snahám o urychlená praktická řešení všech problémů, které se objevují. Úspěšnost řešení je však limitována jednak globálností

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Dušan Šimek, katedra sociologie a andragogiky FF Univerzity Palackého, Křížkovského 10, 771 80 Olomouc, tel. (068) 270 72.

společenské změny, jednak specifičností vývojové etapy naší společnosti. Chybí historická zkušenost, nelze se opřít o výsledky teoretických prací a empirických výzkumů realizovaných v minulosti, protože předmět jejich zájmu byl zasazen do nesrovnatelného sociálního, ekonomického, kulturního, ekologického i legislativního a politického kontextu.

Nejde však jen o nesrovnatelnost v historické ose. Sociálně kulturní souvislosti práce značně limitují možnosti komparativních výzkumů, které by srovnávaly například přístupy k řešení nezaměstnanosti v různých společnostech. Lze zajisté identifikovat jisté podobnosti ekonomického vývoje Británie na přelomu šedesátých a sedmdesátých let se situací českého hospodářství na počátku let devadesátých. Nelze však mechanicky přebírat britský model řešení, už jenom proto, že politické a ekonomické podmínky okolního světa jsou nesrovnatelné.

Konečně třetí, patrně nejvýznamnější příčinou kontroverznosti interpretací sociálních důsledků změny v oblasti práce (nezaměstnanosti, kvalifikace a rekvalifikace apod.) je skutečnost, že politicky vynucená praktická řešení nejsou dostatečně teoreticky podložená, že vývoj teoretických poznatků ani zdaleka není koincidentní s požadavky sociální praxe.¹

Pokusme se několika poznámkami přispět k sociologické interpretaci měnícího se obrazu práce, která by umožnila andragogické aplikace v oboru sociální práce s nezaměstnanými, v oboru managementu profesního vzdělávání i v oboru personálního řízení. Důraz na andragogické vyústění je přitom motivován snahou o komplexní, integrální přístup k utváření potenciálu působení na člověka při krizovém průběhu jeho životní dráhy.

Záměr sociologicko-andragogického zkoumání redefinovaného fenoménu práce směřuje k teoretické analýze vztahu jeho základních sociálně determinovaných aspektů: kvalifikace, rekvalifikace a nezaměstnanosti. Pro postižení souvislostí mezi těmito třemi jevy navrhuji vytvoření konstruktů *abilita práce*, který představuje přece jen poněkud jiné hledisko než například disponibilita práce, či prácechopnost. Smyslem konstrukce pojmu *abilita práce* je systémové postižení sociálních souvislostí vývoje práce, které v důsledku disproporcionálního hospodářského vývoje a nasazení kvalitativně jiných technologií mohou nabývat dysfunkční charakteristiky. *Abilita práce* je konfigurací obsahu, charakteru a dělby práce s určitým sociálně kulturním a sociálně politickým prostředím. Souhrnně vyjadřuje obecné kvalitativní parametry práce, které indukují určitou kvalitu i kvantitu potenciálu pracovní síly. Disproporce uvnitř systému ability způsobuje nerovnováhu na trhu pracovních sil s následnými dysfunkčními jevy v sociální struktuře. *Abilita práce* ovlivňuje zejména:

- vývoj zaměstnanosti, resp. nezaměstnanosti,
- potenciál zdrojů pracovních sil,
- kvalifikační potenciál pracovních sil, včetně možností jeho změn prostřednictvím rekvalifikačních projektů.

¹) Jako příklad je možno uvést institucionalizaci úřadů práce, které byly personálně vybaveny zcela v rozporu s původními záměry „parakvalifikovanými“ pracovníky, kteří mnohdy nejsou s to zvládat na profesionální úrovni ani nejjednodušší aktivity zprostředkovávání práce, natož pak řešit koncepční otázky trhu práce a nezaměstnanosti v regionu.

Abilita práce determinuje zaměstnatelnost, tedy obecný potenciál získání zaměstnání v určeném regionu. Jako statistický ukazatel je zaměstnatelnost vyjádřena dobou potřebnou ke získání zaměstnání (čili vlastně průměrnou dobou nezaměstnanosti) a je tedy závislá na stejných sociálních a demografických faktorech – věku, pohlaví a rodinném stavu, nominální kvalifikaci a etnickém původu, k nimž lze přiřadit ještě formu ukončení předchozího pracovního poměru, ekonomickou strukturu regionu, potenciál mobility a mnohé další. Dříve než bude možno operacionalizovat pojmy nezaměstnanost, kvalifikace a rekvalifikace jako atributy ability práce, je nutno si specifikovat pojetí práce. Tak jako se mění v historickém a společensko politickém vývoji interpretace práce, tak se mění i interpretace kvalifikace, zaměstnanosti i nezaměstnanosti.

Před analytickou klasifikací různých přístupů k pojmu práce je vhodné předeslat, že tento pojem, v češtině chápáný vcelku jednoznačně, může nabývat různých významů. V anglickém jazykovém prostředí se uplatňuje rozlišování mezi pojmy „labour“ a „work“, které je pro systémovou analýzu práce velmi užitečné. Na tuto diferenciaci upozornila již v padesátých letech Arendtová ve své knize *The Human Condition* (cit. dle [Grint 1991: 8]). Zatímco „labour“ (podle slovníku: práce, námaha, úkol, dělnictvo, pracovní síly – a taky porodní bolesti) je tělesná aktivita, určená k zajištění přežití, jejíž produkty jsou konzumovány relativně bezprostředně, „work“ (práce, dílo, činnost) je aktivita, kdy člověk „svými rukama“ dává objektivitu světu, vytváří hodnoty. Podle Arendtové pracovní činnost je aktivita expresivní, tj. aktivita, ve které spočívá seberealizace a utváření lidského života.

Pomineme lingvistické, fyzikální a fyziologické přístupy a dokonce i přístupy psychologické, které práci považují vedle učení a hry za jednu ze tří základních aktivit osobnosti, mobilizujících psychiku.

Zaměření této stati totiž přímo vybízí k využití praxeologických premis. Kotarbiński ve své známé publikaci [Kotarbiński 1972: 54-55 i další kapitoly] prezentuje práci jako produkt složených činů. Hierarchizuje aktivitu člověka do tří stupňů – jednoduché činy se spojují v soubory činů a tyto soubory se za určitých podmínek mohou stát činem složeným. Ten vzniká tehdy, když všechny dílčí činnosti směřují ke společnému cíli.

K tomu, aby soubor činů se stal složeným činem, je nutno zajistit:

- aby mezi aktivními činiteli byl vztah pozitivní nebo negativní kooperace,
- aby mezi dvěma činnostmi byl vzájemný vztah (jedna druhou umožňuje, způsobuje, usnadňuje, nebo obě mají vztah k činnosti třetí).

Podstatná je tu i časová souslednost. Ta jednoznačně evokuje pojem *organizace* buďto ve vztahu k výsledku (všechny soubory činností směřují k dosažení určitého cíle), nebo k procesu samotnému, při činnostním chápání organizace, ve smyslu organizování.

Strukturálně funkcionální praxeologické pojetí je přes všechny výhody příliš abstraktní pro potřeby sociologických interpretací, chybí zde zejména interaktivní aspekt, postižení práce v rámci prostředí, zejména prostředí sociálního. Přesto mu však nelze upřít významný metodologický přínos pro analýzy nejrůznějších konsekvencí v oblasti práce: ukazuje se mimo jiné jako schůdná cesta k didaktické strukturaci systému kvalifikační přípravy v rámci andragogické transformace společenských požadavků na optimalizaci pracovní síly.

Mezi ekonomizujícími přístupy, které práci postihují jako druh společensky užitečného, účelného působení, nesporně dominuje marxistické pojetí (v podstatě velmi

blízké strukturálně funkcionalistické škole): „Práce je především proces mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svým vlastním činem zprostředkovává, reguluje a kontroluje svou látkovou výměnu s přírodou. (...) Jednoduché momenty pracovního procesu jsou: účelná činnost čili práce sama, její předmět a její prostředek.“ [Marx 1986: 204 an.] V dalších odstavcích pak Marx ještě specifikuje práci jako účelnou činnost ke zhotovení užitkových hodnot, přisvojování si přírody pro lidské potřeby, jako všeobecnou podmínkou výměny látkové mezi člověkem a přírodou, věčnou přírodní podmínkou lidského života.

Toto pojetí nebylo preferováno pouze v zemích socialistického tábora. Jak uvádí Dumont, „moderní doba svědčí novému způsobu zohledňování lidského fenomenu, (human phenomena) a vyčleňování zvláštních oborů, pro které běžně přijímáme slova jako ekonomický, ekonomie, (...) merkantilisté osmnáctého a devatenáctého století smísili jevy, které označujeme jako politické, s ekonomickými.“ [Dumont 1977: 34] Radikální ekonomizaci společenského života včetně sociálního myšlení, označovanou přílehlavě Grintem [1991: 10] za „triumf ekonomické ideologie“, však nelze bez výhrad přijímat dokonce ani v současné české společnosti, ve které ekonomické hodnoty jsou nesporně preferovány. V definici je kontroverzní zejména teze „přisvojování si přírody pro lidskou potřebu“, která neobstojí na určité úrovni ekologického poznání,² ale dokonce ani na určité úrovni schweitzerovského myšlení etického.

Dalším sporným momentem, který odkazuje uvedené pojetí pouze do konkrétního vymezeného historického období s konkrétní kvalitou dělby a charakteru práce, je výrazný materialismus. „Výměna látková mezi člověkem a přírodou“ nepředpokládá imateriální povahu práce, která není zaměřena na tvorbu materiálních hodnot, nýbrž na utváření nebo formování hodnot duchovních – práce kněží, právníků, umělců.

Konečně poslední výhrada vůči uvedené definici spočívá v neudržitelnosti descartovské dichotomie přírody a člověka ve formulaci „přírodní podmínky lidského života“. Dokonce i tehdy, když akceptujeme komplementární model přírodních a kulturních podmínek lidského života, je antropocentrické vyjádření vztahu člověka a přírody zavádějící.

Z hlediska komplexu problémů, zahrnovaných pod pojem abilita práce, je velmi podnětná Scrutonova (poněkud zjednodušující, nicméně inspirativní) charakteristika práce jako „...činnosti, kterou nebude nikdo vykonávat dobrovolně, nedostane-li se mu za ni odměny. Někdy se soudí, že by se měla tato aktivita pokládat za součást ekonomického procesu, sestávajícího z výroby, rozdělování, směny a spotřeby, avšak takový požadavek je patrně příliš rigorózní, nechápe-li se to ovšem v tom triviálním smyslu, totiž že veškerá placená zaměstnání jsou součástí procesu rozdělování, dokonce i zaměstnání komika.“ [Scruton 1989: 104] Definice zjevně implikuje již zmíněné rozdělení práce ve smyslu „work“ a „labour“, jak je doporučuje Arendtová.

Možná by bylo účelné uvažovat v této souvislosti o obecné funkci práce ve smyslu jejího transformačního obsahu, jako souboru aktivit, které přetvářejí prostředí člověka (včetně prostředí přírodního), zatímco práce institucionalizovaná ve smyslu „zaměstnání“ umísťuje člověka v diferencovaných formách trhu a vlastně obecně v sociální struktuře. Důraz na konstitutivní aspekt lidské výrobní činnosti umožňuje eliminovat instrumentali-

²) Srv. např. argumenty, které shrnuje Keller [1993].

zaci práce, kdy lidská aktivita je znehodnocena na pouhý prostředek a kdy zákonitým důsledkem je odcizení práce se všemi vedlejšími efekty.

Typickou konstitutivní definici práce uvádí např. Watson v knize *Sociology, Work and Industry*: „Práce spočívá ve vykonávání úkolů, které umožňují lidem vytvářet život uvnitř jejich prostředí“ [Watson 1991: 83]. V tomto typu definic je zahrnut významný interaktivní aspekt – vzájemný vztah člověka a jeho prostředí, které sice primárně vnímáme jako technické a fyzikální (možná ekologické?) podmínky, ale rozhodující jsou tu nepochybně faktory *kulturní*.

Nejde tu však jen o kulturu práce, přestože organizační kultura jako konglomerát ustálených zvyklostí, tradicionalizovaných způsobů myšlení a jednání, který je charakteristický pro všechny pracovníky, povahu práce podstatně ovlivňuje. Kultura práce, zahrnující všechny prostředky, které má k dispozici jedinec v rámci pracovního procesu pro utváření svých vzájemných vztahů s jinými pracovníky, a které jsou pro něho nezbytné, aby mohl harmonicky žít v rámci společenství podniku, je substrukturou kulturního systému nebo kulturní konfigurace. Kulturní prostředí limituje práci normami charakteristickými pro danou společnost a odlišujícími ji od jiných společností. Determinace práce kulturním prostředím je natolik kategorická, že jen obtížně lze aplikovat mnohé poznatky z oblasti práce v odlišných sociokulturních podmínkách. Na tuto skutečnost poukazuje např. Kazuo Koike [1990: 51], když zdůrazňuje obtížnost „převoditelnosti“ (transferability) prvků japonské ekonomiky pro rozdíly mezi japonskou a euroamerickou kulturou – a pak i kulturou práce. Na přední místo mezi typicky japonské kulturní vzorce, které se odrážejí v oblasti práce, staví princip seniority v japonské společnosti, který podstatně limituje konkurenční podmínky práce. Obdobně lze srovnávat jen velmi opatrně i prvky organizační kultury nebo kultury práce ve společnostech Evropy – nepochybně by bylo možno prokázat výrazné rozdíly např. mezi německými a českými systémy kultury práce.

Watsonova definice implikuje rovněž sociální kooperaci, která je neméně významnou součástí charakteru prostředí i povahy práce. Z hlediska strukturace sociální povahy práce je možno identifikovat celou škálu stupňů sociální kooperace od dyády až po globální industriální pospolitost.

Redefinice práce v souvislosti se zkoumáním ability práce s sebou přináší i otázky, které dosud stály na okraji zájmu sociologie práce v naší společnosti. Jednou z takových otázek je diferenciací mezi prací a tzv. „ne-prací“, která nabývá na významu zejména ve společnosti, charakteristické permanentní změnou. Změna povahy práce vyvolává změny v jiných sociálních sférách a naopak. Řada změn v sociální oblasti je způsobena dynamikou vývoje v oblasti práce – změnami struktury práce, pracovních technologií aj. Umístění subsystému práce v určité mocenské struktuře a v určitém kulturním a sociálním kontextu [Watson 1991: 109] vyvolává změny příslušného prostředí. Jednou z nesporných příčin podílejících se na pádu komunistického režimu v roce 1989 byly i technologické změny, které způsobily na jedné straně prolomení komunikačních bariér, na straně druhé další nárůst zaostávání naší společnosti za industriálním vývojem Západu, který tu byl považován za žádoucí.³

³) Není bez zajímavosti pozorovat proces výrazné minimalizace komunikačních bariér v osmdesátých letech při současném více i méně nápadném nárůstu bariér technologických, budovaných nejruznějšími ochrannářskými institucemi, z nichž nejznámější je patrně teprve v roce 1994 zrušený COCOM.

I při tomto pomalém tempu vývoje například jen změny charakteru dělnické práce ovlivnily výrazně konzistenci ideologického konstruktu „dělnická třída“, který ještě ve fázi komplexní mechanizace mohl docela dobře sloužit jako prostředek ideologické manipulace. Komunistická mocenská elita nebyla schopna operativně vytvořit argumentační ideologický aparát, který by respektoval podmínky práce podstatně odlišné od dob vydání Komunistického manifestu.

Prvním možným přístupem diferenciací, která by vyčlenila pracovní aktivity pro potřeby zkoumání ability práce, je separace práce a ne-práce jako *dichotomie práce a volného času*, přestože Grint upozorňuje na úskalí tohoto dělení: „Práce se od ne-práce těžko dá odlišit na bázi volného času: pro někoho je sportování povoláním, ne volnočasovou aktivitou, zatímco pro druhého nezaměstnaností vynucený volný čas je noční můrou a svoboda tohoto času je bezcenná. Ani pro toho, kdo pracuje, není vždy jasné, jak se odděluje práce a volný čas. (...) Zatímco sport a volnočasové aktivity jsou pro definování členství v lokální komunitě ústředními faktory a také poskytují prostředí pro neformální výměnu myšlenek a informací, např. farmaření jako životní dráha znamená nejasné spojení mezi ne-prací a prací.“ [Grint 1991: 11] Patrně není třeba více zdůrazňovat, že rozdíl mezi prací a ne-prací zřídka leží uvnitř právě vykonávané aktivity, ale že je neoddělitelně spojen se sociálním kontextem, podporujícím tuto aktivitu.

Jiný možný přístup je zaměřen na oblast vztahů v *systému osobnost – rodina*, kdy výkon rolí bezprostředně se vztahujících k fungování rodiny bývá považován za „ne-práci“, zatímco role v ekonomickém systému jsou rolí pracovními. Toto řešení je však poněkud komplikované: neuvažuje ani o rodinné ekonomické aktivitě – rodinný podnik, stínová ekonomika – ani o nerovnovážném rozložení rolí v rodině podle pohlaví, ani o sporném definování rolí v rodině v závislosti na životním způsobu.

Třetím možným – a patrně nejvhodnějším – přístupem je uvažovat o práci v dimenzi „zaměstnaní“ a „ne-práci“ *pojímát jako nezaměstnanost*. Tento přístup je obvyklý zejména v aplikovaných oblastech sociologie, zejména v andragogickém pojetí sociální práce. V jeho rámci se řeší zejména sociální důsledky ne-práce, resp. nezaměstnanosti. V intencích tohoto přístupu Možný uvádí, že „nikdy a nikde neexistovala ‚plná zaměstnanost‘, od okamžiku, kdy se institucionalizoval zaměstnanecký poměr, vegetovala či lenořila v každé společnosti sociálně okrajová, ale nezanedbatelná a mnohdy početná skupina lidí, kteří žili bez práce. Popravdě řečeno, zaměstnanost se vynořila z masové nezaměstnanosti – a ne naopak.“ [Možný 1991: 7]

Pichňa již před dvaceti lety na několika příkladech vyřešil problém vztahu práce a ne-práce jednoduše kategoriemi činnosti (po eliminaci typicky volnočasových činností). Na základě pojetí ne-práce pak definoval práci. Vzhledem k tomu, že práce je prostředkem uspokojování lidských potřeb, uvažoval o tom, zda práce je skutečně činnost, vyplývající z donucení [Pichňa 1978: 16]. Ostatně, toto donucení nemusí být chápáno jako nějaký nepřírozený nátlak na jedince, což už Adam Smith vystihl pojetím práce jako nevyhnutelné oběti člověka v zájmu zabezpečení existujících potřeb. Pichňa dále uvádí názor Hearnshawův, který vysloveně tvrdí, že donucení je hlavním kritériem, které umožňuje rozlišovat, zda danou činnost je možno chápat jako práci, nebo ne-práci [Pichňa 1978: 17].

Diskuse o podstatě práce a ne-práce směřuje k vytvoření báze pro postižení podstatných aspektů povahy práce, tvořené jejím obsahem a charakterem. Povaha práce

je totiž oním objektem, ve kterém lze postihnout hlavní aspekty ability práce, kvalifikaci počínaje a nejrůznějšími problémy spojenými s nezaměstnaností konče.

První ze složek povahy práce je její *obsah*, který se dá definovat nejjednodušeji jako soubor pracovních činností a vztahů mezi nimi (práce soustružníka – obrábění, práce horníka – těžba, práce chirurga – operace atp.).

Je zdrojem kritérií pro obvyklé klasifikace druhů práce. Ekonomika práce klade největší důraz na stanovení složitosti obsahu práce. V tomto poli bývá rozlišována tzv. práce jednoduchá a práce složitá. Pojem jednoduché práce se nejčastěji opírá o Marxovu definici, kde jednoduchá práce je „vynakládáním jednoduché pracovní síly, kterou má v průměru každý obyčejný člověk, aniž ji nějak zvlášť rozvíjí, ve svém tělesném organismu.“ [Marx 1986: 69]

Vágnost této definice ovšem citelně omezuje její použitelnost – pojmy jako „jednoduchá pracovní síla“, „průměrný obyčejný člověk“, či „nějak zvlášť rozvíjet“ v exaktní diskusi neobstojí. Lze samozřejmě účelově operacionalizovat škálu složitosti práce expertízním šetřením. Jednodušším řešením však patrně může být zcela utilitární konsensuální vymezení jednoduché práce, jaké je použito v Jednotném katalogu prací. Složitost práce je tu vyjádřena různou složitostí objektu vykonávané práce a různou složitostí samotné pracovní činnosti, kvalitou a rozsahem pracovních vztahů, a druhem, rozsahem a způsobem práce s informacemi. Jednoduchost práce tedy spočívá v nízké úrovni strukturovanosti pracovních prostředků i pracovních předmětů a v pracovních operacích složených z činností s minimálními nároky na senzomotorické dovednosti. Pracovní vztahy jsou minimalizovány – povaha práce nevyžaduje formální komunikaci v horizontální struktuře (se spolupracovníky) a ve vertikální linii se příkazy nadřazeného prakticky nemění. Informace na nejnižších stupních složitosti práce jsou vesměs verbálnízované, konkrétní a stereotypní.⁴

Je zřejmé, že kvalifikační příprava na pracovní činnosti v nejnižších stupních složitosti práce je minimální. Oproti tomu tzv. práce složitě, označované i jako práce kvalifikované, jsou z hlediska ekonomiky práce projevem pracovní síly, jejíž vyučení si vyžaduje vyšší náklady, jejíž „výroba“ stojí více pracovního času a která má proto vyšší hodnotu, než jednoduchá pracovní síla.

Zatímco určení složitosti práce pomocí specifikovaných pracovních činností je potřebné patrně pouze pro potřeby ekonomické, tedy pro stanovení mzdových tarifů, pro sociologické účely je plně postačující rozlišování různých úrovní složitosti práce prostřednictvím formalizovaných kvalifikačních požadavků. Vedle složitosti obsahu je *mira podílu vynakládání duševní a fyzické energie* druhým významným parametrem ability práce.

Tradičně bývá rozlišována práce duševní (kde pracovník vynakládá převážně energii psychickou při exponování psychických funkcí – paměti, vůle, pozornosti,

⁴) Kategorii jednoduché práce je např. první stupeň povolání lesní dělník s příklady činností jako: – zalévání záhonů ve školkách ručně a přinášení vody v konvích, – ošetřování obalových sazenic na záhonech (např. přihnojování, zavlažování, pletí apod.), – ruční poprašování semenáčků a sazenic chemickými prostředky, – příprava substrátu, plnění kelímků, sáčků, polyetylenových pásů hnojivými substráty. [Jednotný... 1992: 206].

vigilance, myšlení) oproti práci fyzické, která se vyznačuje vynakládáním pouze fyzické energie pracovníka.

Toto tradiční rozlišení však přestává být funkční od masivního nástupu automatizace, robotizace a výpočetní techniky do pracovního procesu. Na této skutečnosti nic nemění ani fakt, že někteří klasikové sociologie práce nepovažovali automatizaci za revolučně nový princip výroby oproti mechanizaci. Klofáč a Tlustý uvádějí zřejmě nejreprezentativnější skeptické názory: „U automatizace se nejedná o něco podstatně nového a revolučního, nýbrž o logické pokračování již dlouho běžícího mechanizačního procesu. Z vědeckého hlediska nedává podstatně nový teoretický problém. Všechny automatizací vstupující otázky mohou být zvládnuty moderní podnikově hospodářskou a národně hospodářskou teorií. (L. Wolkersdorf)“ [Klofáč, Tlustý 1967: 117].

Rovněž G. Friedman považuje automatizaci za stupeň mechanizace, zjednodušeně řečeno za nejvyšší stupeň běžícího pásu [Friedman 1970: 15-18].

Snad pouze jako kuriozitu stojí zato na tomto místě uvést definici automatizace, jak je stanovena ČSN 01 0170: „Automatizace je proces vývoje techniky, kde se využívá zařízení k osvobození člověka nejen od fyzické, ale zejména od duševní práce.“

Přestože Friedman neformuluje svoje závěry tak kategoricky ve srovnání s Wolkersdorffem, uvažuje podobným způsobem – a podobně se mylí. Evolucionistický přístup, zdá se, nelze uplatňovat při posuzování jevů tak principiálně jiných a tak komplexních (ve smyslu sociální změny), jako je automatizace. Zatímco mechanický princip ovlivnil pouze určitou část společnosti (převážně oblast průmyslové výroby a spotřeby), princip automatický zasáhl společnost globálně tím, že především změnil charakter a způsob manipulace s informacemi. Není totiž uplatňován pouze v průmyslové výrobě, ale doslova formuje životní způsob tím, že ovlivňuje distribuci informací, které jsou nezbytné pro kulturní identitu společnosti.

„Zatímco je důležité zkoumat, kritizovat a pokoušet se o dekonstrukci převládající společenské domnělé technokratické ideologie (*dismantle the dominant social imaginary, the technocratic ideology*), je nakonec rovněž potřebné uvažovat o rozdílných cestách rozvoje konkrétních forem technologických inovací, které mohou být transformovány v sociálním, ekonomickém, politickém osobním a intelektuálním životě. Tak jako technologie není nezávislá na složitém kontextu utváření a vývoje společnosti, tak sociální, kulturní, ekonomické a politické praktiky a instituce, jakož i formy osobního života, nezůstávají nedotčeny technologickými inovacemi.“ [Smart 1992: 110]

Automatický princip tedy tím, že mění formu i frekvenci informací, umožňuje vznik nových médií a klade nové požadavky na komunikativní dovednosti, které determinují úroveň komunikace činitelů práce, resp. podobu komunikace mezi člověkem a pracovními prostředky.

Použijeme-li známé Tourainovo členění technické úrovně práce z jeho *The Post-Industrial Society* na

- kvalifikovanou práci řemeslníka s použitím jednoduchých univerzálních nástrojů,
- kvalifikovanou práci pracovníka – operátora specializovaného stroje a na
- kvalifikovanou práci operátora automatu

(což v zásadě odpovídá rozdělení ruční, mechanizované a automatizované práce), zřetelně pozorujeme přesun od fyzické komunikace pracovníka s pracovními prostředky

k intelektuální komunikaci se symboly a znaky, které se tak stávají bezprostředními pracovními prostředky.

Je zřejmé, že ústředním problémem tu není podíl psychických funkcí na výsledném fyzickém výkonu, tedy problém dichotomie fyzické a duševní práce, resp. poměr využívání fyzického či psychického potenciálu v pracovním procesu. Bylo by asi vhodnější v tomto případě využít jako objektivní kritérium dvě základní podoby pracovních předmětů, které jsou objektem komunikace pracovníka:

1. předměty fyzické, materiální, které pracovník mění při vynaložení fyzické síly,
2. předměty nehmotné, znaky a symboly, s nimiž pracovník operuje při komunikaci s pracovními prostředky, které teprve zprostředkovaně mohou přetvářet pracovní předmět.

Tyto symboly však samy mohou být pracovním předmětem.

Smart [1992: 36] považuje přesun komunikace z fyzických na nehmotné pracovní předměty za základní aspekt rozdílu mezi industriální a postindustriální společností. Vychází z Bellovy práce *The Coming of Post-Industrial Society*, kde Bell vystihl základní difference mezi oběma typy společností.

Industriální společnosti jsou podle Bella zaměřeny na produkci zboží, využívají strojovou technologii a jejich osovým principem je ekonomický vzestup. Strategickými zdroji jejich přetváření jsou „tvořivá síla“, popřípadě „finanční kapitál“. Tyto strategické zdroje, spojené se vstupem strojní technologie a narůstající dělba práce transformují práci. S příchodem inženýra a polokvalifikovaného (semi-skilled) dělníka odchází řemeslník. V takové společnosti „život je hra proti vymyšlené přírodě“ [Bell 1973: 126].

Postindustriální společnosti oproti tomu jsou založeny na službách, na využívání intelektuální technologie a jejich osovým principem je kodifikace teoretických poznatků. Strategickým zdrojem přetváření jsou informace (počítače a zařízení přenosu dat) a případně poznatky. V důsledku toho se důraz v systémech zaměstnání posunuje do profesionalizovaných vědeckých a technických forem zaměstnání. Narůstá dequalifikace (de-skilling) a v důsledku vstupu automatických technologií do produktivního procesu dochází k vytlačování mnohých forem práce a zaměstnání, jakož i ke zjevnému vzestupu požadavků na profesionální pracovníky se „vzděláním a výcvikem, poskytujícím druh dovedností, které jsou stále více vyžadovány v postindustriální společnosti“ [Bell 1973: 127]. Odcházejí industriální „modré límečky“, přicházejí roboty, pracovníci služeb, profesionálové. Společnost je „hrou mezi osobami“, soustřeďuje svůj zájem spíše na kvality života a péči o zdraví, vzdělávání, rekreaci a umění jakožto služby a kulturní vymoženosti považované za „žádoucí a nezbytné pro každého“, než na kvantitativní otázky, týkající se standardů života [Smart 1992: 36].

Základní kategorizace práce se tedy v důsledku globálního vlivu automatického principu v postindustriální společnosti dá vyjádřit v dichotomii *práce fyzická – práce sémiotická*. Jak říká Baudrillard, „musíme si představit celou oblast produkce, práce a produktivních sil, jako plující ve sféře ‚spotřeby‘, chápáné jako axiomatická zobecněná kódovaná výměna znaků“ (cit. dle [Gane 1991: 81]).

Tyto dvě podoby práce prakticky nemohou existovat ve svých extrémních polohách (dokonce i člověk, který řeší svým intelektem zcela abstraktní teoretický problém, vynakládá jistou fyzickou energii už jenom při písemném záznamu svých myšlenek, na druhé straně zase i nejjednodušší fyzická práce musí být popsána v podobě symbolů – slov, gest, znaků apod.).

Ostatně, myšlenka rozdělení komplementární třídy práce duševní od práce fyzické je i pro Marxe nepřijatelná: „Jednotlivý člověk nemůže působit na přírodu, aniž uvádí v činnost své vlastní svaly pod kontrolou svého vlastního mozku. Tak jako v přírodním systému patří hlava a ruka k sobě, tak spojuje pracovní proces práci hlavy a práci rukou.“ [Marx 1986: 542]

Rozlišení mezi fyzickou a sémiotickou prací je podstatným prostředkem redefinování charakteru práce a znakem její ability. Zatímco marxistické pojetí preferuje při určování charakteru práce spíše vztahy a vazby, které odpovídají stupni rozvoje společenské podstaty práce, tj. vlastnické vztahy, vztahy mezi prací jednotlivce a celé společnosti i vztahy mezi třídami a mezi jednotlivými kategoriemi uvnitř tříd, pro řešení problému ability práce je spíše použitelné uvažovat o charakteru práce v souvislosti s pracovními prostředky a předměty, kdy charakter práce je určen mírou zprostředkovanosti vztahu člověka a technologického zařízení v jejich vzájemné interakci. Přitom „technologie není pouze nástrojem ovládnutí přírody, je to nástroj sociálního ovládnutí, přímo politickou cestou, ale také různými cestami diferencované akulturace.“ [Gane 1991: 51]

Rovněž Touraine ve svém konceptu postindustriální společnosti, označované shodně s Bellem jako „společnost poznatků“ (knowledge society), předjímá vznik nového typu profesní struktury, formování „nové pracující třídy“ vysoce kvalifikovaných a specializovaných pracovníků [Touraine 1971: 110].

Myšlenku zásadní změny komunikativního schématu práce v postindustriální společnosti můžeme najít i u McLuhana. Podle něj typografický a mechanický věk typický svou ústní kulturou (oral culture) přechází ve věk elektronický s kulturou vizuální. Nové elektronické technologie transformují škálu, strukturu a vzory lidských aktivit a vztahů prostřednictvím rozšiřování a zvětšování kapacity smyslů, což přináší všechny sociální a politické funkce společně do náhlé imploze [McLuhan 1973: 13]. Pro industriální společnost je charakteristická dělba práce a funkční specializace, zatímco v elektronickém postindustriálním věku se práce mění, stává se především prací s informacemi [Ibid.: 373].

„Staneme se poznenáhlu nomádky sběrači poznatků, budeme osvobozeni od fragmentární specializovanosti jako nikdy předtím – ale také vtaženi do totálních sociálních procesů jako nikdy předtím.“ [Ibid.: 381–382]

Jestliže připustíme odůvodněnost konstrukce pojmu ability práce pro analýzy sociálních konsekvencí práce, v duchu tohoto konstruktu lze stanovit sociologickou definici pojmu nezaměstnanost. Nejde tu jen o jakési formální experimentování. Převzít pojetí nezaměstnanosti jako primárně ekonomické kategorie je redukcionistické. Sociálnost tohoto jevu nelze postihnout jeho kvantitativními parametry (které zajímají ekonomy), nýbrž jeho kvalitativními konsekvencemi, tj. sítí dopadů v sociální struktuře společnosti. To znamená, že nezaměstnanost se nestává sociálním fenoménem tím, že její úroveň překročí určenou hranici (beztaťk stanovenou spíše empiricky než na základě objektivizovaného poznání), ale tím, že zasahuje do širokého spektra potřeb a zájmů utvářejících dynamickou sociální strukturu. S nadsázkou lze říci, že jediný nezaměstnaný již je sociálním jevem, protože důsledky jeho nezaměstnanosti se objevují v životním způsobu jeho rodiny, v kvalitě a kvantitě jeho sociálních kontaktů, v posunech jeho pozice v členských skupinách apod. Není třeba zpochybňovat kompetenci sociologie ke zkoumání nezaměstnanosti a jevů souvisejících, přesto však jen z výše zmíněných

náznačků vyplývá jistá pochybnost o přiměřenosti „tradiční“ sociologické metodologie, uplatňované při zkoumání jevů, které svou globálností a absencí historické zkušenosti se vymykají možnostem poznání. Jistě, strukturálně funkcionální analýza nezaměstnanosti může přinést – a také přináší – poznatky, které jsou ve společenské praxi využitelné. Rozsah jejich využitelnosti je však limitován kvantitativní povahou, tím, že vypovídají více o jevu (*co*, resp. *jak*), než o podstatě (proč) a předpokládají určitost vývoje. Nezaměstnanost jako sociální jev je však charakterizována značnou mírou výskytu stochastických, nepředvídatelných faktorů. Jestliže předpovědi o rozsahu nezaměstnanosti v České republice k počátku devadesátých let kolísají v intervalu od 6 do 20 % a skutečný rozsah nepřesahuje hodnotu přibližně v celostátním průměru 4 %, nabízí se úvaha o smysluplnosti podobné prognostiky, nehledě už vůbec na mizivou výpovědní hodnotu průměrných veličin při strukturálním charakteru nezaměstnanosti v České republice.

Otevřená ovšem zůstává otázka vlivu politických, resp. legislativně politických opatření a vlivu diferencovaných výkaznických metod. Diskuse o objektivnosti statistik nezaměstnanosti jsou patrně chronickým úkazem nezávislým na politickém establishmentu. Nečas už ve třicátých letech uvádí řadu kritických připomínek ke statistice nezaměstnanosti v Československu a současně objasňuje hlavní příčiny neuspokojivého stavu těchto statistik [Nečas 1938: 7 an.]. Současné výkaznictví je patrně limitováno naprosto stejnými mezemi, nepřipustíme-li ovšem možnost záměrného ovlivňování statistik nezaměstnanosti z politických důvodů.

Pod tímto úhlem pohledu by však mohlo být zpochybněno jakékoliv zkoumání nezaměstnanosti na makrosociální úrovni.

Rozpor mezi mikrosociálním a makrosociálním pohledem na nezaměstnanost je zcela evidentním, přitom však nikterak fatálním jevem, který je zcela běžný v současném sociologickém diskursu. Pokusy o sblížení makrosociálních a mikrosociálních interpretací fenoménu nezaměstnanosti jsou, jak poukázal Keller [1993: 13], principiálně odsouzeny k nezdaru, přestože cíle mohou být docela atraktivní. Nezaměstnanost jako sociální jev je mimořádně poučným příkladem, na kterém lze demonstrovat pochybenost integračních experimentů.

Důvod obtížného podchycení fenoménu nezaměstnanosti je pravděpodobně v samotné jeho podstatě, kde se střetávají faktory ekonomické (relativně ještě exaktní a objektivně identifikovatelné) spolu s faktory „obecně sociálními“, resp. sociálně psychologickými, které se utvářely na základě kulturní kontinuity společnosti a které jsou reprezentovány především politickou strukturou, spolu s faktory biografickými, které tvoří nejcharakterističtější zdroj interpretace fenoménu nezaměstnanosti v České republice.

Ponecháme stranou ekonomické faktory, zjednodušeně shrnuté pod globální označení transformace struktury ekonomiky.

Pokud v transformované ekonomice zůstává neobsazených více než 78 000 pracovních míst [„Vývoj...“ 1994], nemůžeme tyto faktory považovat za relevantní při hledání případných zdrojů nezaměstnanosti. Ze socioekonomického pohledu skutečně nelze hovořit o „problému nezaměstnanosti“, je-li vykazována takováto disproporce mezi počtem nezaměstnaných a počtem volných pracovních míst. Potíže mohou vznikat snad jen v některých regionech, jejichž hospodářská aktivita je z odvětvového hlediska jen málo diverzifikovaná.

Tato relativní nezávislost rozsahu nezaměstnanosti na úrovni a rozsahu transformačních procesů může vypovídat ve prospěch hypotézy o intervenci sociokulturních faktorů při vzniku a vývoji nezaměstnanosti v České republice.

Diskontinuita společenskopolitického i sociokulturního vývoje v posledních padesáti letech evidentně zasáhla i individuální a společenskou percepci fenoménu nezaměstnanosti.

Zdaleka tu nejde jen o mnohé vykonstruované mýty o právu na práci či o vagabundismu nezaměstnaných, jak na ně poukazuje např. Možný [1991: 8-9]. V pozadí nezaměstnanosti u nás je zcela nepochybně komplex sociálních problémů spojených s konstruktem sociálních jistot na jedné straně a masivním vlivem kulturních tradic typické uzavřené, homogenní středoevropské společnosti na straně druhé. Nízká mobilita obyvatel, udávaná zpravidla jako jedna z nejvýznamnějších sekundárních příčin nezaměstnanosti v důsledku strukturální transformace, je charakteristickým příkladem takto kombinovaného impaktu.

Sociologickou definici nezbytnou k interpretaci sociálních aspektů nezaměstnanosti je možno utvořit pomocí analýzy kategorie syntetického sociálního statusu. Objeví-li se dysfunkce v kterémkoliv z jednotlivých parametrů syntetického statusu, je jeho nositelem pocítována jako výrazné narušení integrity osobnosti. To ovšem neznamená, že inkonzistence statusu, daná významným rozdílem kvality mezi jednotlivými parametry či progresivní změnou některého z parametrů, působí vždy sociálně dysfunkčně. Za určitých podmínek působí dysfunkčně také absence jednoho či více parametrů. Nezaměstnanost je takto možno vidět jako ztrátu či progresivní snížení těch parametrů sociálního statusu, které jsou bezprostředně vztaženy k socioprofesi struktury. Pojítkem mezi „profesními“ a ostatními sociálními parametry statusu je především kvalifikace, operacionalizovaná nikoliv strukturálně, ale procesuálně.

Stojí za povšimnutí, že diskuse o vztahu výchovy a vzdělávání k industriální sféře (a vice versa) se rozvinula ve Velké Británii v druhé polovině sedmdesátých let. Podle Wellingtona [1987: 21-41] to byl James Callaghan, který upozornil v roce 1976 na absolutní nedostatek relevantních dovedností (relevant skills) v britské industriální společnosti, která tehdy byla postavena před přibližně podobné úkoly, jako česká transformující se společnost. Tyto „relevant skills“, jak vyplývá z kontextu, jsou ovšem chápány jako ekvivalentní pojmu „relevantní kvalifikace“, jejíž nedostatek je pak primární příčinou nezaměstnanosti z deficitu kvalifikace. Wellington na základě disproporcí ve funkcích vzdělávání v industriální (či lépe už nastupující postindustriální společnosti) specifikuje aktuální funkci vzdělávání jako „nástroje poskytování nezbytných dovedností“, čili jako prostředku redukce nezaměstnanosti mladistvých. Jeho nejpodstatnějším přínosem však je jednoznačná identifikace „skills“, dovedností nikoliv v obvyklé behaviorální, psychomotorické koncepci, která údajně „vyčleňuje dovednosti z konkrétních souvislostí, nebo z konkrétní vědomostní báze a popisuje je, jako by existovaly samy o sobě. (...) Redefinice pojmu „skills“ spočívá v rozšíření významu tohoto pojmu o „sociální a životní dovednosti“, „dovednosti ke získání zaměstnání“, „komunikační dovednosti“, „postoje k práci“ atd. Dovednosti je nutno chápat jako poznatky v kontextu závislosti.“ [Ibid.: 30]

Tento přístup k pojmu kvalifikace umožňuje operacionalizaci již téměř proskribovaného pojmu „rekvalifikace“ v podstatně odlišném pojetí od současného stavu. Pokusy o vytvoření obecných „modelů“ či „systémů“ rekvalifikace jsou v zásadě

pochybené především proto, že postrádají teoretickou bázi, která by prokázala marnost snahy o zavedení systému do nesystémového prostředí nezaměstnanosti. Redefinice rekvalifikace a jejího místa v rámci opatření politiky zaměstnanosti, resp. sociální politiky, je reálná právě s využitím konstruktu ability práce.

Postsocialistická postindustriální společnost je bezprecedentním sociálním jevem nejen ve svém aspektu politickém a ekonomickém, ale především v aspektu kulturním. Tento kulturní aspekt se velmi výrazně promítá v deformovaném vnímání některých dílčích parametrů syntetického statusu, dokonce i v přijímání parametrů vztahujících se výlučně k oblasti práce. Nový rozměr tak nabývá jako komponenta statusu i kvalifikace včetně svého potenciálu změny – rekvalifikace. Všechny složky syntetického statusu jsou pak jako jevy kulturní definovány ne pouze svým „vnitřním obsahem“, ale rovněž svým vnějším prostředím. Co znamená toto pojetí pro sociologickou teorii i pro empirii?

Především poskytuje argumenty pro diskusi o globálnosti charakteru sociální změny, kterou česká společnost jako jedna z postkomunistických evropských společností prochází. „Cesta do ráje“ komunistické společnosti, jak podotýká Gorz [1985], ukázala bezvýhodnost pozitivní představy komunismu jako alternativy kapitalismu, představované výrazně jiným stylem práce a dobrovolným kolektivním omezením spotřeby. Přesto onen výrazně jiný styl práce (při nedobrovolném kolektivním omezení spotřeby) se stal integrální součástí životního způsobu, přetrvávající i v současné společnosti. Ta však vytváří diametrálně odlišné prostředí, ve kterém jsou definovány diametrálně odlišné strategické cíle, ostatně, vědecky stejně nezdůvodnitelné, jako byly cíle předchozího typu společnosti. Sociální empirie je postavena před nové problémy, pro které nemá precedens v naší společnosti, a hledá tedy přijatelná metodologická východiska.

Pojem ability práce by mohl tvořit pomocnou konstrukci při zkoumání sociálních mechanismů transformace naší společnosti v oblasti práce. Tím, že implikuje vedle organizačně technických aspektů práce i aspekty kulturní, umožňuje při tvorbě sociálních projektů v oblasti práce (zejména při zkoumání sociálního kontextu trhu práce – nezaměstnanosti, pojetí kvalifikace a rekvalifikace a při profesních analýzách) postižení vztahů kulturní a ekonomické dimenze sociální změny v konkrétním socioekonomickém a sociokulturním prostředí.

DUŠAN ŠIMEK působí na katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty UP v Olomouci. Po absolvování studia sociologie a pedagogiky v roce 1974 pracoval jako sociolog nejdříve na útvaru výchovy a vzdělávání koncernu SIGMA, později přešel na Výzkumný ústav odborného školství, kde se věnoval sociálním souvislostem kvalifikační přípravy. V současnosti zůstávají hlavním předmětem jeho odborného zájmu andragogické a sociologické problémy kvalifikace, rekvalifikace a nezaměstnanosti.

Literatura

- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Dumont, L. 1977. *From Mandeville to Marx: The Genesis and Triumph of Economic Ideology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Friedmann, G. 1970. *Rozdrobená práce*. Praha: Práce.
- Gane, M. 1991. *Baudrillard and Culture*. London: Routledge.
- Gorz, A. 1985. *Paths to Paradise: On the Liberation to Work*. London: Pluto.

- Grint, K. 1991. *The Sociology of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Jednotný katalog prací 1992. Praha: FMPSV.
- Koike, K. 1990. *Skill Formation in Japan and Southeast Asia*. Tokyo: University of Tokyo Press.
- Keller, J. 1993a. *Až na dno blahobytu*. Praha: SLON.
- Keller, J. 1993b. „Vztah mikro a makro jako problém sociologické magie.“ *S-obzor* 2: 5.
- Klofáč, J., V. Tlustý 1967. *Soudobá sociologie II*. Praha: Svoboda.
- Kotarbiński, T. 1972. *Praxeologie*. Praha: Academia.
- Marx, K. 1986. „Kapitál, sv. I.“ In K. Marx, B. Engels, *Spisy, sv. 23*. Praha: Svoboda.
- McLuhan, M. 1973. *Understanding Media*. London: Abacus.
- Možný, I. 1991. „Nezaměstnanost v roce nula.“ In *Nezaměstnanost*, ed. by I. Možný, P. Mareš. Brno: Masarykova univerzita, Driebergen: Hogeschool de Horst.
- Něčas, J. 1938. *Nezaměstnanost a podpůrná péče v Československu*. Praha: Orbis.
- Pichňa, J. 1978. *Sociológia práce*. Bratislava: Práce.
- Scruton, R. 1989. *Slovník politického myšlení*. Brno: Atlantis.
- Smart, B. 1992. *Modern Conditions, Postmodern Controversies*. London and New York: Routledge.
- Touraine, A. 1971. *The Post-Industrial Society*. New York: Random House.
- „Vývoj nezaměstnanosti v ČR k 30. 6. 1994.“ 1994. In *Statistický zpravodaj MPSV ČR č. 6*. Praha: Správa služeb zaměstnanosti.
- Watson, T. 1991. *Sociology, Work & Industry, 2nd ed.* London and New York: Routledge.
- Wellington, J. 1987. „Skills for the Future? (Vocational education and new technology).“ In *Skills and Vocationalism*. Philadelphia: Stony Stratford.

Summary

The transformation of Czech society is accompanied by a number of new social phenomena, which necessitate addressing new social aspects of work that appeared with the arrival of the economic transformation. What is particularly needed is a discussion of those problems which affect the social dimension of work, i.e. qualification and requalification, because their redefinition will contribute to practical solutions of problems in the fields of employment and unemployment.

In order to establish the relationships between the phenomena of work, qualification, requalification and unemployment, the term „ability of work“ was designed. It is the configuration of content, character and division of labour within a particular social-cultural and social-political environment. This comprehensive expression of the general qualitative parameters of work will indicate a certain quality and quantity of the work force potential, including the possibilities of its changes through various requalification projects.

The central problem in the operationalisation of ability of work is the redefinition of the concept of work. The economising approaches are reductionist. A contextual definition of work is more suitable since it will emphasise the social and cultural dimensions of work in a particular society.

A dichotomic definition of work and non-work creates the basis for the definition of the dynamics of work, its content and character. The cultural, scientific and technological development leads to the gradual semiotisation of work, when sign becomes the chief object and means of work. Differences between physical and semiotic work are reflected in the general conception of qualification and, through it, in the conception of unemployment as an expression of the lack of those parameters of the synthetic status that are in immediate relation to the socio-professional structure of society. From the aspect of ability of work unemployment can be understood not as a primarily economic but as a social phenomenon because it results from the disharmony between the ability of work and the person with adequate work qualifications.

Systémy politických stran a základní modely opozice*

MIROSLAV NOVÁK**

Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Political Party Systems and Fundamental Models of Opposition

Abstract: This article, which is taken from a longer work on political party systems, analyses the fundamental models of opposition, distinguished (after R. A. Dahl) by their degree of concentration, their identifiability, their goals, etc., and indicates their dependence on party systems. Emphasis is placed, amongst other things, on the situation which arises when there are one or two relevant anti-system parties (in the latter case, creating a so-called bilateral opposition). It also analyses the role which an anti-system party of this kind can play (e.g. by exercising what G. Lavau calls the tribunal function), including the problematisation of alternation in the government. Various other possible situations, their advantages and dangers, are illustrated by examples from history, from contemporary stabilised Western democracies, and from the newly-emerging democracies of Central and Eastern Europe, primarily the Czech Republic.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 3: 305-320)

Západní pluralitní demokracie se vyznačuje v zásadě existencí institucionalizované a legalizované opozice, která naopak neexistuje v systémech jediné strany ani v systémech hegemonické strany.¹ Rozlišení mezi vládou a opozicí se stává ještě důležitější než tradiční vertikální rozdělení moci na legislativu a exekutivu. Skutečné rozdělení moci prochází především mezi vládou a opozicí; důležitost parlamentu, resp. jeho dolní komory (poslanecké sněmovny), spočívá právě v tom, že je tribunou pro opozici. Demokracie je zajištěná tím, že na základě nejbližších voleb může opozice převzít vládu.

V dějinách bychom mohli najít některé stopy takové oddělené, samostatné organizace opozice, např. instituce tribunů lidu za římské republiky. Později ve středověku hrála tuto roli církev ve vztahu k feudálním monarchům. Od 18. století už funkce opozice

*) Tento článek je mírně upravenou závěrečnou kapitolou autorovy příručky *Systémy politických stran*, kterou připravuje k vydání nakladatelství Karlovy univerzity Karolinum. Autor vyjadřuje dík oběma oponentům za jejich cenné připomínky.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dr. Miroslav Novák, katedra politologie, Institut politologických studií FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, fax (02) 26 09 21.

¹) Pokud jde o Wiatrův termín „hegemonické“ strany a v čem se liší od jediné strany, viz klasickou práci [Sartori 1976], v níž Giovanni Sartori rozlišuje mj. mezi systémy 1) jediné strany v přísném slova smyslu, 2) hegemonické strany a 3) predominantní (převládající) strany. Zatímco systém jediné strany v plném slova smyslu nedovoluje žádnou jinou stranu, v systému hegemonické strany jsou povoleny podřízené satelitní strany (např. v bývalém komunistickém Československu socialisté nebo lidovci), které však nesmějí s hegemonickou stranou otevřeně soutěžit o moc a nemohou tedy ohrozit její hegemonii. Konečně v systémech predominantní strany normálně probíhá volební soutěž, ale jedna strana tam regulérně vyhrává jedny volby za druhými a udržuje se tak velmi dlouho u moci. Predominantní strana spadá tedy do systémů soutěže (konkurence), zatímco systém hegemonické strany je jen parodií politické soutěže a (podobně jako jediná strana) do systémů politické soutěže nepatří.

nebyla organizována izolovaně: místo aby ve státě byly vytvořeny oponující instituce, tyčící se proti institucím vládním, vytváří se mezi nimi soupeření tím, že „moc omezuje moc“. Opozice se tak utváří uvnitř politické moci a nikoli už vně politické moci, ale cíl zůstává v zásadě stejný. Rozdělení moci na legislativu a exekutivu původně vycházelo ze stejného záměru: parlament omezoval moc krále. Podle předního francouzského politologa Maurice Duvergera subtilní rozlišení mezi výkonnou a zákonodárnou mocí mělo za cíl jen legitimovat, ospravedlňovat tento dualismus technickým rozdělením úkolů. Dělbá moci byla tak vlastně prezentována jako důsledek dělby práce [Duverger 1981: 539]. Časem monarcha zmizel a jakobínský experiment ukázal nebezpečí moci soustředěné v rukou národního shromáždění. Bikameralismus, tj. rozdělení parlamentu do dvou komor, byl mj. odpovědí na tento problém.

Rozvoj politických stran v 19. a 20. století nejen výrazně modifikoval klasické rozdělení moci, ale také vedl ke změně funkce opozice tím, že ji opět zavedl mimo vládu. Menšinové politické strany jsou tak podle Duvergera jakýmsi nástupci, dědici tribunů lidu.²

Významný americký politolog Robert A. Dahl zdůrazňuje v roce 1966 [Dahl 1966a], že v dějinách se jen vzácně vyskytují stabilní instituce, poskytující prostředky k činnosti legální, pokojné a organizované politické opozice. Pokud pak jde o legální a pokojnou opozici mezi organizovanými politickými stranami, je to jev ještě výjimečnější, omezující se v podstatě na nevelký počet zemí západní Evropy a anglicky mluvícího světa. Pozdější nástup pluralitní demokracie v zemích jižní Evropy (70. léta), Jižní Ameriky (80. léta) a středovýchodní Evropy (90. léta) tuto situaci našťastí zlepšil.

Ghita Ionescu definoval obecně pojem opozice a odlišil ho od jeho zvláštní formy, kterou představuje institucionalizovaná a legalizovaná politická opozice: „Opozice v širokém slova smyslu se vztahuje na každé postoje nebo činy, dohodnuté, spontánní (živelné) nebo záměrné, ojedinělé nebo stálé, ze strany formálních nebo neformálních skupin nebo jednotlivců, za každých okolností a všemi prostředky, namířené proti existující moci. V tom smyslu v každé společnosti zahrnuje opozice celé pole pohnutek a projevů konfliktu, které se řadí v zásadě do dvou oddělení: konfliktu zájmů (...) a konfliktu hodnot (...).

[Naproti tomu] politická opozice jako instituce a prvek ústavní politické procedury, je reprezentována jednou nebo více politickými stranami, které se před voliči na základě veřejně vyhlášeného souhrnu hodnot ucházejí o výkonnou moc a nepodaří se jim získat množství hlasů potřebné k tomu, aby mohly vyjadřovat vůli svrchovaného lidu. Hrají pak roli a plní funkci tím, že kritizují stávající vládu, její zákonodárnou a výkonnou

² Na tuto Duvergerovu myšlenku navázal jiný francouzský politolog, Georges Lavau [Lavau 1969], svou tezí o tribunské funkci („fonction tribunitienne“). Tribunskou funkci připisuje těm politickým stranám, které hájí skupiny, jež mají dojem, že jsou vyloučeny z účasti v daném systému. Tím pádem politické strany, které jsou zjevně (manifestně) nepřátelské politickému systému a jeho hodnotám (tzv. antisystémové strany), mohou podle této perspektivy za určitých podmínek plnit latentním (skrytým) způsobem tribunskou funkci a přispívat tím nepřímo k zachování určitých prvků tohoto systému. To má znamenat, že fakticky přestávají být revoluční (nebo separatistické atd.), dále, že nabyly dost síly a reprezentativity k tomu, aby mohly účinně blokovat nebo překážet fungování systému, aniž by se ten zmohl odpovědět na to represí nebo zákazem těch stran, konečně že mají dostatečnou autoritu nad skupinami, za jejichž mluvčí se vydávají, aby jim zabránily počínat divoké akce.

činnost i hodnoty, o něž se opírá, a to v parlamentu nebo prostřednictvím jakékoli jiné ústavní činnosti nebo informace. Jejich cílem je dosáhnout změny vládní činnosti a zákonodárství a případně vystřídat vládu v důsledku nových [volebních] konzultací nebo se s ní o moc podělit.

První rozdíl mezi opozicí a politickou opozicí spočívá v tom, že politická opozice je vždycky institucionalizována, uznána a legitimována. Proto je politická opozice její činností; to předpokládá, že termín politická opozice (a to je druhý rozdíl) se vztahuje jedině na situace, kdy má možnost působit, nebo, jak by se dalo dokonce říci, kdy má nejen povoleno působit, ale kdy je pověřena funkcí, a kdy institucionalizované politické strany mohou otevřeně soutěžit o moc. Konečně pak politická opozice na rozdíl od opozice je historická v tom smyslu, že se projevuje od konce 18. a začátku 19. století v režimech, které dlouhý historický vývoj dovedl k této široké institucionalizaci, jíž je politická opozice dovršením.“ [Ionescu 1967b: 8-10].

Ionescu má zcela pravdu, že legalizovaná politická opozice představuje jednu z forem opozice v širokém slova smyslu. Ve své knize „Od Pražského jara k Moskevskému jaru“ [Novák 1990: 58-59] jsem však upozornil na nevýhodu Ionescova rozlišení „opozice“ a „politické opozice“: mohlo by nesprávně sugerovat, že každá politická opozice je skutečně uznaná a legalizovaná, a že tedy žádná opozice, která uznaná a legalizovaná není, nemůže mít vysloveně politický charakter (a že by se mohlo jednat pouze o kulturní opozici, o náboženskou opozici apod.). Proto jsem navrhl drobnou úpravu: rozlišovat mezi opozicí v širokém slova smyslu, jak to dělá Ionescu, a nikoli „politickou“, nýbrž *legalizovanou neboli uznanou* politickou opozicí jako jednou z jejích forem (může totiž existovat také nelegalizovaná politická opozice). V režimech sovětského typu jsme se mohli setkat s nejrůznějšími formami *nelegalizované* opozice, z nichž některé měly výrazně politický ráz. Mluvím v souvislosti s těmito režimy o nelegalizované opozici, nikoli o ilegální opozici, protože představitelé některých takových forem opozice, např. skupin bojujících za lidská práva jako byla u nás Charta 77, prohlašovali, že jejich existence a jejich činnost jsou legální, úřady je však za legální neuznávaly.

Analýza vlivu stran na funkci opozice se pochopitelně týká především pluralitních režimů (neboli režimů s politickou soutěží). Dnes už klasickou klasifikaci základních modelů opozice v demokratických režimech provedl Dahl. Podle něho se opozice mohou lišit přinejmenším v šesti důležitých bodech:

1. ve stupni organizační soudržnosti neboli koncentrace opozičníků,
2. v míře soutěživého neboli konkurenčního charakteru opozice,
3. v místě setkání mezi opozicí a vládou,
4. ve stupni jasnosti, zřetelnosti a identifikovatelnosti opozice,
5. v cílech opozice,
6. ve strategiích neboli prostředcích opozice.

První otázkou je zde podle Dahla stupeň *organizační soudržnosti neboli koncentrace opozice* [Dahl 1966b: 86]. Stupeň koncentrace opozice závisí na *systému stran*.

Systém stran je „konstelace utvořená v rámci daného politického režimu souhrnem vzájemně závislých prvků, vyplývajících [především] z počtu a velikosti existujících politických stran“ [Quermonne 1986: 214]. Podle Jeana Blondela lze vzít v úvahu pět základních proměnných: počet stran, jejich poměrnou velikost, jejich ideologické charak-

teristiky, sociální povahu jejich klientely a charakteristiku jejich organizace a jejich vedení [Blondel 1968].

Nejvyšší stupeň koncentrace opozice existuje v bipartistických systémech (systémech dvou stran, dvoustranických systémech), kdy strana, která není u moci, monopolizuje téměř všechnu opozici. V multipartistických systémech (systémech více stran) bude pravděpodobně opozice rozptýlena do různých stran. Vedle počtu relevantních stran má však koncentrace opozice ještě jinou dimenzi: strany se neobyčejně liší podle toho, zda jsou nebo nejsou vnitřně jednotné (tuhé, disciplinované), což se dá zjistit např. podle toho, jak jejich členové hlasují v parlamentu. Např. ve Spojených státech existuje bipartismus, ale v důsledku velmi slabé vnitřní jednoty obou hlavních stran je tam často opozice skoro tak rozptýlena jako v evropských multipartistických systémech [Dahl 1966b: 88]. Na parlamentním poli se tedy ve Spojených státech opozice blíží někdy víc italskému systému než britskému.³

Na druhé straně pevné a stejnorodé koalice mohou dát multipartismu fyziogonii blízkou tuhému bipartismu a učinit opozici soudržnější, umírněnější a jasnější. Sartori v té souvislosti bere v úvahu počet pólů, ideologickou vzdálenost mezi póly (polarizaci) a odstředivé nebo dostředivé tendence, které vyplývají z jejich vzájemného vztahu. Rozlišení mezi bipartismem a multipartismem lze podle něho nahradit rozlišením *bipolárních* a *multipolárních* systémů stran.

„Bipolární“ neboli dvoupólový znamená, že faktické fungování systému stran se točí okolo dvou pólů (ať už jsou strany dvě, tři nebo čtyři). V takovém případě systém nemá střed, nemá pól středu. „Multipolární“ neboli mnohopólový označuje takový systém stran, který je organizován okolo víc než dvou pólů, a v tom případě má střed. Důležitý však není jen počet pólů, ale především *vzdálenost*, distance, která je odděluje. Když je spektrum politických názorů krajní, extrémní, tj. když pravý a levý pól politického systému představují vskutku „dva opačné póly“, řekneme, že systém je silně *polarizovaný*. Polarizovaný systém označuje tedy situace extrémní vzdálenosti a silného protikladu [Sani, Sartori 1982]. V takovém případě schází základní konsensus.⁴

Základní význam má podle Sartoriho rozdíl mezi pluralismem extrémním (silně polarizovaným) a pluralismem umírněným (slabě polarizovaným). Podle toho extrémní pluralismus (s víc než pěti relevantními stranami) je multipolární, polarizovaný a má odstředivé sklony. Umírněný pluralismus na základě tří nebo čtyř relevantních stran je bipolární a dostředivý. Pokud jde pak o bipartismus britského typu, ten je dostředivý, samozřejmě bipolární, ale nikoli polarizovaný [Sartori 1966: 138-139].

³ Pokud jde o volební pole, vztahuje se to na volby do Senátu a Sněmovny reprezentantů, ale neplatí to pro prezidentské volby, kde se střetávají dva soupeři, a jejichž kampaň je poměrně umírněná, jasná a nepříliš demagogická [Duverger 1981: 545].

⁴ S použitím kategorií Davida Eastona [Easton 1965] Sartori vyvozuje: 1. Konsensus na úrovni společenství neboli základní konsensus implikuje homogenní politickou kulturu; není nevyhnutelnou podmínkou demokracie, ale usnadňuje ji a demokracie by k takovému konsensu měla směřovat, jinak se stane křehkou a může selhat. 2. Procedurální konsensus neboli konsensus na úrovni režimu je podmínkou sine qua non demokracie. 3. Pokud jde o konsensus na úrovni politické taktiky, linie a členů vlády, nastoluje to princip, podle něhož „demokracie je diskuse“ a v tom smyslu patří k charakteristickým složkám demokracie dissent, opozice a nesouhlas [Sartori 1993: 92-93].

Ke zkoumání vlivu koncentrace na modely opozice je užitečné kombinovat dvě dimenze: počet stran a stupeň jejich vnitřní soudržnosti. Dostaneme tak čtyři jednoduché kategorie:

1. bipartistické systémy, v nichž každá strana je silně vnitřně soudržná, tj. tuhá (jako ve Velké Británii),
2. bipartistické systémy, kde strany mají poměrně slabý stupeň vnitřní jednoty, tj. jsou pružné (jako v USA),
3. multipartistické systémy, kde každá strana je vnitřně silně jednotná, tj. tuhá (jako ve Švédsku a Norsku),
4. multipartistické systémy se slabým stupněm vnitřní jednoty stran, tj. s pružnými stranami (jako v Itálii nebo ve Francii za 4. republiky).

Opozice přizpůsobí pravděpodobně svou politiku charakteru systému stran [Dahl 1966b: 90].

Multipartismus a bipartismus plodí zcela odlišné struktury. V systému dvou disciplinovaných stran se opozice stává skutečnou institucí. Dělbě úkolů mezi vládou a opozicí odpovídá rozdělení orgánů mezi většinovou stranu a menšinovou stranu. Opozice je dostatečně odlišená, takže ji lze bez větších problémů identifikovat. Ve Velké Británii má vůdce opoziční strany oficiální titul „leader opozice vlády jejího Veličenstva“, je státem placen, a opozice tak nabývá veřejné funkce, poslání. V multipartistických systémech se opozice takové institucionalizaci vzpírá, protože její hranice vůči vládě nejsou jasně vymezeny. Existují vlády, které se opírají o alternativní většiny: některé projekty prosadí díky levici, jiné díky pravici, a tak se mezi vládou a opozicí stírá veškerý rozdíl. I v tom případě, že se vláda opírá o jasněji vymezenou většinu, tato většina není tak jasná ani tak stabilní jako v systému dvou stran, protože za multipartismu mohou vést intriky ke změně nebo dokonce převrácení koalicí. Kromě toho je tam opozice často složena z nesusoudržných prvků, obvykle ještě heterogennějších než vládní většina. Je totiž snazší se domluvit proti nějaké politice než pro ni; je dokonce možné ocitnout se v opozici bez jakékoli skutečné dohody, jak se to stává v případě spojení extrémů. Funkci opozice tady nezajišťuje žádný skutečný orgán.

V systému dvou stran však obvykle zůstává sjednocená opozice opozicí umírněnou, což vyplývá z toho, že alternace, tj. střídání u moci, je tam pravděpodobnou eventualitou, a opozice, která má realistickou šanci převzít sama vládu do svých rukou, nemá zájem na přílišné demagogii, která by se mohla obrátit proti ní.⁵ Centripetální neboli do-

⁵) To se samozřejmě nevztahuje na situaci, kdy jedna ze dvou stran bipartistického systému je totalitní. Jak na to poukazují dále, taková konstelace je dlouhodobě neudržitelná. Bipartismus – a obecněji bipolarita – totiž dobře fungují a jsou životaschopné jen tehdy, když protiklad dvou soupeřů se týká jen prostředků a druhotných cílů, zatímco hlavní rysy politického systému oba přijímají. Duverger v té souvislosti hovoří o *technickém* bipartismu, na rozdíl od *metafyzického* bipartismu, kde soupeření se týká samé podstaty režimu a kde konflikt má nesmiřitelný ráz [Duverger 1981: 303]. Jinak řečeno, bipartismus funguje nejlépe, když existuje nejen procedurální konsensus, ale i základní konsensus, když ideologická vzdálenost je poměrně malá, když názorové rozpětí není příliš široké a jeho distribuce je normální ve statistickém smyslu slova, tj. ve formě zvonu: nejsilnější je střed, z něho se na obě strany – nalevo i napravo – zhruba stejně a postupně počet stoupenců názorového spektra snižuje. Nerozhodní a váhaví se soustředí blízko středu, mezi dvěma stranami [Sartori 1970].

středivý charakter volebního boje působí stejným směrem. Naopak v multipartistickém systému směřuje opozice normálně k demagogii. Opoziční strany se nemusejí nikterak obávat, že budou přitlačeny ke zdi, a proto se mohou klidně, nerušeně oddávat, věnovat přehnaným kritikám a nerealistickým slibům. Charakter volebního boje tlačí ke stále vyšším nabídkám a slibům, k boji proti nejbližšímu sousedovi (u nás např. volební heslo ODA „Nejsme stranou jednoho muže“, namířené proti ODS) a k vládě extrémů.

Ale tato násilná opozice přesto zůstává opozicí nejasnou. Rozdílnost, rozmanitost stran, ze kterých se skládá a jejich vzájemné soupeření brání předložit veřejnému mínění jasnou alternativu, jasný výběr, což by mu umožnilo projevit skutečně svou vůli. To, že demarkační čára mezi většinou a opozicí se dá někdy těžko vyznačit a to, že existuje běžně bilaterální opozice na obou krajních pólech politického spektra, tuto nejasnost ještě zvyšuje. Michael G. Roskin např. uvádí, že co klade potíž v politickém spektru nově se tvořících demokracií ve střední a východní Evropě po roce 1989, je, že liberálové se tam ocitají ve středu v bilaterální opozici jak k nacionalistické nebo agrární konzervativní pravici, tak k exkomunistické levici [Roskin 1993: 58-59].

Naopak v systému dvou stran zůstává přes svou umírněnost opozice jasná: veřejné mínění může dost přesně pochopit rozdíl mezi většinovým a menšinovým hlediskem a rozhodnout se tak se znalostí věci. Tato čitelnost opozice přispívá k upevnění demokracie a její akceschopnosti.

V multipartistickém systému se nejasnost ještě zvětšuje tím, že vedle vnější opozice – představované menšinovými stranami – tam existuje i opozice vnitřní, tj. mezi stranami vládní většiny. Vládní rozhodnutí vyplývají z kompromisu mezi stranami, které společně vykonávají moc, ale každá z nich si vyhrazuje právo hájit své vlastní stanovisko před svými straníky a voliči, kritizovat vládní kompromis a svádět na své koaliční partnery odpovědnost za jeho nedostatky. Podle Duvergera technika této vnitřní opozice spočívá v tom, že se odlišují bezprostřední praktické potřeby od dlouhodobých strukturálních reforem obsažených ve stranické doktríně: účast na vládě se ospravedlňuje odvoláním na ty první, zatímco kritika vládního kompromisu vychází z druhých. Proto bude vnitřní opozice o to snazší a o to účinnější, oč bude stranická doktrína soudržnější a revolučnější, aby nevypadala jako pouhá záminka k účasti na vládě. To podle Duvergera vysvětluje virtuozitu komunistických stran při praktikování vnitřní opozice, zvláště patrnou v koalici krátce po druhé světové válce (zejména ve Francii a Itálii). Jejich struktura, ideologie i kádry bránily tomu, aby byly podezírány ze zburžoaznění, z opuštění základních cílů ve prospěch bezprostředních výhod ministerských křesel. Uvnitř buržoazních a sociálně-demokratických vlád zůstávaly jakýmsi cizinci, což jim usnadňovalo se od nich distancovat, desolidarizovat. Využívání přidružených organizací jako jsou odbory zvyšovalo ještě účinnost vnitřní opozice.

Velmi zajímavá situace opozice je ve Švýcarsku. Už v USA, kde jsou obě hlavní strany decentralizované, není snadné rozlišit vládu od opozice a jasně identifikovat opozici. Ve Švýcarsku je to ještě daleko těžší [Dahl 1966b: 99]. Kromě toho, že jsou tam strany rovněž decentralizované, nejsou jen dvě, ale je tam multipartismus. Výkonná moc, kterou ve Švýcarsku zastává zvláštní typ vlády, tzv. federální neboli spolková rada, se skládá ze zástupců všech hlavních stran včetně katolíků (křesťanských demokratů) a od roku 1959 i socialistů, kteří se obvykle chovají nestranicky. Přidejme k tomu praxi referenda.

Povahu a formu opozice neovlivňuje jen počet stran a jejich vnitřní struktura a disciplinovanost, ale také jejich velikost a jejich aliance. Jinak zastává funkci opozice velká strana, která sdružuje četné a mnohdy protikladné zájmy, a jinak ji zastává malá strana, která sdružuje jen několik osobností nebo několik jasně vymezených zájmů: malá strana bude obvykle demagogičtější a výstřednější. Sociální různorodost strany je podle Duvergera možná ještě důležitější než její velikost: strana vyjadřující zájmy jedné, poměrně stejnorodé sociální třídy může zaujmout jednoznačnější postoj než strana vyjadřující protikladné zájmy několika tříd nebo jedné nesourodé třídy (jako jsou střední třídy nebo buržoazie). Strany však vymyslely techniku přepážkované propagandy („propagande cloisonnée“), která jim umožňuje vyhnout se nevýhodám různorodosti; jde o to, podporovat požadavky každé sociální skupiny zvlášť pomocí úzce specializované propagandy, která je co nejvíc oddělena od propagandy určené pro jiné sociální skupiny. Je tak možno hájit současně rolnické požadavky na vysoké ceny zemědělských výrobků i přání dělníků, aby ceny potravin byly co nejnižší atd. Moderní masové sdělovací prostředky, zejména pak televize, znesnadňují užívání takové techniky.

Existence dominantní nebo predominantní strany⁶ také vede k jistým důsledkům pro opozici. Když predominance trvá velmi dlouho, opozice je odsouzena k bezmoci. To platí i o bipartistické formě, jejíž fungování se pak velice liší od bipartistického „mechanismu“, jak ho definoval Sartori.⁷ Pokud je opozice dlouhodobě vzdálena, odstavena od moci, může ji to přivést k násilnějšímu a demagogičtějšímu postoji. Občané pak mohou ztrácet zájem o politiku a volby. Příkladem je ultradominance radikální strany ve Švýcarsku ve 2. polovině minulého století od roku 1874, k níž došlo za multipartismu, dokud nebyl zaveden volební systém poměrného zastoupení, a ultradominance demokratické strany v jižních státech USA. V obou případech se dala pozorovat výrazná volební neúčast. Ve Švýcarsku rozmach referenda a lidové iniciativy vrátil do určité míry opozici účinnost. V USA systém primárních voleb usnadňující frakce v demokratické straně také aspoň trochu působil ve stejném směru.

Soutěživý neboli konkurenční charakter opozice závisí zčásti na jejím stupni koncentrovanosti. Jak upozorňuje Dahl, konkurenčnost se nevztahuje k psychologickým orientacím politických aktérů, ale ke způsobu, jaký je vztah mezi zisky a ztrátami soupeřů při volbách a v parlamentu. Lze podle Dahla analogicky s pojmem teorie her říci, že dvě strany jsou ve vztahu přísné soutěže (hry s nulovým součtem), pokud používají takové

⁶) Připomeňme, že „dominantní“ strana (termín je Duvergerův) je po určité období – řekněme více než tři řádné volby po sobě – podstatně větší než kterákoli jiná politická strana. Nemusí mít však sama nadpoloviční většinu poslaneckých křesel. Naproti tomu „predominantní“ strana (termín je Sartoriho) má po stejné období nadpoloviční většinu křesel, ale nemusí být podstatně větší než kterákoli jiná strana (např. při bipartistické formě může být rozdíl mezi predominantní a druhou stranou poměrně malý). Stranu, která by byla predominantní i dominantní zároveň, můžeme nazývat „ultradominantní“. Pojem ultradominantní strana navrhl ve své příručce Roger-Gérard Schwarzenberg [Schwarzenberg 1977: 578-579]. Pokud by si ODS dlouhodobě udržela svou současnou pozici, odpovídala by Duvergerově definici dominantní strany.

⁷) Sartoriho definice „mechanismu“ bipartismu zahrnuje např. to, že 1) každá z dvou stran je rozhodnuta vládnout sama (což z bipartistického mechanismu vyřazuje vlády tzv. velké koalice či celonárodního sjednocení) a 2) to, že alternace čili střídání u moci je pravděpodobnou eventualitou (dlouhodobé převládání jedné strany je tudíž i za existence dvoustranické „formy“ v rozporu s jeho definicí bipartistického mechanismu; podle Sartoriho taková situace spadá pod jiný systém stran, tzv. systém „predominantní“ strany).

strategie, že zisky jednoho se budou přesně rovnat ztrátám druhého. Vzhledem k tomu, že počet křesel zákonodárného sboru je předem určen, pak pokud pouze dvě strany prezentují kandidáty do voleb, vstupují nutně do přísně konkurenčního boje, protože křesla získaná jednou stranou budou pro druhou stranu ztracena. Dvě strany mají ovšem charakter přísně konkurenční jedině tehdy, jestliže používají takové strategie, které nemohou být současně strategiemi vítězné koalice. Je jasné, že žádný zákonodárný sbor není neustále přísně konkurenční: jistá opatření jsou přijímána drtivou většinou či dokonce téměř jednomyslně, zatímco v jiných bodech ponechává stranické vedení záměrně svým poslancům svobodu hlasovat, jak uznají sami za vhodné. Lze tedy podle Dahla považovat za přísně konkurenční ty strany v parlamentu, které jsou přísně konkurenční v klíčových hlasováních: hlasování o vytvoření vlády, o důvěře vládě, o základních zákonodárných a rozpočtových opatřeních navrhovaných vládou atd.

Dalo by se předpokládat, že v systému tuhého bipartismu, ať už je parlamentní nebo prezidentský, je soupeření vždy přísně konkurenční. Nejlepším příkladem by byla samozřejmě Velká Británie. Za určitých okolností se však obě strany mohou rozhodnout spolupracovat buď v parlamentu nebo ve volbách nebo v obou případech. Ve Velké Británii se za obou světových válek hlavní politické strany dohodly nahradit soutěž spoluprací: vytvořily se koaliční vládní kabinet a volby byly odloženy na dobu po skončení války. To bývá nazýváno „celonárodním sjednocením“. V Rakousku od roku 1947 lidová strana vytvořila se socialisty vládní koalici, takže vlastně nezůstala v parlamentu takřka žádná opozice, ale při volbách obě strany přísně soutěžily. Krajní případ nahrazení soutěže koalicí se vyskytl v Kolumbii, kde dvě hlavní strany uzavřely pakt, aby odstranily soutěž nejen v kongresu, ale i během národních voleb. O zvláštním případě Švýcarska, kde všechny strany významné na federální úrovni tvoří vládní koalici, jsme už hovořili.

Z toho, co jsme uvedli, vyplývá, že ani v systému tuhého bipartismu nemusí nastat nutně za každých okolností přísná soutěž. Jak však poznamenává Dahl, pokušení přejít od koaliční spolupráce k soutěži tam musí být veliké, zejména pro tu stranu, která věří ve svou schopnost dosáhnout většiny hlasů. Např. v roce 1922 se členové parlamentního klubu konzervativní strany vzepřeli svému leaderovi Austenovi Chamberlainovi a sesadili ho, protože se snažil udržet s liberály koalici z doby 1. světové války. V systému dvou stran vede koalice k vážným napětím, a je proto nejčastěji odsouzena k nestabilitě.⁸ Ve Spojených státech jsou obě hlavní strany přísně konkurenční při presidentských volbách, a obvykle i při volbách do kongresu; ale stranická disciplína ve Sněmovně reprezentantů a v Senátu je slabá a běžně se stává, že část poslanců jedné strany utváří vítězné koalice s částí poslanců z druhé strany, a to i při klíčových hlasováních.

V multipartistických systémech je přísná soutěž nepravděpodobná, ba nemožná, ledaže by jedna strana sama získala nadpoloviční většinu. Vždyť pokud dvě strany nechtějí vytvořit koalici, nemůže vzniknout žádná většina. Kromě toho tam strany nemusejí být přísně konkurenční ani při volbách, neboť se někdy podílejí na volebních aliancích, které různě omezují jejich soutěžení (např. jediný kandidát ve druhém kole ve Francii). Proto tedy, jak konstatuje Dahl, konkurenční charakter opozice závisí do značné míry, i když jen částečně, na počtu a povaze stran, tj. na stupni koncentrace opozice [Dahl 1966b: 95]. V dějinách se vyskytují příklady široké palety možností: od systému, v němž je opozice koncentrována v jediné straně, jež je přísně konkurenční, až k systémům, kde

⁸) Jak však poctivě poznamenává Dahl v jedné ze svých nedávných prací [Dahl 1995: 331], přes jeho pochybnosti se nakonec koalice udržela v Kolumbii po celé předem dohodnuté období.

menšinová strana, která by normálně měla reprezentovat opozici, utvoří koalici s větší novou stranou jak ve volbách, tak v parlamentu, přes rozličné systémy, v nichž strategie opozice jsou zároveň kooperativní i konkurenční.

Tabulka: Soutěž, kooperace a koalice: typy systémů stran

Typ systému	Opozice		Příklady
	Při volbách	V parlamentu	
1. Přísná soutěž	přísná soutěž	přísná soutěž	Velká Británie
2. Kooperativně-soutěživý			
a) bipartismus	přísná soutěž	kooperace a soutěž	USA
b) multipartismus	kooperace a soutěž	kooperace a soutěž	Itálie, Francie za 4. republiky
3. Koaličně-soutěživý			
a) bipartismus	přísná soutěž	koaliční	Rakousko, Velká Británie za války
b) multipartismus	kooperace a soutěž	koaliční	Itálie 1945-47
4. Přísně koaliční	koaliční	koaliční	Kolumbie

Pramen: podle [Dahl 1966b: 94]

Místem setkání mezi opozicí a vládou nazývá Dahl situace nebo okolnosti, za nichž opozice používá své politické zdroje k tomu, aby přiměla vládu změnit svou orientaci. V demokratických režimech má opozice možnost stavět se proti vládě buď tak, že ovlivňuje veřejné mínění, aby mohla v následujících volbách získat větší procento hlasů a poslaneckých křesel a volby vyhrát, nebo tak, že vstoupí do vládní koalice, nebo že získá podporu v parlamentě k prosazení nebo odmítnutí jistých zákonů, nebo konečně tak, že vyjednává s nezávislými nebo polooficiálními organizacemi. Poměrná důležitost jednotlivých míst setkání se v různých systémech liší. V některých systémech existuje jedno místo setkání, které je rozhodující, důležitější než ostatní, a vítězství v něm vede obvykle k vítězství v ostatních místech. V jiných systémech není takové rozhodující místo, což mj. znamená, že když tam opozice zvítězí na jednom místě, může na jiných místech prohrát.

Je jasné, že v jistém smyslu v každé demokracii tvoří veřejné mínění rozhodující místo. Vliv na veřejné mínění je velmi důležitý a naopak slabý vliv na veřejné mínění představuje značný handicap. Nicméně důležitost a rozdělení veřejné podpory nutné k vítězství opozice se v různých demokratických režimech mění. Podle poměrné důležitosti jednotlivých míst setkání mezi vládou a opozicí rozlišuje Dahl čtyři dost odlišné modely.

1. Ve Velké Británii jsou takovým poměrně rozhodujícím místem parlamentní volby. Nutnou a postačující podmínkou k tomu, aby tam opoziční strana mohla výrazně změnit politiku vlády, je v zásadě získání většiny parlamentních křesel. Na základě toho nabývá opozice možnosti sestavit vládu, a v důsledku vnitřní stranické jednoty, soudržnosti a disciplinovanosti se může bývalá opozice, která se nyní dostala k vládě, spolehnout na svou většinu v Dolní sněmovně, že bude podporovat její politiku. Opozice se proto věnuje tomu, aby získala veřejné mínění na svou stranu. Sám parlament není tedy ani tak místem skutečného setkání mezi opozicí a vládou, ale spíš fórem, z něhož se dají připravovat příští volby. Debaty tam nemají tolik za úkol přesvědčit po-

slance, jako spíš ovlivnit publikum, tj. budoucí voliče. Vyjednávat o vstupu do vládní koalice by bylo pro opozici nesmyslné.

2. V zemích, kde na rozdíl od Velké Británie volby nejsou rozhodující, i když jsou důležité, je poměrně rozhodující utvoření vládního kabinetu. Je velmi pravděpodobné, že v otázkách, na nichž se vládní koalice dohodne, ji bude parlament podporovat, zatímco strany, které se nepodílejí na vládním kabinetu, mají mnohem méně šancí prosadit své politické záměry.

Taková je situace v zemích jako je Belgie, kde existuje multipartismus a kde poslanci hlasují dost disciplinovaně. Podobně tomu bývá také v Rakousku po druhé světové válce za tzv. velké koalice lidovců a sociálních demokratů. V těchto zemích se samozřejmě strany snaží ovlivnit veřejné mínění a dobýt poslanecká křesla, ale považují více méně za jisté, že nebudou moci vládnout jinak než v rámci koalice. Proto na rozdíl od britských stran upravují svoji strategii tak, aby mohly využít všech příležitostí ke vstupu do vládnoucí koalice, nebo ji nahradit jinou koalici nebo vyvolat jiné volby, od nichž si slibují zlepšení svých vyjednávacích (handlovacích) možností.

3. Některé země, které bychom v důsledku fungování jejich stran a jejich vládních institucí mohli zařadit do druhé kategorie, se ve skutečnosti blíží systému, v němž volby a výběr vládní koalice jsou rozhodující, jen pokud jde o jiná oficiální místa setkání, např. parlament, byrokracii, místní administrativu atd. Avšak v řadě klíčových otázek se přechází od těchto oficiálních míst k handlování mezi ohromnými aliancemi tvořenými velkými sdruženími. To je typické pro některé skandinávské země, kde by se dalo hovořit o demokratických korporacích nebo o pluralitní demokracii obsahující vysoce organizovaná sdružení.

4. Nakonec existuje skupina zemí, která se do jisté míry podobá zemím třetí kategorie v důsledku rozptýleného nebo pluralitního charakteru klíčových rozhodnutí, ale liší se od nich tím, že žádné místo – ať už je oficiální nebo ne – není rozhodující. To plyne ze záměrného rozptýlení moci díky takovým ústavním dispozicím, jako je federalismus, rozdělení moci a checks and balances. Krajními případy této čtvrté kategorie jsou Spojené státy a Švýcarsko, ale patří sem i Spolková republika Německo.

Identifikovatelný charakter opozice je v politickém systému do značné míry výsledkem tří výše zmíněných faktorů: soudržnosti, konkurenčního charakteru a poměrné důležitosti jednotlivých míst setkání.

1. V klasickém modelu se dá opozice jasně identifikovat. Hlavní místa setkání mezi opozicí a vládou jsou parlament, parlamentní volby a masové sdělovací prostředky. Existují jen dvě velké strany, obě jsou vysoce jednotné, takže opozice je silně soustředěná do jedné strany. Obě strany jsou přísně konkurenční v parlamentu i při volbách. Opozice se tam dostatečně jasně odlišuje, takže se dá identifikovat bez problémů. Tak je tomu ve Velké Británii.
2. Spojené státy a zejména Švýcarsko se nacházejí na druhém pólu extrému. Ve Spojených státech jsou místa, kde dochází ke střetům mezi stoupenci a odpůrci vládní politiky, roztroušena mezi obě komory kongresu, státní byrokracii, tribunály, padesát států, ba i Bílý dům sám. Obě strany jsou decentralizované a v kongresu aplikují kooperativně-konkurenční strategie. Není tam tedy snadné odlišit opozici od vlády, a je neobyčejně obtížné identifikovat opozici.

Ve Švýcarsku je opozice ještě méně odlišená od vlády, protože k těm rysům, které ve Spojených státech zmenšují její odlišný charakter, Švýcaři přidávají ještě multipartismus, praxi referenda a vládu (federální neboli spolkovou radu), která se skládá z členů všech hlavních politických stran a jejíž členové se tradičně chovají nestranicky.

Jaké jsou *cíle opozice*? Političtí aktéři mají cíle dlouhodobé a krátkodobé, přičemž krátkodobé nemusejí být funkcí dlouhodobých, naopak krátkodobé cíle mohou ovládnout jejich strategii do té míry, že dlouhodobé cíle jsou jen jejich důsledky. Kromě toho veřejné neboli ostentativní cíle nemusí být cíli reálnými neboli soukromými.

Dahl proto navrhuje vyjít z toho, že některé cíle, ať jsou dlouhodobé nebo krátkodobé, veřejné nebo soukromé, jsou dominantní neboli řídicí, a rozlišuje dále mezi cíli a strategiemi. Dominantní neboli řídicí cíle (controlling goals) opozice jsou takové cíle, k nimž hodlá dospět změnou vládní politiky. Strategii opozice jsou prostředky, jež si vybírá k dosažení těchto cílů.

Pokud jde o cíle, opozice může podle Dahla útočit na vládu proto, že chce změnu (nebo proto, že se brání možné změně) buď a) vládního personálu nebo b) jistých zvláštních specifických prvků vládní politiky nebo c) politické struktury nebo d) sociálně-ekonomické struktury. Duverger navrhuje jednodušší klasifikaci dominantních cílů opozice, kterou prezentuje v obecném rámci boje mezi stranami: 1) boj bez principů, 2) boj o druhotné principy a 3) boj o základní principy.

Spojené státy odpovídají podle Duvergera první kategorii: obě hlavní strany zde tvoří soupeřící týmy, z nichž jeden má moc, ze které by ho druhý rád odstavil. Tento souboj „in“ a „out“ nenabývá nikdy fanatického charakteru a nijak nevytváří hluboké rozdělení v zemi. Lze mu podle Duvergera vytknout, že zbavuje opozici skutečného významu, snižuje její funkci ve státech, oslabuje demokracii tím, že odnímá volbám charakter výběru mezi různými politikami. Lokální charakter americké politiky není jen důsledkem jednomandátových obvodů (vždyť senátoři jsou voleni v rámci států, které někdy reprezentují ohromné obvody), ale nepřítomnosti doktríny a principu v politických stranách, což dává první místo zájmům, zejména partikulárním a lokálním, které jsou nejbližší. V prezidentských volbách absence principu posiluje osobní ráz boje.

Druhé kategorii odpovídá Velká Británie, země evropského severu a Německo. Rozdělení stran zde odpovídá doktrinálnímu a sociálnímu štěpení (cleavage). Např. konzervativci a labouristé mají odlišné koncepce v oblasti rozdělování příjmů nebo struktury elit, odpovídající do značné míry odlišným sociálním vrstvám, na něž se prioritně orientují, ale shodují se v základních principech demokratického politického režimu a v jejich pravidlech hry. Opozice nabývá na rozdíl od americké situace jasné a pevné formy, ale aniž by zpochybnila svou vlastní existenci. Žádná relevantní strana netouží po jednotě a totalitě, což zajišťuje režimu solidnost.

3. Zcela jinak politický boj vypadal v Itálii a Francii 4. republiky po druhé světové válce. Tam nešlo jen o druhotné principy, ale o samotné základy státu a o povahu systému. Komunistické strany nepřijímaly pluralitní demokracii, volnou soutěž stran, kterou chtěly nahradit jedinou stranou, a neuznávaly práva opozice a politické svobody. Nekomunistické strany odmítají systém jediné strany, totalitní kohepci státu, likvidaci opozice a zrušení politických svobod. Boj mezi těmito dvěma soupeři neměl ráz sportovního souboje mezi dvěma týmy, ale boje na život a na smrt, přičemž smrt může

přijít jen z jedné strany: nástup komunistů k moci vede ke zrušení nebo domestikování, satelizování ostatních stran, kdežto výkon moci nekomunistickými stranami vede naopak k tolerování komunistů, nechtějí-li se demokratické strany zpronevřít svým principům. Tento třetí typ stranického boje je ostatně společný všem systémům se silnou totalitní stranou, jako byla roku 1920 italská fašistická strana. Tato neshoda v základních principech plyne mnohem víc z povahy totalitních stran než z jejich voličů, z nichž mnozí jsou podle Duvergera stoupenci politických svobod a práv opozice [Duverger 1981: 547].

Je jasné, že systém se silnou komunistickou (nebo obecně silnou totalitní) stranou je nutně křehký. Životaschopný zůstává takový systém stran jen tehdy, když totalitní strana zůstává v opozici nebo když spolupracuje na vládě jen velmi marginálně, okrajově. Pokud vládne sama, zruší své konkurenty, a pokud se na vládě podílí významným způsobem, pokusí se své partnery rozložit.⁹

Proto je taková politická struktura životaschopná jen v multipartismu. Systém dvou stran, z nichž jedna je totalitní, by vedl po jisté době k jejímu vítězství, což by odzvonilo umíráčkem nejen bipartismu, ale i demokracii. V multipartismu však existuje už výše zmíněné riziko bilaterální opozice, kdy jedna totalitní strana (např. komunistická) vytváří příznivý terén ke vzniku druhé (např. fašistické) strany. Fašistická propaganda využívá strachu z komunismu a přitahuje klientelu demokratických stran. Demokratické strany se z kleští dvou totalitních stran nemusejí vymanit a mohou se zhroutit.

Jaké strategie neboli prostředky užívají opozičníci? Je samozřejmé, že budou záviset od cílů: revoluční opozice nebude mít stejnou strategii jako opozice, již jde prostě o ministerská křesla. Strategie však závisejí také od ostatních prvků, jimiž jsme se dosud zabývali, např. na místě setkání mezi vládou a opozicí. Prostředek vhodný v jednom systému bude naopak nevhodný v jiném systému. Dahl uvádí šest strategií opozice.

- 1) Opozice se věnuje především přísné soutěži a snaží se tedy získat dostatečný počet voličských hlasů, aby si mohla zajistit většinu parlamentních křesel a utvořit jednoba-revnou vládu složenou jenom ze svých vlastních členů. Tato strategie se nejsnáze uplatní v tuhém bipartismu, kde je opozice jasně identifikovatelná a kde rozhodují volby. Učebnicovým příkladem této strategie je Velká Británie.
- 2) Opozice vychází z toho, že nemůže dosáhnout parlamentní většiny, a věnuje tedy své úsilí tomu, aby mohla vstoupit do vládní koalice a zajistila si všemožné výhody hand-lováním uvnitř koalice. Této strategii přeje nejvíc systém, kde existují víc než dvě re-levantní strany, které jsou poměrně tuhé a v nichž výběr vlády je poměrně nejdůležitější (rozhodující). Příklady jsou Belgie nebo Holandsko.
- 3) Opozice přijímá předchozí, tj. druhou strategii, ale je si vědoma, že k mnoha důleži-tým rozhodnutím dochází při kvazioficiálním handlování mezi velikými sdruženími. Tato strategie se dá uplatnit zejména v multipartistických systémech, které navíc mají

⁹ Viz citované Duvergerovo dílo [Duverger 1981: 462-464], kde se popisuje taktika „koloniza-ce“, které používají komunistické strany v aliancích. Příkladem úspěchem této komunistické taktiky je po skončení 2. světové války zejména Maďarsko, ale také Československo. Podle Duvergera se podobnou taktikou řídily v té době i západoevropské komunistické strany, zvláště pak italská; té se dočasně podařilo infiltrovat a rozložit socialistickou stranu, která však roku 1956 nabyla opět nezávislosti.

široce rozvinutou strukturu demokratického korporatismu. Setkáme se s tím zejména v Norsku a Švédsku.

- 4) Opozice vychází z toho, že žádné místo setkání není obecně rozhodující a že každé místo může být rozhodující v daném případě. Opozice proto zaměřuje svou taktiku na nejzranitelnější místa a vychází především ze svých zdrojů. Tak je tomu především ve Spojených státech a v menší míře v Německu.

Tyto čtyři obecné strategie souvisejí s charakteristikami systému, v němž opozice působí, tj. s koncentrací opozice, s jejím konkurenčním charakterem, její identifikovatelností a místy jejího setkání s vládou. Kromě toho uvádí Dahl ještě dvě strategie nebo série strategií, které souvisejí s cíli, jež si opozice v demokratických režimech klade:

- 5) Strategie, přesněji řečeno série strategií užívaných opozicí, již jde o přežití politické jednotky, kterou považuje v souladu s vládou za ohroženou např. válkou nebo jinou velkou krizí. Opozice se pak snaží vstoupit do koaliční vlády za co nejvýhodnějších podmínek a vyhrazuje si právo vrátit se k systému přísné konkurence, až nebezpečí pomine, nebo při příštích volbách. Tak tomu bylo ve Velké Británii během obou světových válek, ve Švédsku za druhé světové války, v Itálii bezprostředně po 1. světové válce.

- 6) Strategie, která je také sérií strategií, přijímaná revolučními opozicemi, které chtějí zničit politickou jednotku nebo základní principy jejího ústavního systému. Revoluční opozice pak užívají všech možností, kterými disponují, ke zvýšení zranitelnosti systému, tj. k přerušení normálního fungování politických procesů, zdiskreditování systému, zruinování jeho legitimacy apod., aby mohly uchopit moc. Taková byla např. strategie nacistů a komunistů ve výmarském Německu.

Avšak některé demokratické země jsou schopny integrovat i poměrně silné antisystémové strany, které tam plní nejen už dříve zmíněnou tribunskou funkci a demokracii vážně neohrožují, ale dokonce – ačkoli spíš nechtěně a proti své vůli – přispívají k jejímu uznání a ustálení (plní legitimační a stabilizační funkci: „fonction de légitimation-stabilisation“, jak to nazývá G. Lavau). Lavau takovou úlohu připisoval Komunistické straně Francie [Lavau 1970, 1975]. Komunistická strana Francie však neplnila funkci normální a legitimní alternativy vládních stran, čímž ztěžovala možnost alternace neboli střídání u vlády, které je v demokratických režimech považováno za „funkční“ (Lavau tuto funkci, kterou KSF neplnila, nazývá funkcí politického střídání: „fonction de relève politique“).

Pokud jde o Itálii, tam komunistická strana nejen ztěžovala, ale prakticky znemožňovala alternaci, protože v ní na rozdíl od Francie neexistovala silná socialistická strana. Duverger psal ve svém zakládajícím díle v roce 1951, že se v Itálii na horizontu rýsuje protiklad mezi komunistickou stranou a stranou „západní“ (tou západní stranou tam byla křesťanská demokracie). Giorgio Galli to v Itálii nazýval „nedokonalým bipartismem“ [Galli 1966]. Za nedokonalý bipartismus se však především považuje německý systém „dvou a půl stran“ [Blondel 1968], který se od italského výrazně liší tím, že není zablokovaný, je tam možné určité střídání u moci.¹⁰ Proto by se italský systém v padesátých

¹⁰ Střídání u vlády je však v Německu jen omezené: křesťanským stranám ani sociální demokracii se vzhledem k převážně proporčnímu volebnímu systému normálně nedaří dosáhnout nadpoloviční většiny a pokud nechtějí vládnout spolu ve velké koalici – jako tomu bylo v letech 1966–1969 – stávají se rukojmími malé liberální strany, jež rozhoduje, která ze dvou velkých stran bude ve vládě a která v opozici. V Rakousku má malá třetí strana (FPÖ) horší reputaci než

letech 20. století, který k bipartismu nedospěl (G. Sartori ho naopak považoval dokonce za příklad extrémního multipartismu neboli „polarizovaného pluralismu“, což od roku 1979 odpovídá skutečnosti), dal lépe charakterizovat jako „nedokonalý pluralismus“¹¹ nebo zablokovaný bipolární systém.¹²

Výstižně italskou situaci popsal a vysvětlil Václav Bělohradský [Bělohradský 1992, 1993, 1994]. Opozici tam reprezentovala od konce 2. světové války komunistická strana, která však prakticky znemožňovala, aby docházelo ke střídání u moci. Kdyby se totiž komunistická strana dostala k moci, nedošlo by jen ke změně uvnitř režimu, ale ke změně režimu jako takového. Znamenalo by to základní zvrat jak v ekonomické politice, tak i v mezinárodním postavení Itálie. Křesťansko-demokratickou stranu, která tam představovala politický režim, pak volili i ti, kdo byli prostě proti komunismu.¹³ Zavedení jednokolového většinového volebního systému by tehdy v Itálii vedlo k urychlenému nástupu tohoto bipartismu komunistická strana-západní strana, ale mohlo by to tehdy mít, jak uváděl Duverger, katastrofální následky. V devadesátých letech je konstatace jiná.

Komunistické strany byly ovšem v různých obdobích nuceny podřídit svou revoluční strategii strategii kooperace a koalice, ať už vlivem svého neúspěchu v Německu nebo požadavků sovětské zahraniční politiky motivované německou hrozbou, koalicí v době války a poválečným úsilím o její zachování, politikou tzv. détente atd. Už ve své klasické práci o opozici z roku 1966 Dahl uvádí, že v průběhu dvaceti let po skončení druhé světové války neschopnost revolučních opozicí uchopit nebo udržet moc v Evropě bez zahraniční vojenské intervence, zdiskreditování stalinismu, slavný Chruščovův projev na 20. sjezdu komunistické strany Sovětského svazu roku 1956, zvýšení nezávislosti západoevropských komunistických stran vůči sovětskému područí, zmenšení důležitosti klasického proletariátu v průmyslově vyspělých zemích, to vše vedlo v hlavních západoevropských komunistických stranách, zejména italské, k pochybnostem o revoluční strategii a přinejmenším veřejně a oficiálně kladly důraz na strategii č. 2 (koalice).

MIROSLAV NOVÁK *po studiu sociologie na Karlově univerzitě v Praze a na Univerzitě v Lausanne pracoval jako asistent na katedře sociologie Ženevské univerzity, kde obdržel doktorát so-*

německá FDP, a proto se jí obě silné strany vyhýbají a velká koalice sociálních demokratů a lidovců je tam častější než v Německu.

¹¹) Termín „nedokonalý pluralismus“ navrhl svého času Georges Lavau – kterého k tomu Galli inspiroval – k označení fungování francouzského politického systému [Lavau 1981a].

¹²) Je v zájmu České republiky, aby se v pozici druhé nejsilnější strany po ODS stabilně usadila sociální demokracie, která by mohla na rozdíl od komunistů perspektivně představovat základ normální a legitimní alternativy současné vládní koalice vedené ODS. Prozatím je sociální demokracie druhou nejsilnější stranou v České republice jen podle průzkumů volebních preferencí (za zmínku stojí zejména průzkum volebních preferencí agentury STEM z února 1995, podle kterého sociální demokraté poprvé dosáhli hranice 20 %), zatímco v obou doposud konaných parlamentních volbách (1990 a 1992) skončili v českých zemích na druhém místě komunisté.

¹³) Zhroucení světového komunismu má v Itálii větší dopad než v jiných zemích Západu, protože tamější stranický systém odrážel víc než kde jinde konflikt Západ/Východ. Jak konstatuje Bělohradský, pádem berlínské zdi došlo k radikální změně. Exkomunistických stran se v Itálii už nikdo nebojí, a proto tam také křesťansko-demokratická strana ztratila ty voliče, kteří jí dávali své hlasy jen proto, že reprezentovala západní režim. O italském stranickém systému 1. republiky napsal nedávno česky časopiseckou odbornou studii Jiří Kunc [Kunc 1994: 5-22].

ciologie. Od roku 1990 působí jako odborný asistent na plný úvazek na katedře politologie Fakulty sociálních věd University Karlovy. Specializuje se na komparativní politickou sociologii a jeho hlavní odbornou publikací je kniha *Du Printemps de Prague au Printemps de Moscou*, kterou vydalo nakladatelství Georg v Ženevě roku 1990.

Literatura

- Bělohradský, V. 1992. „Politika nepečuje o lidi, ale o principy.“ *Mladá fronta Dnes*, 5. 5., s. 7.
- Bělohradský, V. 1993. „Italská varování.“ *Lidové noviny*, 16. 12., s. 6.
- Bělohradský, V. 1994. „Konec velkého strachu: K výsledkům voleb v Itálii a jejich zjednodušeným interpretacím.“ *Lidové noviny*, 6. 5., s. 6.
- Blondel, J. 1968. „Party Systems and Pattern of Government in Western Democracies.“ *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique* I, č. 2, červen.
- Dahl, R. A. (ed.) 1966a. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. 1966b. *L'Avenir de l'opposition dans les démocraties*. Paris: SEDEIS.
- Dahl, R. A. (ed.) 1973. *Regimes and Oppositions*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. 1989. *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. 1995. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- Duverger, M. 1981. *Les partis politiques*, 10. vyd. Paris: Armand Colin. (1. vyd. je z r. 1951).
- Easton, D. 1965. *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley.
- Galli, G. 1966. *Il bipartitismo imperfetto. Comunisti e democristiani in Italia*. Bologna: Il Mulino.
- Ionescu, G. 1967a. *The Politics of the European communist states*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Ionescu, G. 1967b. *L'Avenir politique de l'Europe orientale*. Paris: SEDEIS.
- Ionescu, G., I. de Madariaga 1972. *Opposition*. Baltimore: Penguin Books.
- Kunc, J. 1994. „Zrod a zánik stranického systému: První italská republika.“ *Politologická revue*, prosinec. Praha: Česká společnost pro politické vědy při AV ČR.
- Lavau, G. 1969. „Partis et systèmes politiques: interactions et fonctions.“ *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique* II, č. 1.
- Lavau, G. 1970. „Le parti communiste dans le système politique français.“ In *Le Communisme en France*, ed. F. Bon et al. Paris: A. Colin.
- Lavau, G. 1975. „The French Communist Party between State and Revolution.“ In *Communism in Italy and France*, ed by D. Blackmer, S. Tarrow. Princeton: Princeton University Press.
- Lavau, G. 1981a. „Le parti communiste français et le pluralisme imparfait en France.“ In *La démocratie pluraliste*, ed. J.-L. Seurin, J.-L. Martres. Paris: Economica.
- Lavau, G. 1981b. *A quoi sert le parti communiste français?* Paris: Fayard.
- Novák, M. 1990. *Du Printemps de Prague au Printemps de Moscou*. Genève: Georg.
- Quermonne, J.-L. 1986. *Les régimes politiques occidentaux*. Paris: Seuil.
- Roskin, M. G. 1993. „The Emerging Party System of Central and Eastern Europe.“ *East European Quarterly* XXVII, č. 1, březen.
- Sani, G., G. Sartori, 1982. „Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies.“ In *Western European Party Systems: Continuity and Change*, ed. by H. Daalder, P. Mair. Beverly Hills: Sage.
- Sartori, G. 1966. „European Political Parties: The case of Polarized Pluralism.“ In *Political Parties and Political Development*, ed by J. LaPalombara, M. Weiner. Princeton: Princeton University Press.

- Sartori, G. 1970. „The typology of party system: proposals for improvement.“ In *Mass politics: studies in political sociology*, ed. by E. Allardt, S. Rokkan. New York: Free Press.
- Sartori, G. 1976. *Parties and Party Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sartori, G. 1987. *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham, NJ: Chatham House Publishers.
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Schapiro, L. (ed.) 1972. *Political Opposition in One-Party States*. London: McMillan.
- Schwartzberg, R.-G. 1977. *Sociologie politique*, 3. vyd. Paris: Montchrestien. (1. vyd. je z r. 1971).

Summary

An institutionalised and legalised opposition, which is the essential sign of a pluralistic democracy, depends on systems of political parties. Important variables here are the number of parties (a key role is played not only by the difference between bipartisan and multiparty politics, but also by that between moderate pluralism and extreme pluralism), the degree of their internal unity, as well as the ideological distance which divides them from each other. The possibility of alternation in the government, i.e. the ability of the opposition to represent a legitimate alternative to the government of the day, which it can replace smoothly, depends amongst other things on the ideological distance between parties. Strongly anti-system parties, which make the alternation of government more difficult, and can sometimes lead to the collapse of democracy (Weimar Republic), can under other circumstances fulfil a „tribunal function“ and, in this context, can even contribute to the legitimisation and stabilisation of democracy. The system of political parties which is being formed in the Czech Republic, on the one hand comes close to the Western standard; it is, however, still unnecessarily fragmented and threatened by the bilateral opposition. If the growth in voter support for the Czech Social Democratic Party, which is indicated by certain polls, is confirmed, the Czech political system could, in the not too distant future, unblock itself, and the conditions for a smooth alternation of power could gradually come into being.

Staré a nové ekonomické nerovnosti: případ českých zemí*

JIŘÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Old and New Economic Inequalities: The Czech Case

Abstract: Under the transformation period, economic inequality is assuming new meanings and accents, and its importance growing. We show recent changes and various facets of inequality as displayed in distributions of earning, household incomes and wealth. In earnings, instead of the system covering the costs of labour force reproduction, human capital is better rewarded, thus, the importance of ownership and job grows. In household income, the „demographic“ pattern is slowly replaced by a market model which strengthens socio-economic characteristics rather than age and household composition. New sources of wealth and poverty and possible redistributive flows are shown and objective changes are compared with their perception in peoples' minds. We conclude with an assessment of the specific situation and problems of the Czech Republic.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 3: 321-334)

V transformujících se společnostech představují ekonomické nerovnosti jednu z mnoha oblastí, kde si minulost podává ruku s budoucností přes nejisté pole přítomnosti. Přestavba společnosti s sebou nepochybně přináší více než jen pouhý posun od rovné distribuce ekonomických zdrojů k distribuci nerovné, od systému založeného na politických privilegiích k systému založenému na ekonomických odměnách či od sociálních principů alokace k principům tržním. Daný proces je mnohostrannější a komplexnější. Ve skutečnosti sledujeme těžko předvídatelnou směsici pozůstatků starého (socialistického) systému, prvků nově zaváděného (tržního) systému a průvodních charakteristik transformační periody.

Během transformačního období nabývá otázka ekonomických nerovností nových významů a akcentů. Mnohem větší množství zboží a služeb je monetarizováno, více politické moci explicitně prochází ekonomickými kanály a viditelné ekonomické postavení jednotlivců má větší váhu. V situaci nově získané politické svobody je možno o otázce nerovnosti veřejně diskutovat, politicky ji pojednávat, využívat i zneužívat. Ekonomická reforma přináší mnohým značné finanční těžkosti nebo dokonce chudobu, což činí nerovnost velmi citlivým problémem. Privatizace, restituce a soukromé podnikání plodí větší bohatství, které narušuje dřívější rovnostářské klima a vyvolává otázku legitimacy.

Zde chceme ukázat letité kořeny současného stavu a objasnit nedávné změny, spolu s rozlišením různých stránek problému nerovnosti. První okruh otázek se týká dě-

*) Tento výzkum byl podpořen grantem NATO „Economic Inequality, New Poverty and Political Attitudes“. Autor děkuje prof. Johnu Earlovi, Economic Department CEU a zejména pak doc. Pavlu Machoninovi, Sociologický ústav AV ČR za cenné připomínky, které vedly k podstatnému přepracování článku. Simoně Perušičové patří dík za velkou pomoc při překladu původního textu z angličtiny.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail vecernik@earn.cvut.cz

dictví komunistické společnosti jako kombinace rovnostářství a privilegií. Druhý se vztahuje k tržnímu řádu, který je třeba pojmout širěji než jako homogenní systém jednoduše nahrazující nespravedlivou rovnost spravedlivou nerovností. Závažným problémem jsou nové zdroje bohatství a chudoby a jejich akceptace a dále pak porovnání objektivních změn v ekonomické nerovnosti s tím, jak je lidé vnímají. Na závěr se pokusíme načrtnout specifické postavení a problémy České republiky v kontextu postkomunistických zemí.

1. Komunistický režim: rovnostářství a privilegia

Komunistické revoluce měly původně ve svém záhlaví zavedení rovnosti mezi lidmi. Slibovaly odstranění soukromého vlastnictví, zpřístupnění bohatství všem a odstranění sociálních rozdílů. Poněkud pragmatičtěji určil Marx distribuční pravidlo pro „první fázi komunismu“ v podobě rovnosti odměňování občanů podle jejich příspěvku ke společnému bohatství [Marx 1966]. Realita se však ukázala jako mnohem prozaičtější než ideály a řídila se principy odlišnými od jakýchkoli normativních principů distributivní spravedlnosti. Globální politické záměry ovládly ekonomiku a potřeby řízeného hospodářství opanovaly sociální cíle.

Za původní hybný moment ekonomické distribuce v podmínkách komunismu můžeme označit požadavky industrializace úzce propojené s potřebou politické kontroly populace prostřednictvím pracovního systému. Vhodným nástrojem pro dosažení obou cílů byla povinná zaměstnanost pro všechny osoby v aktivním věku. Rozsáhlá zaměstnanost žen dovozovala přesun mužské pracovní síly do těžebního a těžkého průmyslu, zatímco ženská pracovní síla sytila lehký výrobní průmysl a nižší úroveň expandující byrokracie. Redistribuce mzdového fondu a následná nivelizace byly nezbytnými zdroji pro zaplacení dalších pracovních sil.

Nicméně distribuční systém za socialismu lze vysvětlit marxistickou teorií, a to výkladem mechanismu vykořisťování v podmínkách „klasického kapitalismu“. Podle něho vlastníků výrobních prostředků odměňuje držitele pracovní síly nikoli podle výsledku práce, ale pouze podle jeho (a jeho rodiny) základních reprodukčních potřeb [Marx 1954]. Potom se totiž nejen vytrácejí mzdové rozdíly mezi manuální a nemanuální prací, nýbrž nemanuální práce je naopak někdy odměňována hůře než práce manuální, vzhledem k menší námaze a nutričním požadavkům s ní spojeným.¹ Rozdíly v odměnách mezi různými stupni vzdělání stěží pokrývají náklady na vzdělání nebo ušlý plat za dobu studia. Mzdový fond představuje jakési reziduum národního produktu po pokrytí investičních a systémových potřeb.

Jakmile byl zaveden nový pořádek a podniknuty hlavní kroky směrem k novým prioritám v rámci značně egalizované mzdové distribuce, fungoval nový systém odměňování již bez podstatných změn. Ačkoli i v ostatních socialistických zemích vládla nesmírná setrvačnost, přece jen byl vyvíjen periodický tlak na větší mzdovou diferenciaci (např. v obdobích pokusů o reformu v Maďarsku a Polsku) nebo naopak na omezení mzdového rozpětí (např. v souvislosti se zavedením a periodickým zvyšováním minimální mzdy v SSSR a Bulharsku). V Československu však nebyly žádné takové kroky podniknuty, s výjimkou pokusů o ekonomickou reformu v polovině 60. let, jež vedly

¹) S tím souvisí i skutečnost, jaké úsilí a enormní zájem byly sovětskou ekonomikou a společenskými vědami věnovány metodice a výpočtům „racionálních potřeb“ a nákladů na potraviny, oblečení či bydlení v závislosti na charakteru práce jedince.

k mírnému zrychlení růstu mezd kvalifikovaných lidí a nepatrnému zvětšení mzdového rozpětí.

Na pozadí stability celkové mzdové diferenciace se nicméně odehrály důležité změny v relativním postavení různých kategorií pracovníků, a to dávno po prvních radikálních krocích. Za prvé vrchol věkové křivky mezd se postupně posouval ve prospěch starších pracovníků, jakoby generace „revolucionářů roku 1948“ si měla udržet získané výhody po celý život. Za druhé relativní mzdy pracovníků ve výrobním sektoru se nepřetržitě zlepšovaly, zatímco postavení odvětví služeb se zhoršovalo. Za třetí docházelo ke změnám ve vzdělanostní diferenciaci: postavení vysokoškolsky vzdělaných lidí se zhoršovalo a rozdily mezi různými stupni vzdělání postupně zužovaly [Večerník 1991a, 1991b].

Všechny výše zmíněné změny ve mzdové diferenciaci byly podmíněny politickými potřebami. Řízená ekonomika nevyžadovala motivaci ani ke kvalifikované a investiční práci, ani k pracovnímu nasazení či přejímání rizika. Neustálé volání po posílení motivační funkce mezd a reformní snahy směřující ke smíření plánu a trhu v 60. letech se neprosadily a ani pozdější úpravy mzdové soustavy se výrazněji v diferenciaci neprojeví. Naopak, pracovníci ve výrobě byli navíc placeni za zvýšenou intenzitu práce a přesčasové hodiny, v důsledku čehož se rozdíl mezi odměnami za manuální („bezprostředně produktivní“ v marxistickém smyslu) a nemanuální (tzv. neproduktivní) práci dlouhodobě zmenšoval.

Na rozdíl od distribuce příjmů trvalo období radikálních změn v příjmech domácností poněkud déle, tj. až do poloviny 60. let. Jakmile však byly nové požadavky prosazeny, následovaly již jen velmi skromné změny v relativní distribuci. Většina žen byla pracovně zapojena a „dvoupříjmový model“ se nutně prosadil namísto předchozí závislosti rodiny na jednom živiteli. Vyššího než průměrného příjmu dosahovaly pouze domácnosti s dalšími aktivními členy (zejména rolnické domácnosti) a variance příjmu na osobu korelovala převážně s počtem závislých dětí. Nárůst nejnižších důchodů (daný vládní vyhláškou, nikoli tedy na základě valorizace či indexace) vedl k nepatrnému zvýšení příjmového dna, zatímco vrchol této distribuce zůstal relativně stejný po téměř 35 let.

To, co jsme až doposud popsali, je však pouze zjevná část probíhajících procesů, která je statisticky identifikovatelná. Druhá, skrytá část sice ovlivnila pouze některé segmenty populace, vedla však k větší diferenciaci než oficiální systém. Je třeba poukázat na nejméně čtyři další typy nerovností:

1. „*Naturální*“ příjmy. Vzhledem k velmi nízkým reálným příjmům představovaly výdaje na potraviny podstatnou položku rozpočtu domácností (která poklesla v období 1948-1988 zhruba ze 45 % na 30 %). Jakákoli příležitost k úspoře v této oblasti tak znamenala zvláštní výhodu a značně zvyšovala životní úroveň rodiny.
2. *Neformální ekonomika*. Rozsáhlé omezení sektoru služeb přímo podnítilo poptávku po řemeslné práci, zatímco nedostatek spotřebního zboží vytvořil příležitost pro obchodníky, kteří přijímanými úplatky fakticky zvyšovali cenu zboží. Černý trh zasahoval do široké oblasti služeb včetně sociálního sektoru, tj. zdravotnictví, školství, přidělování bytů či opatrování cestovních víz.²

²) V tomto bodě nesouhlasím se Sikem [Sik 1994: 48], který tvrdí, že zvětšení příjmové nerovnosti způsobené druhou ekonomikou za komunistického režimu bylo nevýznamné.

3. *Straničká privilegia.* „Zvláštní druh lidí“ (jak se kdysi komunisté sami nazvali) nutně vyžadoval zvláštní odměny. Vyšší straničtí činitelé se těšili takovým privilegiím, jako bylo bezplatně či velmi levně dosažitelné zboží i zboží nedostupné pro řadového občana (včetně speciálních obchodů, zdravotnických služeb a rekreačních oblastí), což zvyšovalo jejich kupní sílu mnohem více než vyšší zákonné výdělky.
4. *Skrytá vlastnická práva.* Ačkoli soukromé vlastnictví výrobních prostředků za komunistického režimu legálně nebylo, faktičtí vlastníci existovali. Manažeři, správci, ředitelé i straničtí byrokraté využívali rozsáhlých příležitostí a podnětů k převodu mnoha druhů zboží ze státního do soukromého vlastnictví a větší měrou těžili i z veřejných služeb.

Socialistická společnost byla kombinací rovnostářství pro většinu a zvláštních zdrojů a privilegií pro užší vrstvy populace nebo její špičky. Zatímco v rámci úzkého mzdového prostoru byly založeny a posilovaly se některé důležité distribuční preference, za oficiálními hranicemi vznikaly rozdíly vyvolané záměrně či spontánně (pouze tím, že byl jejich vznik umožněn), které rozšiřovaly a přizpůsobovaly daný rozdělovací systém potřebám „vládnoucí dělnické třídy“ (tj. řídicím pracovníkům, stranickým úředníkům a místní správě) nebo korumpovaly složky populace podporující režim.

2. Navracející se trh: „jádro“ a „periferie“ nerovnosti

Ideální model odměňování v tržní ekonomice je vyjádřen „meritokratickou triádou“ vzdělání, profese a příjmu. Kvalifikace každého jednotlivce má odpovídat pracovní pozici a ta by opět měla poskytovat odpovídající příjem [Kreckel 1992: 97]. Podle výkonové ideologie je výdělková nerovnost legitimní, protože podporuje ekonomickou efektivitu a růst. Vytváří vertikální stratifikaci, kdy se lidé rozlišují podle lidského kapitálu, prestiže povolání a platu. V tomto směru je stratifikační teorie „dosahování statusu“ [Sewell, Hauser 1975; Featherman, Hauser 1984] těsně spjata s teorií „lidského kapitálu“ [Mincer 1974] a meritokratickou ideologií [Matějů 1993]. Reálně se však tím fungování trhu nevyčerpává: je třeba zahrnout zejména podnikatelskou dimenzi, tj. soukromé vlastnictví, riziko a odpovědnost vyžadující motivaci a odměnu.

Vzhledem k uvedenému „optimu“ můžeme charakterizovat nedávné změny na základě statistických a sociologických výzkumů. Z dat ovšem můžeme usuzovat jen na změny v tzv. jádrovém systému ekonomických nerovností, které jsou statisticky měřitelné a mají převážně vertikální uspořádání. Zbývající část ekonomických nerovností představují „periferní“ systémy, které mohou posilovat nebo zkreslovat výsledky dané jádrovým systémem. Periferní nerovnosti jsou distribuovány převážně horizontálně (byť s určitými vertikálními konsekvencemi) a jejich statistické měření je zpravidla obtížné. Prvotním problémem „jádrového“ systému je otázka, jak souvisejí výdělkové nerovnosti s osobními charakteristikami práce a pracovníků.

Po roce 1989 proběhly některé změny v distribuci výdělků, které sledovaly výše zmíněný model. Rozsah distribuce se o něco rozšířil a přiblížil k úrovni západní Evropy. Ekonomická reforma oslabilu váhu demografických charakteristik tím, že se zmenšila vzdálenost mezi muži a ženami a vyrovnala věkovou distribuci. Tržní hodnota lidského

Vezmeme-li v úvahu zemědělské záhumenky, melouchaření, úplatkářství, rozkrádání státního majetku a další nekonečně rozmanité formy obohacování, je zvětšení ekonomické nerovnosti těžko popíratelnou skutečností. Exaktní důkazy ovšem chybí.

kapitálu významně vzrostla: návratnost jednoho roku vzdělání se zvýšila u mužů ze 4,0 % na 5,3 % a u žen z 5,7 % na 6,7 % průměrné mzdy [Večerník 1995a]). V odvětvové diferenciaci bylo potlačeno někdejší zvýhodnění výrobního sektoru a trochu se zlepšila pozice služeb. Jde tedy o tendence k překonání „reprodukčního“ pojetí mzdy ve prospěch odměňování lidského kapitálu. Uvedené tendence jsou nicméně bržděny regulací mezd v podnikové sféře a nivelizovanými tarify ve sféře rozpočtové.

Souběžně se však odehrávají rozporné změny na „periferii“ distribučního systému. Nejlepším příkladem jsou lidé pracující v Německu nebo Rakousku a získávající na nízkém směnném kursu české měny. Nejde obvykle o špičkové profesionály, ale řemeslníky nebo pracovníky bez kvalifikace ochotné vykonávat neatraktivní a sezónní práce. Ti pak zkreslují „jádrovou“ tendenci, neboť se nacházejí na spodních stupních profesní škály a na horních výdělkových pozicích. „Jádrový“ model je narušován i soukromým podnikáním. Lidé s vysokoškolským diplomem si otevírají nejen právní kanceláře, ordinace a konzultační firmy, ale i stánky, restaurace a směnárny. Zatímco v prvně jmenovaných případech dochází ke vzájemné shodě mezi jejich vzděláním a odměnou, v druhém případě je profesní prestiž inkonzistentní s úrovní vzdělání, přestože je kompenzována nadprůměrným příjmem.

Dalším narušením „jádrového“ modelu jsou i rozmanité neformální aktivity. Schopnost nelegálně manipulovat se zbožím, službami, financemi a informacemi není nutně odvozena od investic do lidského kapitálu a jejich ocenění působí mimo rámec tvorby „normální“ výdělkové distribuce. Přestože sekundární ekonomické aktivity českých domácností nebyly tak rozsáhlé jako u domácností maďarských či polských, jejich význam se v poslední době zvyšoval. V období transformace, kdy ještě není stabilizován trh práce, je velmi obvyklým „duální model“, kdy se snoubí závislé zaměstnání s vedlejším pracovním úvazkem, ať legálním nebo pololegálním, plným nebo částečným, doplňkovým nebo dokonce lukrativnějším, než je hlavní úvazek.

Z hlediska příjmů domácností došlo rovněž k významným změnám, a to nejen ve smyslu rozsahu nerovnosti, ale také ve způsobu formování příjmů z různých zdrojů. V období socialismu měly faktory ovlivňující příjem domácnosti demografický charakter, tj. hlavním prediktorem distribuce příjmů domácností byl počet ekonomicky aktivních členů a u distribuce příjmů na osobu počet závislých dětí. To znamená, že finanční pozice domácnosti nevycházela tolik ze socio-ekonomického statusu osob, ale byla závislá na poměru ekonomicky aktivních a závislých členů [Večerník, 1991a]. Tento „demografický model“ se postupně transformuje v „ekonomický model“ typický pro rozvinuté západní země. Ten umožňuje, aby výhodnější umístění jedinců v hierarchii výdělků převážilo vliv příjmů od dalších aktivních členů a ze sociálního přerozdělení.

Daný „jádrový“ model je rovněž narušován různými zvláštními segmenty distribuce příjmů. Běžným korektivním mechanismem je „sociální stát“, který redistribuuje příjmy od bohatých k chudým, od bezdětných lidí k rodinám s dětmi a od aktivní části populace k neaktivní. Zavedením trhu byly posvěceny nebo stimulovány další aktivity domácností využívající jejich nemovitě vlastnictví. Rodiny, které k tomu mají vhodné podmínky, mohou zvýšit svůj pracovní příjem pronájmem místností, bytů a nebytových prostor.

3. Noví bohatí, nová chudoba

V ekonomickém smyslu vede znovuzavedení kapitalismu ke zvýšení životní úrovně obyvatelstva jako celku, neboť rozvinutý kapitalismus je uznáván jako systém, který vytváří

„nejvyšší materiální životní standard pro nejširší masu lidí v historii lidstva“ [Berger 1986: 211]. Nicméně, přestože nebylo naplněno Marxovo proroctví o neustále rostoucích extrémních bohatství a chudoby, jsou značné majetkové a příjmové rozdíly nepochybnou skutečností. Transformace postkomunistických společností sebou přináší významné změny i v tomto ohledu. Jeden z určujících aspektů daného procesu je dán tím, že „stará“ chudoba i bohatství jsou nyní mnohem viditelnější. Druhým aspektem je to, že zavedení trhů otevřelo cesty pro vytváření „nového“ bohatství a chudoby.

V období socialismu byla diskuse na téma bohatství a chudoby tabu. Obnovení soukromého vlastnictví a otevření trhů poskytuje množství příležitostí k tomu, aby se dostatečně projevilo staré a vytvořilo nové bohatství. V souvislosti s tím je možno rozlišit pět hlavních možných přístupů k získání rozsáhlého soukromého majetku:

1. *Kontinující vlastnictví* a transformace „socialistického majetku“ (komunistů, obchodníků na černém trhu, velkých rodin), který se manifestuje a je kapitalizován v rámci privatizace nebo je použit pro účely spekulace.
2. *Přeměna „politického kapitálu“ v ekonomický* převodem státních firem do soukromého vlastnictví, a to buď přímo (kde se manažeři stávají legálními vlastníky), nebo nepřímo (cestou získání kontroly nad akciovými společnostmi či jinými organizacemi).³
3. *Restituce rodinného majetku* a aktivity vyplývající z návaznosti na dřívější nebo transformovanou formu rodinného podnikání, což se týká především maloobchodu, služeb a nemovitostí.
4. *Využití transformační situace*, která má za následek nedostatky v právním systému a kontrole, stejně jako nezralého tržního vědomí populace, což je využíváno ke spekulaci, pašování a podvodům ve vztahu ke státu, obchodním partnerům a spotřebitelům.
5. *„Podnikání od piky“*, tj. vysoké pracovní úsilí, nasazení rizika a inovativních podnikatelských aktivit na poli otevírajících se trhů.⁴

Významné změny se udály rovněž na druhém pólu ekonomické nerovnosti, tj. v oblasti chudoby. V komunistickém režimu chudoba oficiálně neexistovala díky plné zaměstnanosti a všeobecnému systému sociálního zabezpečení, který od konce 60. let zahrnul celou populaci. Ochuzením společnosti jako celku (v absolutním smyslu) dosáhl komunistický režim zmírnění specifické míry chudoby (v relativním smyslu). To nicméně neznamená, že absolutní chudoba byla zcela odstraněna. Vzhledem k absenci jakékoli valorizace nebo indexace sociálních dávek klesla kupní síla důchodů nejstarších generací hluboko pod úroveň průměrné mzdy. Také finanční situace neúplných rodin

³) Situace v dřívějším Československu je však značně odlišná od „politického kapitalismu“, jak jej popsala Staniszkisová [Staniszkis 1991] v případě Polska nebo Maďarska. Pokusy o reformu, které v těchto zemích začaly již před rokem 1989, přinesly řídícím pracovníkům mnohem více moci a autonomie a některé zákonné normy jim umožnily změnit se v kapitalistické podnikatele.

⁴) Jak ovšem ukázal Benáček [Benáček 1993], jsou současné podmínky pro podnikání takové, že je téměř nemožné, aby poctivý podnikatel prosperoval nebo vůbec přežil. Benáček se domnívá, že česká ekonomika je poháněna skrytými ekonomickými silami a že podnikatelé na černém trhu, daňoví a jiní podvodníci mohou být ve stejné míře odpovědní za český „ekonomický zázrak“ jako makroekonomická politika.

byla velmi akutní. Životní podmínky Romů vykazovaly mnohé charakteristiky „under-class“, včetně absence základních civilizačních podmínek.

Nová ekonomická a sociální situace po pádu komunistického režimu v listopadu 1989 odhalila problém „staré“ chudoby vymezené převážně demograficky a vyvolala zárodky tzv. „nové“ chudoby, jejíž zdroje jsou přinejmenším tři: a) nahrazení státní administrace trhem práce, což proměnilo (zatím však jen zčásti) dřívější skrytou přežaměstnanost v nezaměstnanost; b) odstraňování cenových subvencí (započaté v červnu 1990) a zavedení tržních cen (vrcholící v lednu 1991), které značně zvýšilo ceny a životní náklady; c) otevření hranic a nekontrolovaná migrace (především z bývalého Sovětského svazu a balkánských zemí), kvůli níž se objevily dříve neznámé skupiny bezdomovců a uprchlíků.

V zájmu omezení chudoby byla přijata dvě důležitá opatření: byla zavedena minimální mzda a nově koncipována (zákonem o životním minimu z listopadu 1991) sociální podpora nejchudších rodin. Kategorie populace spadající pod uvedené hranice zůstaly malé, díky značné kontinuitě a absorpční schopnosti trhu práce. Podíl pracovníků majících mzdu blízkou minimální se odhaduje na 4 % a podíl domácností s příjmy pod životním minimem okolo 2 %. Nicméně procento domácností vnímajících sebe samé jako chudé se pohybuje okolo 8-10 % a podíl domácností pod subjektivním minimem okolo 30 %.⁵ V porovnání se zeměmi Evropské unie a podle její standardní definice patříme ke státům s nejnižší relativní chudobou.⁶

Dynamika chudoby se liší podle použitého indikátoru. Podle pocitu chudoby zjišťujeme pouze malou fluktuaci v čase. Podle zákonné hranice dochází k jistému nárůstu v souladu s přizpůsobováním prahu chudoby rostoucím životním nákladům. Podle subjektivní definice je zjištěný nárůst značně rychlejší. Minimální příjem nutný pro pokrytí potřeb vlastní domácnosti udávající dotázaní vysoko nad zákonnou hranicí, přičemž i jeho růst vnímají jako rychlejší oproti inflaci. Tato skutečnost je vcelku pochopitelná vzhledem k rostoucímu majetku malé části populace. Lidé by byli ochotni přistoupit na skromnější podmínky a utahování opasků v případě, že by se to týkalo všech.

S postupující transformací se póly bohatství a chudoby od sebe vzdalují. Nicméně dávkami pokrytá chudoba chrání před upadnutím do extrémních těžkostí. Po roce 1989 byla věnována pozornost otázkám mzdového a příjmového minima, sociální pomoci, stejně jako valorizaci důchodů a sociálních dávek. V prvních dvou letech byli valorizací důchodů zvýhodněni důchodci, kteří se posunuli v příjmové škále nahoru na úkor rodin s dětmi [Večerník 1995b]. V dalším období však důchody začaly zaostávat a jejich růst se dostal do značného rozporu se zvyšováním cen léků a zdravotních služeb. Pro všechny se pak vyhrocuje otázka bydlení, jednak z hlediska nerovnoměrného zatížení nájemníků v různých typech bytů, jednak chybějících podnětů k bytové výstavbě, kromě luxusních bytů. Klesající porodnost je logickým následkem rostoucích finančních těžkostí mladých manželských párů.

⁵ Pro naše srovnání jsme použili subjektivní hranici chudoby (SPL), která je zjišťována pomocí otázky „Jaký by měl být minimální příjem, který by postačoval na pokrytí základních potřeb Vaší domácnosti?“ [Goedhart, Halberstadt, Kapteyen, Van Praag 1977].

⁶ Podle hranice chudoby používané zeměmi Evropské unie jsou za chudé označeny ty domácnosti, jejichž příjem na ekvivalentního dospělého (počítáno jako 1,0 pro prvního dospělého, 0,7 pro další dospělé a 0,5 pro každé dítě) je menší než 50 % průměrného příjmu.

4. Postoje obyvatel: názorová krystalizace

Současné změny v ekonomických nerovnostech jsou kriticky vnímány a přetvářeny do podoby očekávání a nároků. Tato metamorfóza neprobíhá přímočaře, nýbrž je ovlivňována individuální situací, sociálním statusem a politickou orientací. Nejsilnější vliv má v tomto smyslu ideologie nedávné minulosti. Komunistická společnost se navenek jevila jako egalizovaná ve smyslu mezd, příjmů a spotřebního trhu. Navíc lidé byli indoktrinováni ideologií rovnosti do té míry, že větší příjmy a majetek byly spojovány s nepoctivostí. Tato indoktrinace začala již v době 2. světové války a pokračovala plynule po následujících 45 let.

Kritika příjmové nerovnosti se fakticky vystupňovala rychleji, než rostly nerovnosti samotné. Již v roce 1991 odpovědělo 40 % dotázaných, že nerovnost mezi lidmi je „velká“ a dalších 50 %, že je „spíše velká“. V porovnání s rokem 1989 vnímalo 45 % dotázaných sociální nerovnost jako rozhodně „větší“, zatímco 50 % ji považovalo za „spíše větší“. Na druhou stranu, 55 % dotázaných hodnotilo současné změny jako posun k větší spravedlnosti, tento podíl však do roku 1993 poklesl na 35 % (podle výzkumů „Transformace sociální struktury“ a „Názory na společenské změny“). Vnímání ekonomických a sociálních nerovností je nieméně součástí celkového sociálního klimatu, v rámci kterého docházelo od roku 1989 k jistým výkyvům.

Postupný nárůst deklarativně „pravicových“ postojů doznal urychlení ve volebním období roku 1992, přesto i potom pokračoval, byť pomalejším tempem. Na jeho pozadí však probíhá posun směrem doleva charakterizovaný tím, že více lidí očekává od státu ochranu zaměstnání, nájemného a cen. Více lidí je také přitahováno „sociálně tržním“ modelem, který se od roku 1993 jeví jako nejpřijatelnější řešení, na rozdíl od předchozího období, kdy většina optovala pro „trh bez přívlastků“.⁷ Po krátkém období otevřenosti vůči diferencovanějším výdělkům se rostoucí počet lidí začíná k větší nerovnosti stavět podezíravě. Klesá procento lidí přesvědčených o tom, že rozdíly v platech by měly být větší, více lidí považuje chudobu za problém společnosti a více lidí se také domnívá, že k dosažení bohatství se ve většině případů užívá nepoctivých praktik (viz tabulka 1).

Tato postupná změna postojů je vysvětlitelná zkušeností poskytující řadu odstrašujících příkladů. Na jedné straně komunistická nomenklatura pouze nepřežívá, ale úspěšně přeměňuje svůj politický kapitál v kapitál ekonomický; podnikatelé na černém trhu mají snadný přístup k vlastnímu obohacení, spekulanti vítězí nad poctivými podnikateli a nové firmy jsou zatíženy břemenem složitých procedur a značných daní. Na druhé straně stouply životní náklady, takže domácnosti bez vedlejších příjmů jsou nuceny značně omezovat své obvyklé výdaje. Není proto překvapující, že podobné změny vedou k požadavkům návratu dřívější rovnosti a k sociální závisti vůči novým bohatcům.

⁷) Populární pojetí sociálně-tržního modelu je velmi vzdálené od původního konceptu, jeho autory jsou W. Eucken, A. Müller-Armack a další ekonomové sdružení v „Kreis Ordo“ a v kterém byl stát považován za garanta tržního řádu [Barry 1993]. Běžné chápání je mnohem bližší „třetí cestě“, kde stát poskytuje rozsáhlé sociální garance a redistribuuje příjmy.

Tabulka 1. Názory na soukromé vlastnictví, roli státu a příjmovou nerovnost (v %)

První řádka = % odpovědi „určitě ano“.

Druhá řádka = % odpovědi „určitě ano“ plus „spíše ano“.

	květen 1990	prosinec 1990	červen 1991	prosinec 1991	červen 1992	leden 1993	listopad 1993	listopad 1994
<i>A. „Soukromému podnikání je třeba ponechat naprostou volnost.“</i>								
	49,7	45,8	40,0	28,3	33,6	25,8	24,9	21,2
	86,8	79,0	75,6	63,1	67,8	63,3	38,6	59,3
<i>B. „Zahraniční firmy by u nás měly mít zcela otevřené pole působnosti.“</i>								
	17,1	22,5	19,3	15,9	16,6	10,0		7,1
	47,3	54,2	48,2	41,5	48,2	36,7		29,1
<i>C. „I v nových podmínkách by ekonomika měla být pod kontrolou státu.“</i>								
	52,0	39,7	39,0	37,3	29,2	28,6	31,6	27,6
	87,5	77,6	81,6	81,9	72,7	75,2	79,5	78,7
<i>D. „Všechny velké podniky ve státním vlastnictví je třeba změnit na akciové společnosti nebo soukromé firmy.“</i>								
	17,1	23,9	22,2	22,4	23,7	17,3		
	56,9	59,6	56,2	56,8	57,2	51,8		
<i>E. „Je správné, aby opravdu schopní lidé měli hodně peněz, třeba i milióny.“</i>								
	40,3	47,3	49,5	45,0	47,4	41,8	37,4	33,6
	66,3	74,8	76,9	75,2	78,4	76,7	75,3	75,6
<i>F. „Rozdíl ve mzdách a platech by se měly zvyšovat.“</i>								
	57,8	55,5		46,9	43,4	35,2	24,8	18,9
	88,6	87,7		82,6	80,2	72,9	66,0	59,4
<i>G. „Za svoji chudobu si každý může především sám.“</i>								
					16,2	10,9		6,8
					46,7	39,1		34,8
<i>H. „Lidé u nás bohatnou především nepoctivým způsobem.“</i>								
					33,6	34,3		38,5
					78,0	79,9		80,5

Pramen: „Ekonomická očekávání a postoje“ 1990-1994.

Pro uvedený hodnotový posun by však bylo možno najít i několik dalších vysvětlení. První: liberální postoje na počátku transformačního období byly jen módní úchylkou, zatímco v současné době lidé hledají snazší řešení. Druhé: uplynulé dva roky představovaly lekci v omezování spojenou s obavami z dalšího růstu životních nákladů, které vyvolaly poptávku po větší státní ochraně. Třetí: kyvadlo dějin dosáhlo své krajní polohy vpravo a nyní se vrací doleva, což ukázaly politické změny v Polsku, Maďarsku a na Slovensku. Čtvrté: Češi jsou tradičními rovnostáři a sociálními demokraty, kteří odolávali zavedení větších společenských rozdílů od dob ztráty vlastní šlechty po bitvě na Bílé hoře.

Nejpravděpodobnější a nejprůměrnější vysvětlení je nicméně třeba spatřovat v názorové krystalizaci. V prvním období po „sametové revoluci“ se lidé fakticky dožadovali tržní svobody a státních garancí současně. Nový příklon k liberálním hodnotám se jednoduše připojil k přetrvávajícím očekáváním státního angažmá v ekonomice, pracovních a

JIRÍ VEČERNÍK je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, kde vede projekt „Trh práce, příjmová diferenciacie a sociální politika v období transformace“. Je mj. členem výkonného výboru *Luxembourg Income Study*, spolupracuje s dalšími zahraničními institucemi v oblasti sociální politiky a ekonomické sociologie. V období 1990-1994 působil jako šéfredaktor Sociologického časopisu a v roce 1993 založil *Czech Sociological Review*. Dlouhodobě se zabývá problémy příjmové diferenciacie a ekonomické nerovnosti. Je autorem řady článků a studií na toto téma.

Literatura

- Barry, N. 1993. „The Social Market Economy.“ *Social Philosophy & Policy* 10 (Summer): 1-25.
- Benáček, V. 1993. *Toil and Trouble of an Indigenous Entrepreneur during Transformation. The Case of the Czech Republic*. Prague: CERGE (manuscript).
- Berger, P. L. 1986. *The Capitalist Revolution*. New York: Basic Books.
- Featherman D. L., R. M. Hauser 1984. *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Goedhart, Th., V. Halberstadt, A. Kapteyn and B. M. S. Van Praag. 1977. „The Poverty Line: Concept and Measurement.“ *The Journal of Human Resources* 12: 503-520.
- Kreckel, T. 1992. *Politische Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Frankfurt/M.: Campus.
- Marx, K. 1954. *Kapitál I*. Praha: SNPL.
- Marx, K. 1966. *Critique of the Gottha Programme*. Moscow: Progress Publishers.
- Matějů, P. 1993. „From Equality to Equity? The Czech Republic between Two Ideologies of Distributive Justice.“ *Czech Sociological Review* 1: 251-275.
- Mincer J. 1974. *Schooling, Experience and Earnings*. New York: Columbia University Press.
- MLčoch, L. 1992. „Československý ekonomický systém v 70. a 80. letech.“ In *Trh versus plán – půl století sporů*, ed. J. Kameníček, K. Kouba. Praha: Univerzita Karlova.
- Sewell W. H., R. M. Hauser 1975. *Education, Occupation and Earnings*. New York: Academic Press.
- Sik, E. 1994. „From the Multicoloured to the Black and White Economy: The Hungarian Second Economy under the Transformation.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 18: 46-70.
- Staniszis, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experiment*. Berkeley: University of California Press.
- Ullrich, Z. 1937. „Sociální struktura dneška.“ In *Populační, hospodářský, ideový, politický dnešek*, ed. A. Boháč et al. Praha: Demografia.
- Večerník, J. 1991a. „Distribuční systém v Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy.“ *Sociologický časopis* 27: 39-56.
- Večerník, J. 1991b. „Earnings Distribution in Czechoslovakia: Intertemporal Changes and International Comparison.“ *European Sociological Review* 7 (December): 237-252.
- Večerník, J. 1995a. „Changing Earnings Distribution in the Czech Republic. Survey evidence from 1988-1992.“ *Economics of Transition* (v tisku).
- Večerník, J. 1995b. „Změny v rozdělení příjmů domácností 1988-1992.“ *Demografie* 2: 87-101.

Použité výzkumy

„*Ekonomická očekávání a postoje*“. Výzkum organizovaný od roku 1990 týmem pro socio-ekonomii Sociologického ústavu AV ČR pod vedením autora, na souborech 1600-2000 dotázaných z České a Slovenské republiky.

„*Transformace sociální struktury*“. Výzkum organizovaný Sociologickým ústavem AV ČR a Ústavem sociálně politických věd University Karlovy, provedený v září-říjnu 1991 na souboru 2850 dospělých respondentů.

„*Sociální nerovnost – 1992*“. Pravidelný modul řady ISSP (International Social Science Programme), provedený v České republice v říjnu 1992 na souboru 687 respondentů.

„*Demokracie a společenské změny*“. Mezinárodní výzkum, který řídil a financoval Institute of East West Security Studies, provedený v České republice v říjnu 1991 na souboru 1187 dotázaných.

„*Názory na společenské změny 1993*“. Výzkum organizovaný v říjnu 1993 Sociologickým ústavem AV ČR pod vedením doc. Pavla Machonina na souboru 4737 respondentů.

Poslední výzkum byl realizován agenturou *UNIVERITAS*, konsorciem pro užitou sociologii, všechny ostatní pak *Střediskem empirických výzkumů STEM*.

Summary

Under the transformation period, economic inequality is assuming new meanings and accents and its importance growing for several reasons: 1. By introducing a market, more goods and services than before are monetised, more political power passes through the economic channels and the manifest economic position of individuals is more important. 2. Under newly acquired political liberty, the inequality issue can be publicly discussed and politically treated, used and misused. 3. Economic reform brings considerable financial hardship or even poverty for many, thus necessitating inequality sensitive and transfers. 4. Privatisation, restitutions and private entrepreneurship produce larger wealth in strong opposition to the previous „maybe equality“ climate and is prompting the question of legitimacy.

When studying the economic transformation, we cannot separate changes in the range of economic inequalities from modifications of their character. Moreover, we cannot focus on quantitative shifts neglecting the qualitative adjustments. In our analysis, we distinguish the „core“ and „periphery“ of inequalities, the core concerning the overwhelming part of the populace and being rather vertically arranged and relatively easily covered by the statistics; the periphery being distributed rather horizontally and statistically not easily measurable, concerning rather small categories.

In the distribution of earnings, the current system is a compound of features predominant under the old system, (which perpetuate the importance of gender), transitory characteristics (disparities within the ownership sector) and a target system (greater returns to education). After decades of apparent stability in earnings distribution, the reform process has brought about significant changes in the range of inequality, due to a considerable increase especially in the top part of earnings distribution. Gender differences have equalised somewhat and age distribution levelled, while returns to education have increased.

Recent changes in the distribution of household income not only concern the increasing range of inequality but also the income packaging mechanism. While the „demographic“ model prevails (age, size and composition of household as main predictors), it is slowly being dismantled and transformed into the „economic model“ characteristic of the developed Western countries (prevailing dependence on socio-economic characteristics of adult members). This is a change which corresponds to the emerging market order, where income distribution is much less determined by demographic characteristics and factors under state control.

Despite the fact that the rise in inequalities was only slow and the rate of poverty belongs to the lowest in Europe, economic disparities are a sensitive topic, as is reflected in the populace's critical stance. Attitudes are becoming more consistent over time and closely correlated the people's economic position and outlook, thus strengthening their political importance. The rigidity of recent development could soon be challenged by the latent middle-class structures.

Homogamia – zákon alebo alternatíva výberu životného partnera?

L'UBA KRÁL'OVÁ*

Katedra sociálno-politológických vied FF UPJŠ, Prešov, Slovensko

Homogamy – Law or Alternative to the Selection of one's Spouse?

Abstract: The paper analyses homogamy as a situation facing the individual at the moment of his/her wedding; it provides an unconventional picture of social agreement between partners at the moment of seeking and selecting their possible spouse. The revival of the topic of the homogamous or heterogamous selection of a spouse in the Slovak and the Czech sociology of family rests upon an insight into the French branch of the sociology of family. Readers are presented with the conclusions of numerous extensive research projects implemented by French, Swiss, and Belgian authors, either supporting or objecting to the principle of homogamy. The selection of one's life-long partner is a complex act, based on emotions, sexuality, and the subconscious search for a socially compatible life-time partner.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 335-344)

Nickoľko slov na úvod

Oficiálna, všeobecne prijímaná verzia o láske, sa stavia proti idei, že výber partnera by mohol byť výsledkom racionálneho výberu. Výber manželského partnera nemôže byť považovaný za jednoduché rozhodnutie. Istý druh autocenzúry zakazuje vysvetľovať výber partnera ako výber uvážení. Pretože selekcia manželského partnera racionálnym spôsobom by mohla rozbiť rodiaci sa partnerský vzťah. Láska je presný opak výberu. Je odmietnutím hodnotenia partnera, u ktorého zaľúbený vidí len dobré stránky. Láska je sudcom, ktorý izoluje ľúbenú osobu od iných ľudí. Ako je to vlastne s výberom životného partnera, na to sa v širokom spektre snaží dať odpoveď celá plejáda autorov západnej sociologickej mysle. Na prvý pohľad zrejme skutočnosť výberu partnera sa vo vášnivých diskusiách sociológov stáva mnohokrát zapletitým problémom.

Výber životného partnera sa stal už klasickým predmetom skúmania v sociológii rodiny, konkrétne v štúdiu manželstva. Tento výber, včera ešte ovplyvnený rodinou, sa dnes stal slobodným, neistým. Účinok náhody stretnutia s partnerom, nepredvídateľnosť ľúbostného citu alebo kalkul zrelo uváženeho záujmu... To všetko zohráva svoju úlohu pri výbere partnera.

A. Girard, M. Bozon, F. Héran, A. Dètrosieres, L. Roussel, J. Kellerhals, E. Lambrechts, C. Henryon, C. Thelot tvrdia, že súčasný jedinec si hľadá svojho partnera na základe pravidiel homogamie.

Aj keď sa pravidlo homogamie na prvý pohľad nezlučuje s bežným ponímaním výberu partnera, ktoré vychádza z predpokladu, že všeobecne sa dnes racionálne nekalkuluje pri vytváraní emocionálneho vzťahu k svojmu partnerovi, menovaní autori

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. L'uba Král'ová, katedra politológie FF Univerzity Pavla Jozefa Šafaříka, 17. novembra 1, 080 78 Prešov, fax (091) 73 13 44.

svojimi výskumami dokazujú, že dnešný človek si hľadá seba podobného partnera na základe blízkosti sociálneho postavenia v spoločnosti, na základe vzájomne blízkeho kultúrneho ctenia či vnímania sveta, na základe blízkosti vzdelania, vkusu...

F. de Singly polemizuje s teoretickými stúpenkami homogamie a predkladá nám svoje dôkazy o komplementarite partnerov pri homogamnom výbere manžela, ako aj o heterogamnom výbere životného súputníka súčasnými partnermi.

Ponorme sa teda do záverov frankofónnej sociológie a pokúsme sa pochopiť, čo to vlastne pravidlo homogamie je.

Objav homogamie, jej zmysel a podmienenosť

Homogamia je situácia indivíduí v momente ich sobáša, obraz sociálnej zhody medzi partnermi v momente hľadania a výberu svojho potenciálneho i reálneho životného partnera. Homogamia predpokladá zväzok partnerov sociálne podobných. Osobnostná podobnosť nemusí byť nevyhnutne vnútená sociálnou blízkosťou, no obvykle je výsledkom vzájomnej podmienenosti: zapáčili sa jeden druhému, pretože majú rovnaký vkus, alebo naopak, pretože ten druhý má schopnosť dopĺňať svojho partnera niečím, čo prvému chýba, no čo obdivuje a váži si.

Roku 1959 Národný inštitút pre demografické výskumy vo Francúzsku uskutočnil široký výskum, vedený Alainom Girardom, ktorý v tomto výskume objavil pravidlo alebo zákon homogamie, ktorý sa stal súčasťou arzenálu klasického sociologického poznania.¹ O 23 rokov neskôr Michel Bozon a François Héran robili výskum s 3 000 respondentmi a potvrdili pravidlo homogamie pri výbere manželského partnera. [Bozon, Héran 1987]

Alain Girard vo svojom slávnom výskume zistil, že jestvuje vysoká pravdepodobnosť toho, že každý si vyberá partnera sociálne blízkeho. Lekár sa podľa A. Girarda všeobecne neožení so zamestnankyňou obchodu, ani so ženou inžinierkou alebo so špecializovanou robotníčkou. Len v rozprávkach si princovia berú pastierky. Objav homogamie viedol k zovšeobecneniu podobnosti medzi manželmi (geografickej, sociálnej, kultúrnej).

Alain Girard zaznamenal frekvenciu manželstiev medzi hluchonemými, medzi osobami neurotickými, medzi vdovcami a rozvedenými, medzi osobami rovnakého fyzického typu, rovnakého inteligenčného kvocientu. [Girard 1981]

Ak výskum blízkosti je frekventovaný vo výbere manžela alebo manželky, potom naopak výskum odlišnosti môže byť taktiež dôležitý. Tieto odlišnosti nie sú výsledkom absencie homogamie, nerozdeľujú sa náhodne: odlišnosti sa wpisujú do sociálnych pravidiel v súlade so zaostrovaním na homogamiu. Hoci vo väčšine prípadov si každý hľadá seba podobného partnera, nie sú však v súčasnej dobe výnimočné manželstvá úplne odlišných partnerov, napr. interetnických alebo internacionálnych, mladého a oveľa staršieho partnera, religiózne založeného partnera s ateistom... Tieto prípady mnohokrát šťastných manželstiev by azda protirečili príliš mechanickej interpretácii zákona homogamie. Dnes však určité odlišnosti stratili svoj sociálny význam, čo znamená, že nie sú zdrojom konfliktu. Ide len o to, že tieto zmiešané, interkultúrne manželstvá nie sú na-

¹) Výsledky svojho výskumu prvýkrát zverejnil A. Girard r. 1964 v dokumente „Le choix du conjoint, une enquête psycho-sociologique en France“ [Výber manžela, psycho-sociologický výskum vo Francúzsku], ktorý vyšiel už v troch edíciách, vydaných v r. 1964, 1974 a v r. 1981 a ohromil nimi sociologický svet. [Girard 1981]

tol'ko bežné, aby svojou všeobecnosťou vyvrátili Girardov zákon homogamie. Konečný výber partnera v dnešnej spoločnosti nemožno ale pripísať na vrub vypočítavosti. Budú to azda predsa len tajuplné zákony sexuálnej, emocionálnej príťažlivosti a azda aj intelektuálnej blízkosti, ktoré priťahujú jedného partnera k druhému. Každý je mnohokrát bez poznania dôvodu priťahovaný istým zvláštnym typom partnera. A navyše sa heterogamia v sociálnom statuse nezdá byť dôležitá napr. pri rozvoze partnerov. Žena pri výbere partnera totiž zdôrazňuje iné momenty mužovho imagu ako muž ženinho.

Vzťah pohlaví a homogamia

Elementárne odlišnosti boli totiž často v sociológii zanedbávané ako odlišnosti medzi mužom a ženou. Až François de Singly poznamenal, že zotrvať striktné na homogamii znamená ukrývať sexuálne špecifiká výberu partnera. „Muž a žena sa nepredávajú na manželskom trhu rovnakým spôsobom.“ [de Singly 1987b: 197] Poukazuje na to, študujúc inzeráty na zoznámenie.

Hoci ide o manželský trh paralelný, nie je to trh totožný a jeho odlišnosti sú ideálnym priestorom na analýzu.

Tieto odlišnosti sa prejavujú hlavne v rozličných manželských inzerátoch. F. de Singly, dešifrujúc inzeráty v *Chasseur Français* – vo Francúzskom poľovníkovi [de Singly 1987a], ukázal, že väčšina mužov zdôrazňuje svoju ekonomickú dimenziu (práca, majetok), zatiaľ čo ženy opisujú skôr svoj fyzický vzhľad alebo svoje vzťahové kompetencie. Valorizácia muža na manželskom trhu prechádza takmer obligatórne spoznaním jeho profesie, pre ženu determinácia jej hodnoty prechádza ešte spoznaním svojich kvalít vo sfére domácnosti. Vo svojom autoportréte muži i ženy odhaľujú svoje sociálne prednosti. Ale aj požiadavky mužov a žien sa odlišujú. Ženy požadujú ekonomické prednosti muža, muži zas vzťahové a fyzické prednosti ženy.

Homogamia v pojmoch vzťahov pohlaví odráža teda stále ekvivalenciu prostredníctvom komplementarity, ale komplementarita sa skrýva za opísané predstavy v termínoch kapitálov, zdrojov, ekvivalentných predností. [de Singly 1984]

Čím viac sú muži bohatí, tým viac zvyrazňujú svoje požiadavky na estetickú perfektnosť partnerky, čím viac sú ženy krásne (alebo sa za také považujú), tým viac rozširujú svoje požiadavky na sociálnu excelentnosť partnera. Muži a ženy nehľadajú iba podobnosť, ale aj sexuálnu komplementaritu, sociálne kódovanú s istým upresnením. „Vyjednávacie medzi budúcimi partnermi sa odvíja podľa dvoch princípov: sociálna rovnocennosť a sexuálna komplementarita“. [de Singly 1987b: 197]

Sociálna homogamia nie je ale absolútna. Vzťah medzi pohlaviami sa môže vyvíjať i heterogamne. Pri konečnom výbere životného partnera sa žena mnohokrát vydáva za muža, ktorého sociálny status je o niečo vyšší ako jej (hypergamia). U mužov to môže byť práve naopak. Vysvetľuje to aj dva extrémne zhody, ktoré sú paradoxné: najviac znevýhodnení (teda málo solventní) muži a najsolventnejšie ženy sa ťažko vydávajú a ženiam.

Psycho-biologická podmienenosť homogamie

Otázka podobnosti a odlišnosti medzi manželmi je komplexná. Výskum blízkosti nie je ohraničený sociálnym statusom. No ak je blízkosť sociálneho statusu prítomná, môže to mnohokrát k sebe partnerov priblížiť. V oblasti kultúrnych pozícií, vkusu a spôsobov, v najjemnejších detailoch každodenného života nachádzajú budúci partneri možnosť zjednotiť sa, pretože majú spoločný jazyk v podstatnom, a to v sociálnej príslušnosti.

No nie je to univerzálne platiace pravidlo. Mnohokrát i partneri s blízkym sociálnym statusom nenachádzajú po čase k sebe zbiehajúcu cestu.

Výskum komplementarity partnerov je taktiež veľmi dôležitý. Očakávanie blízkosti a kontrastu je často úzko premiešané. Ten druhý by mal byť blízky, ako je to len možné, no ak prináša do manželstva bohatstvo odlišnosti a zvláštnosti, prehlbuje mnohokrát vzťah. Takto sa vytvára manželská jednota, ktorá nie je oslabovaná ani odlišnosťou dvoch častí, ani rozdelená konkurenciou dvoch podobných indivíduí.

Psychológ Jean-G. Lemaire podčiarkuje, že dvojice sa formujú okolo „podvedomého vnímania spoločnej problematiky, so simultánne komplementárnymi spôsobmi reagovať na nich u jedného i u druhého“ [Lemaire 1979: 142]. Tieto komplementárne spôsoby sú extrémne variabilné v závislosti na situácii. Komplementarita nie je z tohto pohľadu jednoduchým elementom homogamie, ale umiestňuje sa dovnútra dvojice.

História začiatkov života v manželskej dvojici je tiež objavom odlišností a vzájomného pôsobenia partnerov. Oproti oficiálnej manželskej ideológii rovnostárskeho rozdeľovania úloh a nezameniteľnosti každého z partnerov, obidvaja partneri dnes skôr akcentujú postupne svoje odlišnosti a zvláštnosti, ktorými môžu byť pre svojho partnera zaujímavé. Táto evolúcia je spojená i s komplementárnym rozdelením domácich úloh. Je spojená rovnako s výskumom súdržnosti identity. Vyjadrenie podobnosti a odlišnosti je centrálnym vo formovaní dvojice (komplementárna jednota je niekedy umením spojenia najväčšej blízkosti s najväčšou odlišnosťou).

Ide o dynamický a komplexný proces, spojený so znovupotvrdením identity každého z partnerov.

Zoberme si napr. vekovú rozdielnosť medzi partnermi. Kvalitatívne výskumy ukazujú, že sú to najmä ženy, ktoré si želajú vekový rozdiel medzi sebou a partnerom. Ženy si častokrát hľadajú partnera s presne vymedzeným vekom. Michel Bozon došiel k záveru, že čím mladšia žena vstupuje do partnerskej dvojice, tým staršieho muža od seba si hľadá. O päť a pol roka staršieho, ak má ona 17 rokov, o štyri a pol, ak má 18, o 9-10 mesiacov, ak má 25 rokov. Oveľa neskôr žena akceptuje myšlienku o mladšom partnerovi než je ona sama. Najmä ak je úradníčkou alebo zamestankyňou so stredoškolským vzdelaním. [Bozon 1990]

V inom článku Michel Bozon dopĺňa či koriguje pravidlo zhody príznakom fyzickej podobnosti. Ukazuje, že priemerné ženy v súkromnom sektore (sekretárky direktorov, účtovníčky, redaktorky, kresličky...) si želajú mužov štíhlych a blondínov. Inžinieri a úradníci v privátnom sektore si želajú viac ako iní vysoké, štíhle ženy blondínky, s modrými očami. [Bozon 1991a] Dané zistenie M. Bozona je diskutabilné. Fyzický ideál krásy je pre danú dobu príznačný a iste nielen úradníci privátneho sektoru túžia po vysokých štíhlych blondínkach s modrými očami.

Dekodujúci úbohostný jazyk výberu partnera, je evidentné, že kandidáti na manželstvo rozprávajú jazykom homogamie, hoci si to ani neuvedomujú. Ak dnešní partneri syntetizujú črty sociálne, fyzické a psychologické u vybratých partnerov, potom ide o interiorizáciu sociálneho zatriedovania svojich budúcich životných partnerov. Interiorizácia sociálnych kritérií výberu partnera nie je však jednoduchým procesom. Kategorizácia výberu partnera sa zdá vo svojej sociálnej dimenzii a pri hodnotení partnera protirečením vo vzťahu k dominantným predstavám, ktoré považujú samotnú lásku za základ formovania dvojice.

Miesta stretnutí budúcich partnerov

M. Bozon a F. Héran vydeľujú ešte jeden dôležitý bod homogamného výberu partnera. Miesto stretnutí. Priestor, kde sa odohráva výber manžela, je v skutočnosti sociálne formovaný takým spôsobom, že nestretnie hocikto hocikde hocikoho. Autori opisujú „trojuholník stretnutí“ medzi „verejnými miestami“, „miestami rezervovanými“ a „súkromným priestorom“. Každá socioprofesionálna kategória sa situuje na presne vymedzenom mieste medzi týmito tromi pólmi. Jednotlivci z ľudového prostredia sa stretávajú na verejných miestach (slávnosti, trhy, zábavy, ulica, kaviarne...), vyššie triedy s intelektuálnym kapitálom na miestach rezervovaných, kam je prístup symbolicky alebo materiálne kontrolovaný (asociácie, miesta štúdia, šport, nočný podnik, kultúrne predstavenia), súkromní úradníci, patróni alebo predstavitelia slobodných profesií na miestach súkromných (doma, na rodinných oslavách, medzi priateľmi). [Bozon, Héran 1987]

Stretnutia budúcich manželov či voľne spolužívúcich partnerov, sa uskutočňujú na miestach voľného času mladých, na večierkoch priateľov, na diskotékach... Odkiaľ sa berie táto samoregulácia výberu miest stretnutí so svojimi priateľmi, ktorá je rovnako silná ako dozor a kontrola predchádzajúcich generácií? Vysvetľuje sa to faktom, že spôsob stretávania sa budúcich manželov sa približuje k všeobecnejším formám sociability, ktoré sa udržiavajú na základe trvácnosti príbuznosti so sociálnym prostredím.

Sociálne rozdeľovanie miest sociability je cestou k homogamii. Prirodzená realita pre deti z dobrých rodín je chrániť sa davov, otvorených miest, čo zaisťuje prvú selekciu, vôbec nie premyslenú. To, že sa členom ľudových tried páčia verejné miesta, im dovoľuje stretnúť sa s budúcimi manželmi im blízkymi. Selekcia je utváraná v distribúcii vkusu a vo vnímaní tejto kategórie. Výber partnera sa neuskutočňuje v skutočnosti podľa chladnej a analytickej procedúry verifikácie sociálnych vlastností ľúbenej osoby (jej vek, jej diplom, jej sociálne prostredie, či prostredie pôvodu...). Ľúbostné posudzovanie je posudzovaním syntetickým ako všetky posudzovania z hľadiska vkusu.

Koncept homogamie a problematika výberu manželského partnera zaberá vo výskume formovania dvojice u frankofónnych autorov centrálnu miesto už viac ako 30 rokov. No nielen francúzsky píšuci autori sa vo svojich prácach zaoberajú touto problematikou. Louis Roussel, B. Bawin-Legrosová, J. Kellerhals, J.-C. Kaufmann sa odosielajú i na rozpracovanosť tohto problému v americkej sociológii. [Roussel 1989: 118; Bawin-Legros 1988: 94-95; Kellerhals, Troutot a Lazega 1984: 33-36]

Sociálna mobilita a jej vplyv na homogamný alebo heterogamný výber partnera

Americkí bádatelia hľadajú najčastejšie súvislosť medzi sociálnou mobilitou a stratégiou uzatvárania manželstva, pričom ako metodologický nástroj používajú komparáciu profesie otca dievčaťa súceho na vydaj s profesiou jej prípadného manžela. Je takmer isté, že v 25-30 ročnom intervale medzi porovnávanými subjektmi sa našla socio-profesijná mobilita, ktorá sa preniesla na pleciami mladého dievčaťa bez verifikácie jej vlastného statusu.

Výskumy homogamie, späté s hodnotením sociálnej mobility sa prekrývajú prioritne s profesiou rodičov oboch partnerov (zdedený status). Ak sa prekrýva so získaným statusom, t. j. ekonomickým a kultúrnym kapitálom nahromadeným individuom (buď sociálnym dedičstvom, alebo vlastným úsilím) v momente spojenia s partnerom sa konštatuje, že homogamia, súvisiaca s nadobudnutým kapitálom je silnejšia ako tá, ktorá sa vzťahuje k predchádzajúcim generáciám.

Dané sociologické výskumy sociálnej mobility, vo vzťahu k stratégii uzatvárania manželstva, sa dopúšťajú ale dvoch principiálnych chýb: v prvom rade ide o metodologickú chybu, ktorá spočíva v porovnávaní sociálneho a kultúrneho statusu manžela so sociálnym a kultúrnym statusom otca nevesty a v druhom rade ide o epistemologický nedostatok, ktorý vymazáva špecifičnosti v pozícii ženy na trhu práce v porovnaní s pozíciou mužovou. Táto pozícia je obvykle inferiorná v porovnaní s pozíciou muža tej istej kvalifikácie na trhu práce, ale i vzdelávania (ocenenie tej istej ženskej práce je obvykle nižšie ako ohodnotenie mužskej práce, prístup žien k vzdelaniu je oneskorenejší a menej prestížny) a na manželskom trhu (horšie východiskové pozície).

V danom metodologickom prístupe je negované aj špecifikum medzi vydatou zamestnanou ženou, ktorá je vo vzťahu k svojmu manželovi obvykle ekonomicky nezávislá a vydatou ženou v domácnosti, ktorá sa mnohokrát i sama stavia do pozície závislosti. Ak manželská inštitúcia vtlača svoje znaky do materiálneho a symbolického bohatstva ženy, potom šírka a podstata tohto odtlačku závisí spätne od hodnoty tejto ženy. Účtovanie vydatej ženy odhaľuje ale protirečenia. Ak je kapitál vydatej, samostatne zárobkovo činnnej ženy, analyzovaný komplexne, potom vyjde najavo, že jeho nositeľka a vlastníčka ho sama čiastočne degraduje na trhu práce tým, že sa silne emocionálne angažuje a koncentruje v manželskom živote rodiny, ktorý je jej oveľa vlastnejší ako napr. profesionálny postup.

Cena manželstva pre ženu

Žena dobre vydatá, teda žena vydatá za muža s vyšším sociálnym statusom, má menej šancí ako žena slobodná alebo žena, vydatá za muža s nižším sociálnym statusom, profesionálne zúročiť svoj kapitál, ale ak sa o to pokúsi, dosiahne oveľa lepšie výsledky. Naopak žena, ktorá chce sama uspieť na trhu práce svojimi schopnosťami, vystavuje sa nebezpečenstvu, že si na manželskom trhu nenájde kandidáta na manželstvo s ňou napríklad len preto, lebo už bude pre úspešných mužov stará. Muži sa ženiam so ženami mladšími o nich. Dobré vzdelanostné veno vytvára dodatočnú hodnotu a zvyšuje šance obdržať n výmenu za svoje vedomosti manžela s vysokou hodnotou, ale bude sa to uskutočňovať pre ženu veľmi ťažko, lebo konkurencia na manželskom trhu je veľmi silná. V tomto prípade ústup od pravidla homogamie sa môže manifestovať vo forme neuskutočniteľnosti zväzku alebo výberu manžela nekonformného voči očakávaniam.

Cena manželstva je pre ženu dvojznačná. Odráža sa to napríklad v tom, že po ovdovení alebo po rozvode žena často spozná rozdrobenie svojej sociálnej hodnoty, ktorú nenahradí ani jej kultúrny kapitál, ani úroveň sociálnych vzťahov. Táto dvojznačnosť sa ale prejavuje aj v tom, že sama žena často nepocituje ako stratu zastavenie svojho profesionálneho rastu, ak je spokojná v manželstve. Láska je slepá, vyvoláva u zalúbených neuvvedomenú správu svojho kapitálu. Obmedzuje tiež mieru účinnosti manželstva, pretože hrá úlohu všeobecného ekvivalentu celého bohatstva, keď je s ňou rátané. Žena ľúbiaca svojho muža a svoje deti a ľúbená taktiež mužom i deťmi, nestráca nikdy hru na manželstvo. Jej eventuálne straty v materiálnom dedičstve sú kompenzované šťastím alebo citmi, ktoré dostáva od svojej rodiny.

Ak je láska zapájaná do analýzy, účty sa stanú úžasne vyrovnané vďaka nadbytku emócií. Ženy poznajú devalváciu svojho sociálneho vena, no aj napriek tomu preferujú psychologickú satisfakciu sociálnej odmeny. Všetko je obetované tomu najlepšiemu z najlepšieho v domácom svete. Lúbozná alchymia transformuje kapitál na želaný úsmev na zdroje.

Heterogamia kontra homogamia

Nemožno sa ale úplne stotožniť s priamočiarym vzťahom sociálnej mobility a homogamie pri výbere životného partnera. Rovnocennosť postavenú medzi homogamiu a nemennosť sociálnej mobility považujeme za mylnú. Myšlienka tejto rovnocennosti je totiž postavená na fakte, že individua sa ťažko oslobodzujú od svojho zdedeného statusu v čase svojho sobáša a že sobáš je centrálnym elementom mechanizmu konzervovania sociálnej hierarchie. Limituje teda zbližovanie a výber budúcich partnerov na základe získanej sociálnej blízkosti. Zistenia F. de Singlyho vyvracajú túto myšlienku. „Čím má dievča odlišnejší školský kapitál od ostatných dievčat vo svojej homogamnej skupine, tým má väčšiu šancu získať manžela vzdialenejšieho svojou sociálnou pozíciou od jej otca.“ [de Singly 1977: 35]

„Kto sa vydá za koho?“, ostáva teda zašifrovanou otázkou vo výskumoch manželstva a v procesoch reprodukcie sociálnych vrstiev. No prevaha získaného statusu nad zdedeným statusom sa odráža v indiferentnosti súčasných mladých aktérov (snúbencov) k sociálne prestížnemu pôvodu prípadných partnerov. A práve tu prichádza čaro lásky, vďačnosti, daru, ktoré prenikajú kultúrny model dnešného manželstva.

Poukazujúc na to, že hlavne ženy sa snažia zhodnotiť lepšie svoj kapitál na manželskom trhu ako na trhu pracovnom, F. de Singly naznačuje záujem o analýzu odbočenia od pravidla homogamie vo svojej koncepcii „pekného sobáša“, ktorý umožní žene stúpať sociálnu mobilitu. [de Singly 1977, 1987a]

Čo je to vlastne „pekný sobáš“ v Singlyho ponímaní? Vytvoriť „pekný sobáš“ pre ženu znamená žiť s mužom, ktorý je bohatší ako ona, ktorý zaberá v spoločnosti vyšší status a tým vytvoriť manželský heterogamný zväzok. [de Singly 1987a]

Vyššie uvádzaní autori však považujú na rozdiel od Singlyho heterogamiu za veľmi krehkú. Kultúrna a sociálna podobnosť predpokladá napr. podľa Girarda a ďalších spomínaných sociológov konsenzus a vzájomné uspokojenie, zatiaľ čo odlišnosti plodia disfunkcie. Homogamia je vraj zábezpekou dlhého manželského života. Stúpenci homogamie spájajú pravdepodobnosť manželského úspechu s kultúrnou a sociálnou podobnosťou manželov a ich rodín. V skutočnosti krehkosť heterogénnych dvojíc z hľadiska kultúrneho a sociálneho nie je o nič vyššia ako u homogamných dvojíc. Najnižšie percento rozvodovosti naopak zaznamenávajú manželstvá mužov s nízkou sociálnou pozíciou so ženami oveľa vyššieho sociálneho statusu. Ich pekný sobáš sa nekončí rovnako zle ako u žien ich pekný sobáš. [de Singly 1987a: 145-146]

Ako je to teda v skutočnosti? Rešpektuje sa pravidlo sociálnej blízkosti alebo sa ustupuje od tohto pravidla? Prevládajú v reálnom živote manželské zväzky homogamné alebo heterogamné?

Matrimoniálne stratégie

Vo Francúzsku sa problematika Alaina Girarda, vyjadrená v termínoch výberu manželského partnera, rýchle pretransformovala do štúdií manželských stratégií. P. Bourdieu [1972], A. Dètrosieres [1978], C. Thelot [1982] pozorovali sociálnu homogamiu na dvoch krajnostiach sociálneho rebríčka. Zistili, že v skutočnosti sú najmenej podobné dvojice z hľadiska sociálneho pôvodu v rurálnom prostredí, v prostredí robotníckom a v prostredí vysokoškolskom. Zväzky najviac homogénne sa realizovali najmä v najvyšších triedach, hlavne medzi liberálnymi, priemyselnými profesiami, medzi veľkými obchodníkmi a učiteľmi (profesormi).

J. Kellerhals, J. F. Perin, G. Steinauer-Cresson, L. Voneche a G. Wirth vo svojej kolektívnej práci *Sobáš na každý deň – Mariage au quotidien* [1982] ukázali vo svojom výskume sobášov v Geneve, že medzigeneračná homogamia, t. j. kultúrna a sociálna podobnosť medzi manželmi je silnejšia ako medzigeneračná mobilita. Znamená to, že získaný status víťazí nad pôvodným, zdedeným statusom, no s dôležitými odlišnosťami napr. vo vzťahu k šanci vydať sa za úradníka, keď je žena sama úradníčkou alebo robotníčkou. Bourdieu, Dèssosieres v uvádzaných prácach považujú všetky materiálne podmienky existencie a rodinnú výchovu za stimulujúci a unifikujúci motív manželského výberu a manželskej praxe.

Kultúrny kapitál, to sú znalosti, ako čo urobiť, ako existovať, sú to sociálne styky, vkus, svetonázory, ktoré nadobudnú „komerčnú“ hodnotu. Ceremonia manželstva môže v skrátenom čase a priestore ilustrovať prostredníctvom sociologického pochopenia spôsob, ktorým sa budú dve rodiny konfrontovať, meniť, vyjednávať množstvo vysoko signifikantných znakov. Sila homogamie v tejto optike nie je meraná „pravidlom homogamie“, ale naopak je považovaná za intenzitu stratégií obrany, v ktorých sa prípadné nerovnosti neobjavujú alebo sú kompenzované práve kultúrnym kapitálom jedného z partnerov, obvykle ženy.

F. de Singly túto skutočnosť partnerského výberu odráža v tvrdení, že isté ženy, dcéry robotníkov, obdržia na manželskom trhu muža vyššej socioprofesionálnej hodnoty, akú má ich otec, pretože požívajú výhody školského vzdelania, ktoré sa mení na dievčenské veno dcéry robotníka, uskutočňujúcej heterogamné manželstvo. Naopak dcéry vyšších úradníkov, ktoré nerealizovali svoje východzie tromfy pri výbere životného partnera v nadobudnutej hodnote školského kapitálu, riskujú, že zrealizujú manželstvo, ktorým stratia niekoľko bodov na rebríčku homogamie. [de Singly 1987b]

To sú teda variácie rozsahu získaných hodnôt, s ktorými sa najlepšie ráta pri distribúcii zväzkov okolo bodu rovnováhy, ktorým by bola homogamia. Heterogamia, ktorej reálna váha je dôležitá, stráca teda svoj mysteriózny charakter, pretože z hľadiska aktérov to nie je homogamia alebo heterogamia, ktorá sa stáva cieľom pri uzatváraní manželstva, ale cit spoznania aktuálnych hodnôt každého z partnerov, ktoré sú dnes silne spojené i s investíciami vzdelanostnými.

Dovetok na záver

Formovanie dvojice sa utvára v procese recipročného váženia si druhého partnera, kde každý z partnerov sa pokúša vedome alebo nevedome aktualizovať čo najlepšie svoju hodnotu, hrajúc všetkými svojimi kapitálmi. Neudržateľnosť štatistickej verifikácie homogamie alebo heterogamie spočíva v tom, že nie všetky individua bez výnimky si osvojili ciele boja za udržanie ich sociálneho statusu. Neudržateľnosť zvažovania homogamných či heterogamných postulátov pri výbere partnera sa vyjavia najmä vtedy, keď do hry vstúpia ľúbostné a emocionálne reality, ktoré nie sú analyzovateľné v poznávacích termínoch sociológie, ale ktoré odrážajú oblasť afektu, psychológie a podvedomia.

Pre budúcich manželov nebude teda problémom vybrať si partnera, ako skôr nájsť si toho pravého. Ak homogamia ostáva relatívne stabilná v niektorých sociálnych vrstvách, hoci sa predsa len významovo zmenšuje, mení sa vo svojej podstate. Presnejšie povedané: podobnosti medzi manželmi nie sú vytvárané rovnakým spôsobom. Ak je isté, že výber manželského partnera sa fixuje prevažne v istom rámci, neznamená to v skutočnosti, že možnosť iného výberu nie je možná. Sociálne mechanizmy výberu

partnera nútia k rešpektovaniu zhody rozličnej podstaty. Manželský trh sa stáva čím ďalej, tým viac otvoreným.

Pri výbere partnera preferujú na konci 20. storočia mladí partneri skôr heterogamiu. Ich rodičia, najmä tí dobre situovaní, alebo tí s vyšším vzdelaním by radi uplatnili, čo sa im ale nie vždy darí, pri výbere životného partnera u svojich detí homogamiu. Následné prvé stretnutia sa wpisujú rovnako do sociálneho rámca kontroly výberu manžela. Taktó, za obligátnou názorovou fasádou slobodného výberu manžela, sa rodičia snažia skryto intervenovať, najmä ak nový partner nezodpovedá očakávaniam sociálne ospravedlniteľným svojou sociálnou pozíciou, alebo ak sa príliš vymyká pravidlám manželskej komplementarity. Existuje niekoľko spôsobov vysvetlenia nejednoznačnosti homogamie alebo heterogamie pri výbere partnera v súčasnosti.

Dočasné, voľné zväzky mimo manželskej inštitúcie môžu byť rovnako heterogamné ako homogamné. Prvé obdobie vo dvojici verifikuje schopnosť dohody medzi partnermi, a preto funguje ako filter: zväzky atypické sa rozplynú a udrží sa skôr homogamný zväzok alebo čím viac komplementárny. Paradoxné je, že sloboda lásky a manželská nestabilita dovoľuje teda homogamii udržať sa. Dynamická vízia je tu podstatná. Alebo naopak je reálne, že atypický zväzok, z pozície rodičov, okolia a verejnosti, teda zväzok heterogamný, je typickým pre mladých partnerov, pretože im dvom vyhovuje a potom sa môže voľný zväzok premeniť na manželský alebo zotrvať ako voľný, ale stabilný. Druhý spôsob vysvetlenia výberu manžela je taktiež možný. Dvojice uprednostňujú veľmi široko predovšetkým náhodu pri výbere svojho partnera, hoci ide o stretnutia na pracovisku alebo pri predstavení priateľmi. Náhoda nie je nikde a zároveň všade. Náhoda má svoje prednosti. Dovoľuje zamietnuť ideu, že by bol niektorý z partnerov schopný oceňovať svojho partnera ako vulgárny obchodník, myslieť na stratégiu budúcnosti, vyberajúc a obmedzujúc svoje osobné záujmy. Dovoľuje taktiež zhodnotiť úlohu úbožného citu pri stretnutí sa so svojím budúcim partnerom : medzi náhodou a mysterióznym zrodom lásky je sobáš rovnako možný ako medzi neuvedomeným a podvedomým hľadaním si sociálne, kultúrne a intelektuálne blízkeho partnera.

Azda je tento ponor do hĺbok frankofónnej sociológie rodiny, či skôr sociológie partnerstva, jednostranným začretím do cudzokrajných poznatkov. No zdajú sa nám nesmierne obohacujúce naše poznanie na poli výberu životného partnera.

L'UBA KRÁĽOVÁ pôsobí na Filozofické fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove na katedre sociálne-politologických vied, kde vede prednášky z obecné sociologie, sociologie voľného času a ze sociologie politiky. V roce 1992 absolvovala studijní stáž na Bruselské svobodné univerzitě u prof. M. Elcharduse a C. Javeau. Publikovala časopisecky.

Literatúra

- Bawin-Legros, B. 1988. *Familles, mariage, divorce*. Liège-Bruxelles: Pierre Madraga.
- Bourdieu, P. 1972. „Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction.“ *Annales E.S.C.*, no. 24.
- Bozon, M. 1990. „Les femmes et l'écart d'âge entre conjoints. Une domination consentie.“ *Population*, no. 2 et 3.
- Bozon, M. 1991a. „Apparence physique et choix du conjoint.“ *INED – Congrès et colloques*, no. 7.
- Bozon, M. 1991b. „Le choix du conjoint.“ Pp. 22-33 in *La famille, l'état des savoirs*, éd. par F. de Singly. Paris: Édition La découverte.

- Bozon, M. 1991c. „Le mariage: montée et déclin d'une institution.“ Pp. 47-57 in *La famille, l'état des savoirs*, éd. par F. de Singly. Paris: Édition La découverte.
- Bozon, M., F. Héran 1987. „La découverte du conjoint. I: Evolution et morphologie des scènes de rencontre.“ *Population*, no. 6.
- Dèsrosières, A. 1978. „Marché matrimonial et structures de classes sociales.“ *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no. 21.
- Girard, A. 1974. „Sociologie du Mariage.“ In *Encyclopedia Universalis*. Paris.
- Girard, A. 1981. „Le choix du conjoint, une enquête psycho-sociologique en France.“ *Travaux et documents de l'INED*. Paris: INED.
- Kellerhals, J., J. F. Perin, G. Steinauer-Cresson, L. Voneche, C. Wirth 1982. *Mariage au quotidien*. Lausanne: Favre.
- Kellerhals, J., P. Y. Troutot, E. Lazaga 1984. *Micro-sociologie de la famille*. Paris: P.U.F., collect. „Que sais-je?“, no. 2148.
- Lemaire, J.-G. 1979. *Le couple: sa vie, sa mort. La structuration du couple humain*. Paris.
- Roussel, L. 1989. *La famille incertaine*. Paris: Édition Odile Jacob.
- Roussel, L. 1991. „Les types de famille.“ Pp. 83-96 in *La famille, l'état des savoirs*, éd. par F. de Singly. Paris: Édition La découverte.
- Singly, F. de 1977. „Mobilité féminine par le mariage et dot scolaire.“ *Economie et statistique*, no. 91.
- Singly, F. de 1984. „Les manoeuvres de séduction.“ *Revue Française de Sociologie* XXV.
- Singly, F. de 1987a. *Fortune et infortune de la femme mariée*. Paris: P.U.F.
- Singly, F. de 1987b. „Théorie critique de l'homogamie.“ *L'année sociologique*, no. 37.
- Singly, F. de 1991. „Les relation conjugales.“ Pp. 107-114 in *La famille, l'état des savoirs*, éd. par F. de Singly. Paris: Édition La découverte.
- Thelot, C. 1982. *Tel père, tel fils*. Paris: Dunod.

Summary

The paper presents Czech and Slovak readers with the conclusions of the francophone sociology focused on the study of homogamous or heterogamous selection of one's spouse.

In the first part, the author mentions the extensive research projects of A. Girard (1959), and M. Bozon and F. Heran (1982), who maintain that it is the rule of homogamy which is drawn upon when seeking and selecting a life-time partner. Homogamy is characterized as the situation of individuals at the moment of their wedding, as a picture of their social agreement at the moment of seeking a potential as well as real life-time partner. Homogamy depends on a bond of socially similar partners. The similarity of personalities need not necessarily follow from their social compatibility; usually, it results from a number of interrelated conditions: age, sex, similar cultural perception of the world, related education, taste, etc.

The second part of the paper focuses on the analysis of the relation between social mobility and the strategy of entering into marriage. F. de Singly, in his idea of the „good wedding“, calls into question the equality placed between the homogamy and the unchanging social mobility fixed by the wedding. Both increasing and decreasing mobility of women after the wedding, which, apart from an inherited social status, is closely related to the achieved status, e.g. thanks to one's education, it continues to be a mute point in research on marriage and social group reproduction processes. However, the preponderance of the acquired status over the inherited one is reflected in the indifference of present-day young engaged couples to the socially prestigious origin of their would-be spouses. And here comes the spell of love, gratitude, the gift, which are absorbed in the cultural model of the contemporary marriage, and contradict the law of homogamy.

O změně osvětlení a zbarvení všech věcí: sociální konstrukce zkušeností

CSABA SZALÓ*

Škola sociálních studií FF MU, Brno

Toward a transfiguration of the world: the social construction of experience

Abstract: The erosion of modern cultural authority is a characteristic feature of the contemporary post-modern condition. The emergence and dissemination of heretical discourses displace the apolitical self-evidence and universality of modern experience. This article attempts to depict recent cultural transfigurations of experience in three dimensions. Firstly, the erosion of modern political discourse suggests that history, progress, state, nation and society have lost their charisma of self-evidence. These cornerstones of modern political experience are disclosed as socially constructed imaginary totalisation. Secondly, the representation of gender as a social construct reveals the falsehood of essential human experience. Gender, as an example of otherness, shows that the construction of experience is closely linked to a power/knowledge nexus. Thirdly, Nietzsche's metaphor of language as a prison allows the role of discursive practices in the constitution of experience to be outlined. This article argues for a non-foundationalist perspective, which grasps the mediated character of experience, and accepts the condition of uncertainty produced by the play of ambiguity and power.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 2: 345-356)

„Osvětlení a zbarvení všech věcí se změnilo!...
Čím byla radost v dobách, kdy člověk věřil
v d'ábly a pokušitele! Čím vášně, když viděl
nablízku číhat démony!“

[Nietzsche 1992: 136]

...Marcus Flaminius Rufus po kruté cestě konečně vstoupil do Města nesmrtelných. „Musí to být dílo bohů“, pomyslel si. Pak mu zavanulo do uší ticho. Prázdnota města působila dojmem smrti bohů, kteří město stvořili. Všiml si neobvyklého stylu staveb a prázdnota města se přeměnila v děs. „Bohové museli být šílení!“ řekl a rychlým krokem sestupoval dolů labyrintem, ven z města. Tajemnost města ho neopouštěla ani v následujících měsících, jež trávil mezi ubohými barbary, žijícími při břehu řeky kousek za městem. Sledoval je dlouhé dny a noci, a představoval si jejich svět jako vířící hru impresí, vytvářejících universum, v němž není paměti ani času. Avšak neprohlédnutelná mlha nad jejich světem se náhle zvedla, a odkryla také tajemnost Města. V den, kdy déšť přivedl páchnoucí barbary do extáze, jeden z nich nečekaně promluvil. Byl to Homér... V Borgesově vyprávění *Nesmrtelný* [Borges 1970: 135-149] je v různých rovinách přítomno téma *zkušenosti*: zpočátku popisuje formování se zkušenosti bestiální krásy města, dále můžeme sledovat, jak se Marcus Flaminius dobírá zkušenosti rozdílu mezi svým vlastním světem a světem „barbarů“. Podobně klíč k záhadě osudu nesmrtelných nachází

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Csaba Szaló, Škola sociálních studií FF Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno.

Borges v jejich specifické zkušenosti bytí. Tato nová zkušenost života *bez* smrti je poznamenána nepřítomností předešlého stabilního bodu reference. Smrt zanechává své stopy v nové zkušenosti nesmrtelných, jedině proto může její nepřítomnost devastovat všechny předešlé struktury významu a smyslu. Tento Borgesův text nabízí jistou strukturu problematizování fenoménu zkušenosti: V analogii s osudem nesmrtelných můžeme dnes sledovat podobnou destabilizaci opěrných bodů zkušeností (jako jsou např. Dějiny, Stát, Rozum, Pravda, Subjekt, Příroda). Dále, podobně jak Marcus Flaminius, v současném světě neodvratně nabýváme zkušenosti jinakosti. A nakonec, Borgesův výklad konstituování zkušenosti bestiální krásy města nastoluje otázku podmínek možnosti samotné zkušenosti. Připomíná, že „nestačí otevřít oči a dívat se kolem sebe“, všechny naše prožitky jsou vždy již zprostředkované interpretací. Proud zkušeností je konstituován prostřednictvím *zvýznamňování* nejrozličnějších forem prožívání, jako je fantazie, vnímání, vzpomínání, vzrušení atd.

Uchopení zkušeností je častým tématem moderního myšlení. Stejně jako James Joyce, taky Virginia Woolfová, Marcel Proust, Robert Musil, Thomas Mann a další, se mohou číst ve světle této problematiky. Důležitou perspektivou uchopení zkušenosti je fenomenologie. Edmund Husserl odmítl klasickou epistemologii, která konceptualizovala zkušenost v podobě interakce poznávajícího vědomí a vnímané objektivní věci. Oproti klasickému tvrzení, podle kterého význam prožitku vzniká v referenci k objektu mimo vědomí, Husserl se domníval, že význam prožitků nemůže pocházet mimo proud zkušeností [Solomon 1990: 129-138]. Vždyť každý prožitek je zasazen do určitého kontextu, vzniká v určitých souvislostech. Což znamená, že každý prožitek odkazuje k jiným prožitkům, a tím vytváří *horizont* dalších možných prožitků. A právě díky tomuto horizontu součástí každé zkušenosti je určité očekávání. Byl to Alfred Schütz, kdo v poli sociologie reinterpretoval Husserlovu perspektivu uchopení zkušenosti z hlediska intersubjektivní, a identifikoval prvek očekávání v podobě *typizování prožitků*. Médium této typizace počítků je klasifikační struktura jazyka, která konstruuje zkušenost prostřednictvím předem daných interpretativních schémat [Schütz 1973: 75]. Navzdory konceptualizaci intersubjektivní a role jazyka, Schütz se snažil o uchopení zkušenosti v tradiční linii Bergsona a Husserla. Jenž nachází zdroj významu v proudu zkušeností, ale lokalizuje ho ve vědomí v jeho trvání (*durée*) [Schütz 1967: 13]. Podle této tradice prožitky jako součásti proudu zkušeností jsou uchopitelné jedině jako součásti proudu vědomí. Časovost proudu zkušeností je v tomto smyslu nejenom jedině uchopitelná prostřednictvím této univerzální struktury vědomí, ale samotný význam prožitků se konstituuje na půdě této struktury. To však znamená, že význam zkušenosti je *přítomen* ve vědomí v momentu prožitku, a poté je artikulován v jazyce. A právě tady vzniká možnost chápání jazyka jako něčeho deformujícího, něčeho, co znetvoří původní a pravdivý význam zkušenosti. Paranoia hledání ztracené pravdy však privileguje jisté formy zkušenosti, což nutně vede k marginalizaci jiných. Borgesova inspirace mě vede k tomu, abych zmíněné tři roviny problematiky zkušenosti zkoumal ve světle těch netradičních perspektiv, které nejenže odmítají představu zkušenosti jako produktu opozičního vztahu subjektu a objektu, nýbrž vůbec přestaly s hledáním neměnného základu „pravdivé“ zkušenosti. Tyto netradiční přístupy sdílejí představu různorodosti zkušeností, která vylučuje legitimní privilegizaci jistých forem. Zdá se mi, že texty autorů jako Lyotard, Foucault, DeCerteau, Derrida a další popíráním existence jediné formy „pravdivé“ zkušenosti nejen vyjadřují krizi kulturní autority, ale zdůrazňováním heterogenity a plurality zkušeností

představují radikální obrat v intelektuálním diskursu, ve směru k přijetí nejistoty jako trvalého stavu světa.

Eroze moderního politického diskursu

Podíváme-li se na mapu, můžeme vidět v Africe zeleně vybarvenou *Sierru Leone* stejně jako *Rwandu* nebo *Somálsko*. Tato politická mapa působí dojmem, že *Sierra Leone* je suverénním státem ležícím na přesně ohraničeném území kontrolovaném vládou. Ve skutečnosti oficiální vláda sedmadvacetiletého kapitána místní armády kontroluje pouze hlavní město a částečně jeho nejbližší okolí. Zbývající část země je „samozřejmě“ obsazena protivládními rebely, nadto jistá teritoria kontrolují různé milice sousední *Libérie*. Situace se mění průběžně, a to spíše z důvodů proměnlivých aliancí místních šéfů a počínání renegátů než na základě vojenských úspěchů. Do obrazu náleží ještě velký počet utečenců, zde „jenom“ 780 000 lidí [Kaplan 1994]. Tato situace – „běžná“ v Africe – je ve srovnání s *Rwandou* a *Somálskem* pro svět (masmédií) „nezajímavá“. Avšak současná Afrika může být v budoucnu stejně relevantní pro charakter politiky, jako byl *Balkán* těsně před první světovou válkou. Afrika je symbolem strategické výzvy pramenící nejen z demografické, ekologické a sociální tísně, ale i z rostoucí eroze moderní klasifikace sociálního, politického a kulturního prostoru v podobě společnosti, státu a národní kultury. Stejně jako po rozpadu moderních koloniálních říší Evropy, i po rozpadu *Sovětské říše* došlo k erupci vytvářející nové státy. Státotvorný proces ve východní Evropě zdánlivě posiluje moderní klasifikaci světa. Avšak v současnosti se neustále vynořují otázky, které moderní politický diskurs marginalizuje. Výzva ekologické krize, transformace války, socio-kulturní fragmentace, tlaky permanentní technologické inovace a světová ekonomika vytvářejí specifické politické problémy, které zpochybňují i moderní pojetí sociálního, politického a kulturního prostoru.

Mapa, na níž jsou jednotlivé státy vyznačeny barvou, je vynálezem moderny, či přesněji, jak na to poukazuje *Benedict Anderson* [1983], je produktem evropského kolonialismu. Mapa založená na vědeckých technikách měření nabízela jistou „mřížku“ pro klasifikaci nových politických celků, a tak kartografie vytvářela fakta uspořádáním pohledu na politický svět. Kartografický pohled umožnil konstituci *imaginárních totalizací* [DeCerteau 1990] moderního typu jako společnost, stát a národní kultura. *Hranice* se stala konceptem, která v rozhodující míře ovlivňuje moderní politickou zkušenost. Vize teritoria státních útvarů jako přesně ohraničeného a kontrolovaného prostoru se stala základem konceptualizace společnosti a národní kultury. Tyto kategorie předpokládají jistou *logiku identifikace* [Lefort 1986] politických, sociálních a kulturních hranic. Snem moderního politického diskursu je barevná skvrna na mapě, která jednoznačně reprezentuje identický prostor státu, společnosti a národní kultury. Neidentita těchto imaginárních hranic byla a je zdrojem krvavých konfliktů. Jsou to především různé nacionalismy, které vyhlásují přirozenost a normalitu identity těchto hranic a snaží se o uskutečnění této vize. Když se nekryjí prostory státu a národní kultury, logika identifikace nenabízí příliš široké spektrum řešení. Buď se mění (nebo zakládají) hranice státu, aby mohly obejmout „vlastní“ národní kulturu, anebo se posouvají hranice národní kultury, aby ta mohly vyplnit prostor „vlastního“ státu, a to asimilací nebo deportací nositelů „cizí“ národní kultury. Představa společnosti jako spontánně se seberegulující totality společenských vztahů a forem jednání ohraničuje prostor společnosti s hranicemi státu. Jako nositel těchto vztahů a jednání je identifikována populace žijící na politicky ohraničeném území. Identita hranic společnosti a státu je také problematická. Může existovat více společností

na politicky ohraničeném území jednoho státu? Politické zkušenosti posledních let, především z Jugoslávie a Československa ukazují, že ano a ne. V diskursu sociologie pravděpodobně ano, ale v diskursu politiky těžko. Není to jenom *bricolage* [Lévi-Strauss 1966: 247] intervenujícího státu, která vzniká v referenci k mytické spontaneitě společnosti, i imaginární vize společnosti jako sociální totality je konstruována z reference k státu. Vize společnosti se konstruuje jednak na půdě identity hranic společnosti a politicky ohraničeného prostoru státu, a též z difference státu jako umělé entity, právě v období Revolucí, kdy principem autority v politickém diskursu se stává princip suverenity lidu.

V nově vznikajícím politickém diskursu politické jednání dominantních elit musí být nadál legitimizováno v referenci k bytnosti rozdílného od struktury státu. Imaginární prostor společnosti poskytuje tuto rozdílnou strukturu, a to prostřednictvím přejmenování populace na suverénní Lid. Ale logika identifikace požaduje další krok. V imaginárním prostoru národní kultury Lid dostává podobu Národa. Princip suverenity lidu dostává konkrétní podobu v „přirozeném právu“ Národa na sebeurčení, tj. na „vlastní“ stát. Je to právě národ jako *imaginární politická komunita* [Anderson 1983], která propůjčuje svou suverenitu modernímu státu a legitimuje jeho hranice. Kruh logiky identifikace je uzavřen: stát → společnost → lid → národní kultura → národ reprezentují rozdílné imaginární prostory s univerzálním nárokem na identickou hranici. Výsledkem této logiky identifikace je jednak mytizace politické autority zastupující homogenní komunitu národa, na straně druhé to vede k politizaci sociálního prostoru. Vždyť v tomto smyslu je existence jakékoli společnosti závislá na *politickém uznání* toho, zda populace žijící na jistém území je národem, nebo ne. Jinak řečeno: partikulární společnost existuje jedině v případě, když populace žijící na jistém území jako národ uskutečňuje své právo na sebeurčení ve formě vlastního státu, a tentýž akt uznají i jiné politické elity. Může být existence základního kamene klasické sociologie, tj. spontánní sociální totality, čistě závislá na konstelaci vůle a moci politických elit? Nebo, příklad čečenské nebo kurdské „nestátnosti“ poukazuje spíše na neadekvátnost logiky identifikace a kategorie spontánní sociální totality?

Moderní klasifikace světa v podobě imaginárních prostorů společnosti, státu a národní kultury předpokládá i specifickou konstrukci času. Svět je koncipován v časovém horizontu Historie. Součástí této historie je vedle syntézy minulosti i proroctví budoucí emancipace z chudoby, nevědomosti a odcizení prostřednictvím *Pokroku*. Metanarativní příběh historického Pokroku, imaginárního samopohybu zdokonalující se společnosti, slouží nejen uspořádání minulosti a budoucnosti do kontinua, ale i klasifikaci různých společností, států, kultur atd. z hlediska jejich pozice na imaginární škále vyspělosti [Sztompka 1993: 24-35]. Samopohyb pokroku je v moderním diskursu suverenity konceptualizován jako kontinuální proces destrukce a kreace. Všechno staré musí být zbouřeno, aby uvolnilo místo novému, dokonalejšímu [Berman]. Ovšem, s blížícím se koncem našeho století můžeme sledovat jakýsi *negativní millenarianismus* [Jameson 1991: 1] ztělesňovaný v heretických diskurzech, které tvrdí, že to něco osudného se již uskutečnilo. Všechny tyto diskursy reprezentující „konec Historie“ [Fukuyama 1989; Vattimo 1990] nebo „konec metanarativity“ [Lyotard 1984] poukazují na to, že moderní způsob klasifikace času byl rozvrácen. Podle Lyotarda [1989] moderní metanarativní příběhy – jakým je příběh emancipace z nevědomosti a otroctví prostřednictvím rozumu a rovnosti, anebo příběh emancipace ze stavu vykořisťování a odcizení přes socializaci práce, či příběh emancipace z chudoby zásluhou technologií a industrializace –

„odhalují“ význam jednotlivých událostí, když je pořádají do historického kontinua pomocí stanovení pevného, sjednocujícího bodu. Na rozdíl od tradičních mýtů sjednocující bod nekoření v nějakém prapůvodním zakládacím aktu, nýbrž v určitém cíli, jehož má být dosaženo. Jsou to tyto metanarativní příběhy postulující univerzální cíl emancipace, co vytvářejí od 19. století referenční rámec zkušenosti západní kultury. Některé z osudových momentů dvacátého století, jako je Osvětim, gulag či události spojené s roky 1956 a 1968, hegemonii této moderní formy zkušenosti otřásl [Vattimo 1990]. Jde především o destabilizaci významu opěrných bodů zkušenosti jako jsou Dějiny, Rozum, Pravda, Subjekt, Příroda, které byly organickou součástí metanarativních příběhů Emancipace. Jedním z nejvážnějších posunů z hlediska politického diskursu je ale destabilizace významu politického subjektu.

Moderní politický diskurs je nemyslitelný bez subjektu reprezentovaného ve formě lidu, státu, národa nebo třídy. V moderním politickém diskursu státy a národy vystupují jako autonomní a vědomí aktéři, obdaření vlastní vůlí, identitou a schopní racionální kalkulace. Subjekt tradiční suverenity, ztělesněný v osobě panovníka, ztratil svoji legitimitu s kralovraždou, s popravou legitimního panovníka Francie, Ludvíka XVI. v roce 1792. Jakkoli ztratil princip Lidu jako Národa, tj. subjekt moderní suverenity tuto korporealitu, je nadále chápán v analogii s individuui. Podle Lyotarda [1993: 29-32] to, co se událo v Osvětimi, je stejně osudné pro moderní suverenitu jako kralovražda pro tradiční suverenitu. Pokus o fyzickou likvidaci jednoho celého lidu zlikvidoval subjekt moderní suverenity. Zneuctění subjektu suverenity podkopává věrohodnost její svatosti a/nebo přirozenosti. Destabilizace významu Státu a Národa analogicky k popravě panovníka začíná právě touto událostí. Zde se ztratila věrohodnost principu nejvyšší autority a nedotknutelnosti subjektu suverenity. Jak jsme mohli vidět, vztah národa a státu je založen na logice identifikace stejně, jako tomu bylo v tradičním diskursu. Panovník, který byl nositelem tradiční suverenity (jako subjekt politického diskursu), představoval inkarnaci sekulární a současně božské moci, byl smrtelným jako politik, ale byl nesmrtelným jako subjekt, na kterém spočívá sociální řád. Panovníkova suverenita, jeho legitimita, pramenila právě z této formy bezpodmínečné substance, pevného bodu řádu. V moderním politickém diskursu subjekt suverenity ztratil svoji tělesnost, ale dvojitá struktura subjektu zůstala zachována v podobě duality národa a státu. Národ v podobě politické komunity představuje pramen suverenity a legitimacy politické moci moderního státu. V Osvětimi byl tento pevný bod moderního politického diskursu zničen.

Důsledkem vlivu heretických diskursů moderní imaginární totalizace je, že stát, společnost a národní kultura ztrácejí svou autoritu zakotvenou v přirozenosti. Heretické diskursy reprezentují tyto kategorie jako moderní invence existující pouze ve významotvorném rámci metanarativních příběhů emancipace. To, že stát, společnost a národní kultura nejsou pokládány za přirozené, „objektivní struktury“ světa je též důsledkem reartikulace vztahu struktury a jednání. Giddens [1989] ve své teorii *strukturace* tvrdí, že struktury sociálního světa jsou konstituovány a reprodukovány jedině prostřednictvím jednání, právě proto odmítá separaci struktury od jednání jako něčeho vnějšího, objektivního. Jak na to poukazuje teorie chaosu [Baker 1993], svět existuje v nekonečném víření chaosu a řádu, lidé musejí kontinuálně strukturovat svůj svět přes každodenní aktivity. Podobně Berger a Luckmann [1975] popisují *sociální konstrukci* struktur každodenního světa v podobě kontinuální reprodukce této struktury a nepokládají partikulární struktury jednání a její institucionální krystalizaci za „přirozené“ existující. V tomto duchu se problematizoval také moderní koncept politického aktéra, který koření z analogie

individuálního aktéra a politického subjektu. Benedict Anderson [1983] tvrdí, že národ je pouhým konceptem, zakotveným v obrazu imaginární komunity. Narativita národa vyslovuje existenci hluboké, horizontální sounáležitosti propojující lidi v jednu politickou komunitu bez ohledu na jejich rozdíly v dimenzích moci a bohatství. Předpokladem této ideje je vize horizontální totality společnosti, odvozená z geografického pohledu, a současně vize vertikální existence komunity, totiž existence v proudu času, existence naplňující roli hrdiny národních dějin a budoucnosti. Nepochybně je tady analogie mezi konceptem národa jako politické komunity a ideou sociálního organismu neúprosně se pohybujícího v proudu času. Neoddělitelnou součástí vize organismu je jistý způsob neustálého spojení mezi jejími částmi. Benedict Anderson tvrdí, že invence literárních jazyků jako prostředníků tohoto neustálého styku uvnitř komunity měla ústřední úlohu pro vytvoření a legitimizaci této imaginární politické komunity. Národní literární jazyk konstituuje kulturní hranice imaginární komunity, které jsou identické s hranicemi teritoria politické organizace této komunity: moderního státu.

Naproti tomu, celý politický diskurs moderny se konstituuje na analogii národa a individuálního aktéra. Jsou to právě individuální aktéři, jejichž kolektivní jednání konstituuje totalitu kultury, ekonomie a politiky. Základní vlastností těchto autonomních individuálních aktérů je uvažování a rozhodnutí předcházející jednání, což je podmíněno vědomím sebe sama. Identita je privilegována v diskursu moderny jako zdroj autonomie a jednoty jednatelského subjektu. Ovšem, jak intelektuální debaty kolem „rozptýlení subjektu“ ukázaly, identita, vědomí, zdaleka není tím pevným bodem autonomie a jednoty subjektu. Spíše než autonomním prvkem konstituujícím a konstruujícím, zdá se být něčím, co je vytvářeno zkušeností, prostřednictvím různých mocí strukturovaných interakcí, narací a interpretací. Rozptýlení subjektu je rozhodující z hlediska konceptualizace politického subjektu. „Jednotná, autonomní vůle“ politického subjektu se stává anachronickou záležitostí. Namísto politického subjektu, „skutečného aktéra“, se jako rozhodující faktor politické hry dostává do popředí otázka dominantních diskursů, ortodoxie možného a nemožného, racionálního, reálného a touženého. Politická zkušenost, utvářená pohledem na politiku jako *politiku subjektů* neboli hru daných autonomních subjektů, je v současnosti modifikována *reflexí politiky subjektivizace* [Foucault 1993b]: moci strukturované konstrukcí individuální subjektivity, která marginalizuje jiné, možné, rozdílné zkušenosti bytí.

Ženská(é) zkušenost(i)?

V hloubce západní kultury je již několik staletí usazena myšlenka: ženy jsou svým mateřstvím blíží k přírodě než muži. Ti jsou zase pokládáni za stvořitele civilizace a kultury. Konceptuální rozdělení přírody a kultury je centrálním bodem organizace západní kultury, přičemž v hierarchické struktuře této dichotomie je privilegována idea kultury. Nižší hodnocení ženy vzhledem k muži se pak jeví jako ozvěna této hierarchicky pojaté dichotomie kultury a přírody. Asociace duality žena-muž s hierarchií kultura-příroda je ovšem plná dvojznačností. Neúčast žen na stvoření světa kultury, významnější kulturu jako mužský svět, nemusí být nutně dána jejich neschopností. Naopak vyloučení ženy z maskulinního světa kultury jí může být k užítu vzhledem k lidské přirozenosti a hlubší účasti ve světě přírody. Nebo, jak říká Nietzsche [1964: 190], zkušenost exkluze z kultury a blízkost žen k přírodě slibuje možnost překonání vyumělkovanosti kultury. Zkušenost exkluze je důležitou charakteristikou jinakosti „ženské zkušenosti“. Tato zkušenost pak popírá přirozenost dominance jediné interpretace „lidské“ zkušenosti a přináší i

možnost změn. Zkušenost jinakosti, zkušenost druhého a existence rozdílných zkušeností je v současnosti jedním z hlavních témat intelektuálního diskursu zpochybňujícího dosažitelnost jednotné a všezahrnující lidské zkušenosti, ukotvené v neměnném fundamentu či esenci. Je to právě otázka specifické ženské zkušenosti, jejího charakteru, na čemž lze zvláště názorně sledovat povahu této problematiky.

V poslední době můžeme vidět rostoucí zpochybňování mýtu o specifickém vztahu žen k přírodě a z toho pramenící *přirozenost pozice* žen v každodennosti. Vztah přírody a ženy není již chápán jako univerzální, neměnný základ určující přirozenou roli žen ve společnosti, spíše je to interpretováno jako specifická kulturně a historicky závislá forma zvýznamňování, užívaná v partikulární společnosti pro legitimizaci určité životní formy. Zatímco v moderním diskursu je konceptuální rozdělení přírody a kultury univerzálním východiskem organizace společnosti, tyto feministické interpretace [MacCormack 1980] chápou dichotomii přírody a kultury jako historicky specifickou a nikoli univerzální danost. Tato feministická výzva univerzalizmu hierarchické dichotomie přírody a kultury zpochybňuje principy dosavadní „epistemologie“. Tradičně je usilováno o uchopení světa a konkrétní lidské zkušenosti v absolutních a univerzálních pojmech bez ohledu na sociální, kulturní a historické podmínky existence různých zkušeností. Oproti klasické a radikální feministické kritice, která se snažila interpretovat specificky „ženskou“ zkušenost přes dobrání se univerzální esence ženskosti, postmoderní feminismus existenci jakékoli univerzální esence popírá. Namísto hledání ženské přirozenosti, zejména ve vztahu k přírodě, usiluje o popsání diskursivních procesů, jimiž je konstituována pluralita zkušeností.

V tématu ženské *přirozenosti* se stýkají antifeministické a radikálně feministické interpretace ženské zkušenosti. Radikální feminismus, stejně jako antifeministicky laděný konzervatismus hájící tradiční ženské hodnoty, staví svoji interpretaci na pevném bodě univerzální rozdílnosti „ženské“ a „mužské“ přirozenosti. Ve vyvozování důsledků této rozdílnosti je zde samozřejmě diametrální rozdíl mezi těmito pozicemi z hlediska posuzování následků tohoto rozdílu. Antifeministický konzervatismus nachází ženskou přirozenost v životní formě, soustřeďující se na péči o bližní. Příkladem této pozice je McMillanovo pojednání o vztahu ženské přirozenosti a racionality. McMillan [1982] vychází z odmítnutí celého konceptu racionality, vylučující emoce a intuici ze sféry racionality. Tvrdí, že interpretace ženské přirozenosti jako méně racionální než mužské je nesprávná, protože vychází z nesprávné koncepce racionality. Ženské životní formy v privátní sféře domova a péče o děti se tím stanou rovnoprávně racionální s maskulinní sférou veřejnosti. Ženské životní formy jsou ve stejné míře humánní a racionální jako mužské, a proto McMillan usuzuje, že ženy by neměly opouštět své „vlastní“ přirozené životní formy *péče* a snažit se prosazovat v mužských životních formách řízených chladnou abstrakcí. Na straně druhé, radikální feminismus definuje ženskou přirozenost stejně v dimenzi racionality a iracionality. Iracionálnímu charakteru ženské přirozenosti přisuzují morální superioritu nad maskulinní racionalitou, která je těsně spjata s dominací a násilím. Přirozeně ženské hodnoty péče, blízkosti a spirituality by měly být privilegovány. Susan Griffinová [1978], která výrazně ovlivnila ekofeminismus, jasně legitimizuje tuto privilegizaci s asociací ženské přirozenosti a přírody. Podle ní ženská zkušenost je vytvářena souběžně se zkušeností těla, jak je formována od dětství matkou, a zkušeností kultury prostředkované otcem. Tato zkušenost kultury má ale negativní důsledky z hlediska ženské přirozenosti, vždyť samotná povaha kultury směřuje k potlačení přírody. Také příroda přítomná v těle ženy je potlačena mužskou hrou laskavosti a

krutosti. Kultura založená na mužské přirozenosti dominuje jak přírodě, tak i ženě, což znamená, že muži prostřednictvím kultury kontrolují nejenom přírodu, ale i ženy. Ženská přirozenost by měla být morálně nadřazena právě proto, že se nepodílí na znásilnění přírody a navíc prostřednictvím těla, přesněji mateřství, je blíží přírodě.

Důraz na tělo a zakořeněnost ženského těla v přírodě prostřednictvím mateřství je i charakteristikou toho feminismu, který nachází v specifické zkušenosti s vlastním tělem zdroj univerzální esence ženské přirozenosti. Tyto interpretace se snaží vysvětlit sociální fenomény poukazem na biologická „fakta“. Z pohledu postmoderního feminismu tyto interpretace neberou ohled na to, že biologická fakta včetně mateřství nacházejí svůj význam v lidské zkušenosti prostřednictvím sociálně konstruovaných kategorií kultury. Zkušenost těla je sociální konstrukcí závislou na historickém a kulturním kontextu. Nemůže proto být jediná univerzální ženská zkušenost těla a z toho pramenící univerzální ženská zkušenost bytí. Představitelky postmoderního feminismu jako Ciousová, Irigarayová nebo Kristeva s popíráním existence jakékoli univerzální esence ženské přirozenosti souběžně tvrdí, že existuje heterogenita zkušeností být ženou. Z hlediska konstituce těchto různorodých zkušeností bytí ženou ovšem neustále pokládají za rozhodující zkušenost s vlastním tělem.

Helene Ciousová [1986] vyjadřuje pochybnost o právoplatnosti hierarchických dichotomií západní kultury, a to především přírody/kultury, které privilegizují maskulinní prvek kultury. Sdružení ženy a přírody nevytváří obraz ženy spojený jenom s péčí a mírumilovností, ale také s bouří a tajemností. A je to právě image čarodějnice a později hysterky, která legitimizuje dominaci a kontrolu žen. Nároky těchto dichotomií na reprezentaci univerzálních esencí skrývají nároky na privilegizaci maskulinního. Nejenže neexistuje všeobecně ženská zkušenost a jednotně uchopitelná ženská sexualita, ale Ciousová odmítá i jednoznačnou asociaci femininního s ženskou a maskulinního s mužskou zkušeností. Odmítá snahy o uchopení esence jednotné ženské nebo mužské přirozenosti jako maskulinní praktiky legitimizace dominance. Tvrdí, že neexistuje forma přirozené zkušenosti, všechny formy zkušenosti mohou existovat pouze prostřednictvím jazyka, a proto jenom v kontextu historických a kulturních omezení. Zkušenost tělesnosti stejně není jednoznačně determinována přirozenou existencí těla, tato forma zkušenosti vzniká uvnitř univerza jazyka v procesu sociální konstrukce, kterou Ciousová označuje metaforicky jako „psaní těla“. Nehledá ve zkušenosti těla zdroj ženské přirozenosti, avšak hledá v ní, přesněji v nových formách „psaní těla“, možnost překonání maskulinní kulturní represe. Zkušenost ženské tělesnosti je kolonizována maskulinní symbolikou, ale vytvořením nových forem „psaní těla“, které vystoupí z maskulinního diskursu, by poskytlo možnost formulovat nový diskurs. Diskurs který neumlčuje hlasy žen formulací diferencí v opozicích, ale konstruuje plurální diferencí ve formě fluidních rozdílů. Dalším ze zajímavých pokusů o formulaci nového diskursu zkušenosti ženské tělesnosti je spojeno se jménem Luce Irigarayové [1985]. Zkušenost ženské tělesnosti interpretuje jako plurální a fluidní, zpochybňující přirozenost unitární maskulinní sexuality. Proto odmítá privilegizování mateřství z plurality zkušeností ženské tělesnosti jako zdroj ženské přirozenosti. Tato privilegizace je totiž součástí snahy sjednotit různé formy zkušeností v diskursu maskulinní formy identity. Přirozenost této fixní a jednotné identity je zpochybňována již Julií Kristevovou [1984, 1987]. Identita, neboli zkušenost vlastního já, podobně jako zkušenost tělesnosti, nemá vlastní přirozenou jednotu organizovanou kolem své esence. Obojí je vlastně artikulováno jako kompozice jediné prostřednictvím diskursů. Podle Kristevové je zkušenost subjektů konstituována

prostřednictvím diskursů a žádná esence nebo identita mimo diskursu existovat nemůže. Identita podobně jako ostatní formy zkušenosti není stabilní, fixní záležitostí, je neustále destabilizována a stabilizována v procesu konstituce důsledku kolísání našeho vztahu s druhým. Postmoderní feminismus s popíráním existence univerzální ženské zkušenosti pramenící v esenci blízkosti k přírodě a s jejím obratem k jazyku konstituujícího zkušenost představuje důležitý obrat v interpretaci zkušenosti jinakosti druhého. Osvobození plurality zkušeností od zakořenění v přirozeném základu esence obrací pozornost k procesu konstituce zkušenosti v kulturně a historicky omezeném prostoru diskursů a jejich provázanosti s mocí.

Hry pravdy a omylu

Podle Nietzscheho [1992: 136] naše zkušenost těch nejběžnějších a nejbližších věcí je jiná než u našich předků. Každé bezpráví, každá pravda působila tehdy jinak, všechny jejich zážitky měly jiný svit, píše, přičemž vyjadřuje nostalgii po „nádhře barev“ zkušeností předešlých dob. Uchopení různorodosti zkušeností není jenom záležitostí časové perspektivy, jak sám Nietzsche a jeho následovníci ukázali, pluralita a heterogenita zkušeností je též přítomna v rovině různých kultur a životních forem „současnosti“. Nietzsche sice vyjadřuje svůj obdiv k „barvám“ předešlých zkušeností, odmítá však privilegování některých forem zkušenosti jako pravdivých nebo původních. Původní zkušenost je místem dokonalosti počátku, nedeformované prožívání Pravdy. Privilegizace jistých forem zkušeností slibující odstranění onoho zkreslujícího momentu identifikovaného v podobě tělesnosti, touhy, vůle, světa atd. nárokuje odhalení přesné podstaty věcí. Pokus odhalit všechny masky zakrývající Pravdu slibuje získání svobody z vězení chaosu. Nietzsche však rozhodně odmítá nutnost volby mezi svobodou a vězením a tvrdí, že je tady jedině výběr mezi limitem chaosu a smrti. My *žijeme* ve vězení a můžeme jedině snít o svobodě, píše, přičemž upozorňuje na to, že sen svobody může vzniknout jedině v hlavě vězně. Je Nietzscheho zásluhou, že preformuloval zmíněné metafory vězení. Stěny našeho vězení nejenom určují naši zkušenost a umožňují naše snění, také nás chrání od smrtelného proudu chaosu. Tímto vězením je jazyk. Jazyk, který není pouhým jasným zrcadlením světa, ale má svou skrytou mytologii, je neoddelitelně vázán k síti představ, která umožňuje jistý způsob přežití, životní formu. Pravda je dosažitelná jedině uvnitř vězení, jehož stěny jsou tvořeny z obzoru zkušeností. A to z množství různorodých forem zkušeností, které jsou nemyslitelné od her pravdy a omylu.

Jaké hry pravdy konstituovaly zkušenost šilenství, choroby a kriminality? Jaké jsou hry pravdy, jejichž prostřednictvím vzniká zkušenost sebereflexe člověka jako žijící, mluvící a pracující bytosti? Jak se formovala prostřednictvím hry pravdy zkušenost identity toužícího člověka? Jsou to otázky, na které hledal odpověď Michel Foucault s analýzou různých her pravdy (*jeux de vérité*) [1987a: 6]. Jsou to právě hry pravdy a omylu, skrze které se ustanovuje bytí v podobě zkušenosti. To jest jako něco, co může být myslitelné a současně musí být myšlené. Foucaultovy texty lze číst jako pokus o zachycení toho, jak se konstituovaly různé formy *zkušenosti* v moderní západní kultuře [Foucault 1993a: 8]. Podmínku možnosti samotné zkušenosti nachází Foucault především ve vzájemném působení *vědění* (*savoirs*), které ji vysvětluje, regulující *moci* a *formy subjektivizace*, v níž osoby přidělují význam a hodnotu k vlastnímu chování, pocitům, snům a rozkoším v dané kultuře. Foucault popisuje jedinečný pohled na pole vědění skrze analýzu diskursivních praktik, které artikulovaly sociální vědy [Foucault 1987b], pak uchopení moci prostřednictvím strategií a technik tvarujících formy vykonávání

moci a vztahů dominace [Foucault 1980, 1990a, 1990b], a naposledy popis forem subjektivizace v podobě technik vztahu k Já konstituujících zkušenost identity, neboli technik pomoci kterých osoby vytvářejí a poznávají samy sebe jako „subjekty“ dané zkušenosti [Foucault 1987a, 1990c, 1993b]. Jedinečnost Foucaultovy perspektivy pramení v opuštění tradičních konceptů Pravdy, Svobody a Podstaty. Představa hry pravdy a omylu, *diskursu*, umožnila pro Foucaulta vykročit z bludného kruhu sporu vědy a ideologie, emancipace a dominace, přirozenosti a simulace. Upozorňuje na to, že každá zkušenost také přináší s sebou *strategickou* dimenzi, ztělesněnou v řádu diskursu. Je to vždy jistá forma řádu, která v podobě procedur, rituálů moci/vědění se snaží omezit bujení hry diskursu [Foucault 1994: 7-39]. Tyto rituály vylučování, zákazu, klasifikace a původu významu neslouží jenom k ulehčení zvýznamňování nových zkušeností, ale předurčují veškerou zkušenost stanovením, co je důležité a co marginální, co je podstatné a co se může zapomenout, co je evidentní a co ne. Jsou to rituály moci/vědění, které ustavují sociálně uznávané pole apolitické objektivit, samozřejmosti autorizovaných Pravdou. Diskursivně strukturovaná zkušenost formuje subjekty, kteří s ovládáním (*governance*) sama sebe a ostatních kontinuálně reprodukuji tyto rituály, a tím i pole opěrných bodů zkušeností a její sociální uznání apolitické objektivnosti. Privilegizace žádné ze zkušeností, žádné z her pravdy nemůže odhalit pravou tvář bytí, nemůže se vysvobodit z vězení labyrintu jazyka.

Michel de Certeau [1990: 139-155] analyzuje chůzi jako součást každodenního života v moderním městě. Popisuje různé zkušenosti, které pramení v různých formách her. Odlišnost forem zkušeností zobrazuje v podobě kontrastu mezi „pohledem na město“ a „procházkou ve městě“. Když se díváme dolů z výšky mrakodrapu, stává se město pod námi nehybným kolosem. Město pod tíhou panoramatického pohledu se přerodí na text podobný dřívějším mystickým textům a miniaturám, v nichž rozdíly spadají v jedno. Podobně jako se rozmanitost architektonických stylů sesype do jednotnosti betonu, oceli a skla při panoramatickém pohledu na město, rozdílnost kultur a rozmanitost životních forem se stírá do podoby ikarské vize, kterou nacházíme v dílech středověkých a renesančních malířů zobrazujících města z nedosažitelné ptačí perspektivy. Tento nebeský pohled, pramenící v touze po „uchopení celku“, vytváří fiktivní obraz totality pomocí vizuální imaginace. Touha mytického *Ikara* po všezahrnujícím pohledu z nebeské výšky se stává předchůdcem „geografického“ prostoru teoretických, vizuálních a panoptických konstrukcí. Panoramatický pohled na město je příkladem „teoretické simulace“ po reprezentaci města, v kterém se každodenní zkušenost rozplývá ve vizuálním konceptu města. *Imaginární totalizace* svou snahou o zahalení každodenní zkušenosti představuje jistou touhu opustit vlastní tělo a být pouhým pohledem. Zatímco tělo je nevytržitelné z nekonečného labyrintu ulic, náměstí a parků, různých hluků a smradů, pohled z výšek nebe slibuje vyvážnutí z chaotického karnevalu každodennosti. Namísto bloudění v labyrintu, ikarská vize však marně slibuje konečné vysvobození založené na vědění získaném prostřednictvím pohledu ze vzdálenosti. Labyrint jazyka opustit nelze. Moderní člověk je schopen jedině prožít tu zkušenost, která je pro něj/ni myslitelná, kterou je schopen(a) myslet. To, co není myslitelné, se nestává tématem hry diskursu, a tudíž ani zkušeností. Naše zkušenost je již vždy zprostředkovaná jazykem. Jsme navěky vězni Labyrintu.

Nová zkušenost Borgesových nesmrtelných, ve které vše je ozvěnou nebo předzvěstí v nekonečném toku času, je jasně předurčená jejich původem smrtelníka. Vždyť pocit bezcennosti civilizace v podmínkách nekonečnosti mohl vzniknout jedině na zákla-

dě její předešlé drahocennosti v podmínkách konečnosti existence. Nesmrtelníci byli schopni mluvit a myslet nadále jenom v „jazyce prožití“, jejich nová zkušenost byla konstituována stopou zděděných pojmů nebo jejich opozicí. Konstituce nových významů je umožněna právě stopou nepřítomného označujícího, a nová zkušenost nesmrtelných byla konstituovaná právě prostřednictvím nepřítomnosti smrti. Proč chápe Borges původ nové zkušenosti v podobě zlomu jako ztrátu zdroje centra významu? Můžeme vůbec stanovit v podobě smrti, nesmrti nebo jiné privilegované reference významu centrum, pevný bod zkušenosti? Musíme si uvědomovat změnu zkušenosti, nebo možnost jiné zkušenosti v podobě substituce jednoho centra za jiné? Jedna cesta odpovědi se naskýtá pomocí pohledu Wittgensteina [1953], podle kterého se lidská zkušenost nekonstituuje v jednotném jazykovém prostoru a čase, ale prostřednictvím pluralit jazykových her a forem života. Labyrint významů, hodnot a kontextů je bez centra. Nikdy nemůžeme najít centrum labyrintu a v něm Minotaura pravdy, boha nebo přírody, zavraždění, jehož nám slibuje získání jistoty, bytí bez strachu. V labyrintu můžeme dojít odkudkoli kamkoli, píše Derrida [1978]. Sama povaha pole jazyka vylučuje existenci centra, privilegované reference. Je to labyrint hry, kde těsně po sobě následující stopy nás nikdy nedovedou k Stvořiteli nebo Principu této hry. Nemyslím si, že bychom museli tuto odpověď přijmout se smutkem a nostalgií. Klidně můžeme nadále hledat jistotu také s vědomím nemožnosti ji dosáhnout. Můžeme přijmout stav trvalé nejistoty v podobě hry vznikání, jako dobrodružství. Vždyť je to (*ne jenom*) hra.

CSABA SZALÓ vystudoval sociologii na univerzitě v Brně a politologii na univerzitě v Manchesteru. Nyní přednáší kulturologii, sociologii politiky a globalizace ve Škole sociálních studií FF MU v Brně.

Literatura

- Anderson, B. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Baker, P. L. 1993. „Chaos, order, and sociological theory.“ *Sociological Inquiry* 2: 123-149.
- Berger, P. L., T. Luckman 1975. *The Social Construction of Reality*. Harmondsworth: Penguin.
- Borges, J. L. 1970. „The Immortal.“ In *Labyrinths*. London: Penguin.
- Certeau, M. de 1990. *L'invention du quotidien: 1. arts de faire*. Paris: Gallimard.
- Cioux, H., C. Clement 1986. *The Newly Born Woman*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Derrida, J. 1978. *Writing and Difference*. London: Routledge.
- Foucault, M. 1980. *Power/knowledge*. New York: Harvester.
- Foucault, M. 1987a. *The Use of Pleasure*. London: Penguin.
- Foucault, M. 1987b. *Slova a veci*. Bratislava: Pravda.
- Foucault, M. 1990a. *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, M. 1990b. *History of Sexuality, vol. I*. London: Penguin.
- Foucault, M. 1990c. *The Care of the Self*. London: Penguin.
- Foucault, M. 1993a. *Dějiny šilenství*. Praha: Lidové noviny.
- Foucault, M. 1993b. „About the beginning of the hermeneutics of the self.“ *Political Theory* 2: 198-227.
- Foucault, M. 1994. *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda.
- Fukuyama, F. 1989. „The end of history?“ *The National Interest* 16: 21-28.
- Giddens, A. 1989. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity.

- Griffin, S. 1978. *Woman and Nature: the roaring inside her*. New York: Harper.
- Irigaray, L. 1985. *This Sex Which is Not One*. Ithaca: Cornell University Press.
- Jameson, F. 1991. *Postmodernism, Or The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Kaplan, R. D. 1994. „The Coming Anarchy.“ *The Atlantic Monthly* 2: 44-76.
- Kristeva, J. 1984. *Revolution in Poetic Language*. New York: Columbia University Press.
- Kristeva, J. 1987. *In the Beginning was Love: psychoanalysis and faith*. New York: Columbia University Press.
- Lefort, C. 1986. *The Political Forms of Society*. Cambridge: Polity.
- Lévi-Strauss, C. 1966. *The Savage Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Liotard, J. F. 1984. *The Postmodern Condition*. Manchester: Manchester University Press.
- Liotard, J. F. 1989. „Universal History and Cultural Differences.“ In *Liotard reader*, ed. Benjamin. London: Blackwell.
- Liotard, J. F. 1993. *O Postmodernismu*. Praha: FÚ AV ČR.
- MacCormack, Z., D. Strathern (eds.) 1980. *Nature, Culture and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMillan, C. 1982. *Women, Reason and Nature*. Oxford: Blackwell.
- Nietzsche, F. 1964. *Beyond Good and Evil*. New York: Harper.
- Nietzsche, F. 1992. *Radostná věda (la gaya scienza)*. Praha: Československý spisovatel.
- Schütz, A. 1967. *The Phenomenology of the Social World*. Evanston: Northwestern University Press.
- Schütz, A. 1973. *Collected Papers I: Problem of Social Reality*. Hague: Nijhoff.
- Solomon, R. C. 1990. *Continental Philosophy since 1750: The Rise and Fall of the Self*. Oxford: Oxford University Press.
- Sztompka, P. 1993. *The Sociology of Social Change*. Oxford: Blackwell.
- Vattimo, G. 1990. „The end of (hi)story.“ Pp. 132-141 in *Zeitgeist in Babel: The Postmodernist Controversy*, ed. Hoesterey. Bloomington: Indiana University Press.
- Wittgenstein, L. 1953. *Philosophical Investigations*. Oxford: Oxford University Press.

Pokračování diskuse k příspěvku Petra Matějů Posttotalitní trauma české sociologie, publikovaného v Sociologickém časopisu č. 2/1995.

K důkladnější analýze příčin problémů české sociologie*

Myslím si také, že stav české sociologie není nejlepší: rozhodně zůstává pozadu za tím, co bylo jako program formulováno na pražském Sociologickém fóru na přelomu let 1989 a 1990... Přes celkové výhrady však úroveň jejích výkonů nevidím jako katastrofální... Platí to především, pokud jde o udánlivou neschopnost české sociologie otevírat základní témata problematiky transformace ve srovnání s maďarskými a polskými kolegy. Při vší úctě k těmto sociologickým velmocem nenacházím žádnou oblast, v níž by náměty vznesené u nás zůstávaly zásadně pozadu za tím, čeho se lze dočíst v sociologických studiích z těchto zemí. Podle mého názoru jsme si osvojili poznatky shromážděné v relativně svobodném rozvoji maďarské a polské sociologie osmdesátých let a dokonce jsme získali jistý náskok v hlubším, neideologickém poznání sociálního systému státního socialismu tím, že jsme na jeho analýzu důsledně uplatnili kromě konceptu totalitarismu také s ním funkčně spjatý koncept rovnostářského či antimeritokratického uspořádání, popř. destratifikované společnosti. Nedostatečně využity zůstávají podněty vynikající Možného studie reálné podoby sociálního života na úrovni rodin a domácností před listopadem 1989. Jisté pokroky udělali historici, sociologové, statistici a demografové ve zpětné analýze zrodu, vývojových fází a kolapsu státně socialistického systému. Fakt současně rozevírající se sociální diferenciaci byl u nás zjištěn s malým zpožděním za Maďarskem (ačkoli v realitě započal výrazně později) a v dalším byl systematicky monitorován a analyzován včetně odhalení jeho dvojakosti, tj. vzájemného pronikání diferenciaci výkonné a třídní. Rozvinul se výzkum sociální percepce nerovností s nesporně původními přínosy obecného významu. Mnoho zajímavých poznatků, nežřídka předbíhajících vědecká pracoviště, přineslo několik kvalitních středisek výzkumu veřejného mínění. Stálící se v české sociologii stala výborná úroveň ekonomické sociologie s jejími permanentními analýzami příjmové diferenciaci, ekonomického chování domácností a koncepce sociální politiky. Paralelně s tím vzniklo nové brněnské centrum s originálním přístupem ke studiu chudoby. Vznikly zajímavé studie problematiky „genderu“ s novými myšlenkami, objasňujícími specifika vzájemných sociálních vztahů pohlaví v minulosti i současnosti v českém sociokulturním prostředí. Určité pokroky byly zaznamenány ve výzkumu sociálních souvislostí regionální a sídelní diferenciaci. Za přínosnou považuji i sociologickou debatu o možnosti i faktu rozpadu Československa, o jejích sociálních a kulturních příčinách i důsledcích.

Pokud jde o obecné přístupy, odmítli jsme explicitě právě na půdě české sociologie jako první mezi sociology bývalých socialistických zemí pojetí postkomunistického vývoje jako normativně určeného přechodu k nějakému ideálnímu stavu společnosti, jako jedni z prvních jsme předem varovali před spoléháním na zaručeně eufunkční a souladné působení mechanismu trhu a demokratického systému a upozorňovali jsme předem na možnost vývojových komplikací, jež se v krátké době projevily v ostatních zemích visegrádské skupiny. Dosavadní vývoj u nás se zatím nevymyká střizlivým sociologickým analýzám a alternativním a variantním prognózám zformulovaným na půdě české

*) Rozsáhlejší příspěvek na žádost redakce zkrátil autor.

sociologie, což může o svých úvahách o budoucnosti prohlásit málokterá národní sociologie postkomunistické Evropy. Inovační iniciativy jistého významu vznikly i v budování tzv. alternativní sociologie, včetně zajímavých pokusů o empirický výzkum a teoretické výpovědi netradičního, spíše kvalitativního typu. Pozoruhodné analýzy české provenience se týkají evropského kontextu našeho vývoje. Politologické analýzy v sociologickém kontextu včas upozornily na závažné problémy vývoje demokratického systému, opět bez zpoždění za domácím vývojem a za světem. Samozřejmě, k uznání významu části těchto iniciativ musíme pochopit, že těžkopádné a nutně za realitou se opožďující kvantitativní makrostrukturální deskripce se v současné sociologii staly jen jedním, byť jistě významným, proudem aktivit pluralitní sociologie. Závažné myšlenkové inovace nemusejí vždy vznikat a zpravidla ani nevznikají jen na bázi systematické empirické deskripce tohoto typu, i když ji samozřejmě potřebují jako důležitou verifikační a falzifikační empirickou bázi.

Záměrně jsem do jistě neúplného přehledu zahrnul i přínosy Petra Matějů a dalších kolegů, jejichž práce si právě on jistě váží. Učinil jsem tak proto, abych zdůraznil, že i oni jsou součástí české sociologie, že jejich osobní úspěchy spoluutvářejí její profil, že však současně jakákoli jedna skupina sociologů nemá na kvalitní práci a nové myšlenky monopol. Nechci přitom nikterak zastírat ten fakt, že výkony české sociologické obce byly poněkud nerovnoměrné. Bylo nakonec těch přínosů mnoho, nebo málo? Myslím si, že překvapivě mnoho ve srovnání s úhorem, který nám zanechala oficiální sociologie osmdesátých let. Málo ve srovnání s tím, v co jsme doufali počátkem let devadesátých. A určitě málo ve srovnání s lidským i kvalifikačním potenciálem, kterým česká sociologie ještě počátkem devadesátých let disponovala. Především však jen jejich velmi omezená část pronikla do závažných publikací a na knižní trh, dostala se opravdu do rukou domácích i zahraničních čtenářů, vzbudila jejich mimořádný zájem, byla reflektována mezinárodní sociologií. Z tohoto důvodu, i z řady jiných příčin, o nichž se ještě zmíním, výpovědi českých sociologů o společnosti nevzbudily mimořádný zájem ani v české vzdělané a společensky aktivní veřejnosti. Selhání však nespočívá pouze v malé účasti sociologů v projednávání otázek sociálního zákonodárství, která je přece jen omezena složitostí řešených problémů a nezbytností vysoké specializace. Jde spíše o mezery ve formulaci dostatečně jasných a relevantních stanovisek k zásadní orientaci celkového sociálního vývoje, a tím i k vývoji ekonomickému, politickému a duchovnímu. V této rovině se vznesenou kritikou souhlasím. Ne poprvé v dějinách naší sociologie vznikl jakýsi zvláštní druh ne-li němoty, pak určitě tlumenosti či špatné slyšitelnosti názorů sociologů, a současně nedoslýchavosti či dokonce hluchoty představitelů moci a správy, tentokrát však také vzdělanosti a odbornosti k názorům, jež přece jen již byly formulovány, popř. i přímo prezentovány adresátům informace v nich obsažené.

Při hledání příčin problémů české sociologie se podle mého názoru především neobejdeme bez důkladnější analýzy složitého a konfliktního historického vývoje české sociologie od roku 1939 do roku 1989, s mimořádně silným, protože stále ještě bezprostředně působícím, vlivem situace v letech sedmdesátých a osmdesátých, ba dokonce ani bez analýzy těch podmínek, jež se vytvořily po roce 1989... V období normalizace byly mj. silně narušeny mezinárodní kontakty... Faktický kolaps vysokoškolské výuky i vědecké výchovy vedl k tomu, že po roce 1989 chyběla jedna celá generace sociologů, jež měla být vychována v sedmdesátých a osmdesátých letech... Nedostatek pracovitosti a výkonnosti nebyl v letech normalizace ničím mimořádným a z jistého hlediska představoval přijatelnější alternativu k nabízenému aktivismu... Tyto a další historické skuteč-

nosti a tradice se prostřednictvím tehdejších participantů, ať už v minulosti hráli jakoukoli roli, nesporně promítají do dnešního stavu a problémů české sociologie. Jejich význam se neúměrně zvyšuje mimořádnou zdlouhavostí procesu generační obměny... Nikdo z nás, kdo se tak či onak zúčastnil předcházejících období vývoje české sociologie, nemá právo vzdát se zodpovědnosti za to, co se v ní děje dnes.

Vyličení vnějších ekonomických a politických podmínek vývoje sociologie v období po roce 1989 je v podání Petra Matějů čirým eufemismem. Nevrlost radikálních ekonomických liberálů ve vědě, ve státní správě a při formování veřejného mínění vůči potenciálně možné „neideologické“ sociologii a skepse k možnosti uplatňovat její výsledky v politice samozřejmě existuje. Je však bohužel jenom tím nejnevinnějším projevem celkově neuspokojivé politiky jinak zatím poměrně dobře fungujícího státu ve specifické oblasti vědy (a také vzdělání). Ekonomická saturace potřeb rozvoje vědy v Akademii věd, na vysokých školách i v aplikovaném výzkumu nesmírně zaostává za potřebami vědy i společnosti. Vědečtí pracovníci a vysokoškolští pedagogové mají nsmyslně nízké platy. Objem mzdových prostředků neumožňuje diferenciaci základních platů podle výkonového principu. Akademie věd se dostala pod silný externí tlak a byla nucena bez náhrady zrušit řadu ústavů a propustit mnoho pracovníků. Do existenční nejistoty se dostali vysokoškolští učitelé i vědečtí pracovníci. Mnozí z nich, často ti nejschopnější a nejdynamičtější, prostě z vědy odešli do lukrativnější podnikové sféry. Šlo přitom namnoze o klíčové osobnosti potenciálně připravené dosáhnout úspěchů na vědeckém poli. V důsledku uměle vyvolaného konfliktu Akademie a vysokých škol není dodnes, více než pět let od listopadu 1989, vyřešen problém vědecké výchovy a přijatelných platů pro začínající vědecké pracovníky. Na vysokých školách i ve vědeckých ústavech je vzhledem k potřebám rozvoje základního i aplikovaného výzkumu (a ovšem i vzhledem k perspektivním potřebám společnosti) nedostatek vědeckých pracovníků vůbec a těch nejschopnějších a nejperspektivnějších zvláště. Publikace vědeckých prací naráží na nepředstavitelné ekonomické problémy. Všechno to bude v budoucnu znamenat vážné ohrožení dalšího vývoje nejen vědy, ale i celé společnosti a bude přičteno jako krátkozraký omyl současným politickým elitám. V současnosti to však znamená objektivní podmínky svazující sociologii i vědu vůbec na rukou i na nohou, vcelku o mnoho horší než v Polsku a Maďarsku.

Pokud jde o vnitřní podmínky v sociologii samé, souhlasím samozřejmě s tím, že spolu s rozhodujícím vlivem vnějších podmínek má svůj vliv na nedostatek vědeckého dorostu i slabá iniciativa při koncipování a energickém prosazování těch forem spolupráce Akademie a vysokých škol, jež byly nebo jsou dostupné, i s některými dalšími postřehy kolegy Matějů. Postrádám však upozornění na několik dalších významných faktorů, které podle mého názoru mají vliv na omezený stupeň úspěšnosti české sociologie.

Na prvním místě musím uvést určitou skepsi vůči platnosti poznatků zformulovaných na půdě naší vědní discipliny. I kdyby její výsledky byly podstatně lepší a ověřenější, než je tomu dnes, snaží se zachytit přece jen příliš složitou a příliš překotně a hluboce se měnící skutečnost, než aby vůbec mohla mít po ruce zásobu kvalitních zobecnění a dobrých rad pro každou situaci. Ani sebelepší metodologická a teoretická výzbroj osvojená na pracovištích ve vyspělých zemích nedává bohužel žádnou záruku, že s její pomocí rychle a automaticky dospějeme ke správnému, „neideologickému“ poznání. Obávám se, že ti, kdo nám v dobré víře tuto cestu doporučují, nechápou, že bezprecedentní problémy nového typu sociální změny nás staví před nutnost ne-li revidovat, pak aspoň obměňovat jinak obecně přijímané teoretické i metodologické instrumentarium.

Svým způsobem považují za štěstí sociologie, tj. většiny sociologů, že pod tlakem potřeb doby, formulování politik a vytváření politických subjektů a zápasu o moc nepodlehli pokušení vyjadřovat se s přehnaným sebevědomím a ukvapeně k aktuálním událostem a dávat jim, třeba i v dobré víře, že tak činí mimo ideologii, nakonec zase jen ideologicky zatížená vědecká pojmenování a produkovat jednoduché recepty na řešení konkrétních problémů. Zatím si sotva kdokoli z nás může činit vyšší nároky, než že přispívá svým dílčím střípkem do celkového obrazu poznání, z něhož ti, kteří budou nejmoudřejší, dříve či později vyvodí odpovídající generalizace a i srozumitelná a zájem vzbuzující doporučení pro formulaci dlouhodobých demokratických strategií.

Předpokladem takových závěrů je ovšem vybavenost vědeckého pracovníka občanskou odvahou. „Neideologické“ poznání, o něž zajisté má věda usilovat, narazí v okamžiku, kdy je zveřejněno ve srozumitelné podobě, vždy na ideologické a politické bariéry. V takové chvíli je otázkou morálního rozhodnutí, zda zjištěný poznatek publikovat a v jaké podobě. Zatím máme zkušenost, že mnozí projevují značnou aktivitu při formulacích odsuzujících již dějinami odsouzenou minulost, popř. to, v čem spatřují její pokračování dnes. Opatrnější býváme při formulaci poznatků, při nichž bychom se mohli dostat do konfliktu s ideologií v současné době v té či oné míře převládající. Již při formulaci předmětu a hypotéz výzkumu se někdy sociologové vyhýbají otázkám, na které by se z procesu bádání mohla vynořit nepříjemná odpověď. V každém případě, škola přizpůsobivosti poskytnutá minulým režimem ještě zřejmě stále působí a nedostatek statečnosti je jednou z překážek rozvoje sociologie i dnes, v podmínkách demokracie.

Kolega Matějů zcela správně odmítá pseudodemokratismus jako princip řízení vědy a kritizuje vlažnost části sociologů k výzvám volajícím po vyšší výkonnosti. Na tom všem jistě hodně je a nesporně to upozorňuje na jeden ze stěžejních problémů naší sociologie... Mnohá fakta a zkušenosti však svědčí o tom, že přechod od stavu typického pro osmdesátá léta k podmínkám stimulujícím výkon a k následnému zvýšení výkonnosti je dosti složitý proces, který vyžaduje čas na získávání poznatků a zkušeností, zodpovědně usměrňované zkušenějšími vědeckými pracovníky, jakož i vytváření řady dalších nezbytných podmínek. Na druhé straně snahy o uplatňování autoritativního byrokratického řízení pod zástěrkou meritokratického principu, sebepřeceňování a arogance sebevědomých vědců, pohrdání tzv. outsidersy a odlišnými názory působí na rozvoj vědecké práce zcela určitě stejně inhibitivně jako pseudodemokratismus a rovnostářství.

Jedním z dalších inhibitivních činitelů vývoje naší sociologie je její mimořádná roztržičnost do četných proudů, institucí, oddělení, týmů a týmečků, popř. individuálních aktivit. Je to jistě míry nutný důsledek prosazení správného pluralitního principu. Ale trochu jsme to přehnali. Od roku 1990 se ze sociologické obce postupně vytrácí nejen možnost přímých kontaktů a vzájemné informovanosti, nýbrž i základní duch stavovské solidarity a kolegiálních vztahů. Dokonce i v měřítku téhož ústavu je nezřídka tak či onak maskovaný týmový či individuální egoismus povyšován nad celkové potřeby a zájmy instituce. Ani výskyt osobních nevraživosti není ničím mimořádným. Normální vědecká diskuse je za těchto okolností mnohdy chápána kritizujícími i kritizovanými jako nástroj vyřizování osobních nebo mocenských záležitostí spíše než jako nástroj hledání pravdy. A opět: vývoj po roce 1989 je výsledkem působení všech, kteří se jej zúčastnili, zejména těch, kteří na něj po delší dobu vykonávali významný vliv. Je na nich, aby, pokud možno ve vzájemné kooperaci, překonávali slabiny české sociologie a dále kultivovali její pozitivní stránky.

Pavel Machonin

Vidím to „trochu“ jinak

Kolega Matějů žije ve svém vlastním světě. Jak vidno, není mu co závidět. Stejně jako řada z nás, i on se trápí. Vyjádřit se ke všem otázkám a sebejistým odpovědím, které jsou v *Lekci z vývoje české sociologie* navrženy, by asi vydalo na samostatné číslo Sociologického časopisu. Nicméně jsem opravdu ráda, že si někdo konečně našel čas a otevřel diskusi o naší sociologii.

Druhý rok učím na FSV UK a problémy české sociologie vidím takto:

1. *Zahraniční zkušenost mi, pokud jde o výuku, k ničemu není.* Strávila jsem několik měsíců na London School of Economics and Political Science a mimo jiné jsem tam pečlivě docházela na nejrůznější přednášky a semináře. Zásadní rozdíl jsem však shledala pouze mezi „našimi“ a „jejich“ studenty a studovny. Stručně řečeno: na LSE studují mimořádně motivovaní studenti z celého světa, zřejmě z elitních středních škol a mají zde perfektně vybavené studovny otevřené do 22 hod. včetně sobot. Lze vůbec zkušeností z vysokého školství v zahraničí využít při úvahách o výuce sociologie u nás? Nemáme daleko prozaičtější problémy?

2. *Zázemí pro výuku je zcela nedostatečné.* Trpce jsem se zasmála nad výrokem, že nestačí „poslat studenty (...) do knihovny a nutit je číst klasické teorie“. Prakticky nemám, kam bych studenty poslala. Literatury je zoufale málo a to málo se velmi obtížně shání. Dosud tu byla alespoň knihovna Středoevropské univerzity (která jistě problém neřešila). Tu však přenecháváme bez slova protestu maďarským (nebo snad polským?) kolegům. Nedávno se mě jedna zahraniční kolegyně ptala, proč SEU Petr Matějů tolik pomlouval a proč jsme (my čeští sociologové) dopustili, aby byla (včetně knihovny) vystrnaděna. Bylo mi stydno.

3. *Úroveň středního školství ještě zdaleka není taková, jaká by měla být.* Většina našich studentů neumí číst. Mám tím na mysli schopnost zamyslet se nad textem, shrnout hlavní myšlenky, udělat si vlastní závěr či názor a ten svým kolegům srozumitelnou formou sdělit. Pro příliš mnoho z nich je navíc nadlidským úkolem přečíst dvě knihy týdně (především je však sehnat). Někdy mám pocit, že se budu muset smířit s tím, že v nastupující generaci čte už jen několik podivínů, a hledat nějakou avantgardní metodu výuky bez literatury. Nicméně věřím, že dobře vybavená knihovna s velkou a pohodlnou studovnou by v tomto směru značně pomohla.

4. *Možnosti pro praktickou aplikaci teorií jsou velmi omezené.* Nelze než souhlasit s tím, že kromě teorií je třeba předkládat studentům reálný výzkumný „materiál“. Přednáším tak zvané základní kursy a vedu k nim semináře. Nemohu vystačit s vlastní výzkumnou činností. Nemohu totiž zkoumat, kde co. Potíž je v tom, že akademická data jsou příliš akademická a se soukromými firmami je bez peněz těžká domluva. Je ovšem pravda, že neumím získávat granty. Pokrytectví, jehož jsem byla svědkem na dvou oponentních řízeních souvisejících s vyplacením grantu, jsem za svůj život užila dost a dosud jsem v sobě nenalezla sil se do této praxe zapojit znovu. Situace by možná byla lepší, kdyby jednotlivé agentury všechny práce, za něž vyplatily grant, zpřístupnily veřejnosti, a to s uvedením nákladů, jmen oponentů, jejich hodnocení, sponzora a částky, která byla vyplacena řešitelům. Byla bych ochotna alespoň o některých z těchto děl referovat v SČ. Možná bych nezůstala sama.

5. *Podmínky pro otevřenou soutěž, která by dávala smysl, zde prostě nejsou.* Protože není oč soutěžit, soutěž se alespoň simuluje. Každoroční přerozdělování několika stovek a nutnost účastnit se byrokraticky nařízených a v zásadě zbytečných rekonkursů člověka spíše ponižuje než motivuje.

6. *Perspektivy výuky sociologie na FSV.* Nevím, jak jsou na tom ostatní katedry, ale my jsme letos byli nuceni přijmout více studentů než dosud (45). Naši studenti jsou totiž prý „dražší“ než studenti jiných fakult. Na takové zvýšení nejsme vůbec zařizeni. Už dnes není nic neobvyklého, sedí-li studenti na zemi, na oknech – prostě, kde se dá. Kapacita tzv. počítačové učebny je také více než využita. Ve studovně naší knihovny je místo cca pro 15 osob. Budeme studenty, kteří ve své většině zatím stále ještě nejsou dobře připraveni pro vysokoškolské studium, a to navíc v situaci, kdy není dostatek ani té základní literatury, vyučovat v přecpaných učebnách, kde pro hluk z ulice nelze otevřít okno, a neosobně (tudíž bez věcné zpětné vazby) je „bodovat“ podle amerického vzoru? Bude mít takové „vzdělávání“ vůbec nějaký smysl?

Nevěřím, že lze dosáhnout něčeho praktického, budeme-li zcela mechanicky přebírat postupy, které (kdo ví zda skutečně) fungují ve společnosti jiného typu a především ve zcela jiných podmínkách. To není provincialismus. To je realita. Provincialismus spíše spočívá v tom, tváříme-li se, že vše je v zásadě normální a to, co dělájí jinde, musíme dělat také. Soudím, že bychom neměli zapomínat, že *přes všechnu snahu je obor ještě stále zpustošený*. Neměli bychom diskutovat o problémech tohoto typu? Chceme s tím vůbec něco udělat?

V této souvislosti mě na onom semináři, kde kolega Matějů neuplatnil svůj neohlášený příspěvek, zaujal proslov předsedy ISA I. Wallersteina, který mimo jiné hovořil o tom, že dosavadní praxe formalizovaných celosvětových konferencí a zasedání podobného typu se evidentně přežila a že je třeba hledat jiný způsob spolupráce a komunikace. Neměli bychom se pokusit nějaký najít také my, nebo to nemá smysl? Je vůbec nějaká generace (sociologů) za námi? Ptám se, protože ve svých 45 letech ještě stále patřím na všech „sezeních“ k těm nejmladším.

Na závěr nechť mi čtenář laskavě dovolí vyjádřit údiv. Nechápu, proč náš kolega svoji „Lekci“ primárně adresoval zahraničnímu posluchačstvu. Očekával snad, že reakce takového publika bude zasvěcenější než českých sociologů? Komu a proč svoji lekci udílel? Možná, že vlastně udělal dobře. Jeho zahraničním spolustolovníkům snad s konečnou platností došlo, že naše společnost se skutečně téměř v ničem nepodobá té jejich. Osobně se za tento výkon Petra Matějů tak trochu stydím, to ho však jistě nezajímá.

Jadwiga Šanderová

Česká sociologie je pouze taková, jací jsou čeští sociologové

Petr Matějů svým příspěvkem *Posttotalitní trauma české sociologie* iniciuje novou diskusi o krizi české sociologie. V mnohém s ním souhlasím. Jistě, česká sociologie by měla produkovat více a kvalitnějších statí jak doma, tak v zahraničí, čeští sociologové by měli být více vidět a slyšet v domácích diskusích, zkrátka česká sociologie by měla být mnohem lepší, než je. A nejen proto, jak nabádá Matějů, abychom se dostali do „trvalé přítomnosti ve vědomí ekonomů a politiků jako seriózní partner předkládající jasně formulovanou, znalostí terénu podloženou a dobře argumentovanou odbornou stanoviska“.¹

Většinu z toho, co Matějů artikuloval, dobře rozumím. Některé nejasnosti však jeho příspěvek vzbuzuje. Především, poněkud nejasná je mi jeho snaha hledat jakoby kolektivní vinu za daný stav a jeho volání po kolektivní nápravě věcí. Petr Matějů sám dobře ví, že věda jakožto vysoce kreativní činnost je velmi individuální (a nic na tomto faktu nemění skutečnost, že mnohé práce jsou výsledkem týmové spolupráce a jsou prezentovány jako práce spoluautorské). A ten, kdo je ve vědě úspěšný, to jest ten, kdo je každoročně autorem několika publikovaných statí v recenzovaných časopisech, kdo pravidelně produkuje monografie, kdo je citován, kdo je zván jako „expert“ do diskusních klubů v rozhlase a televizi atd., nemůže přece mít pocit viny z toho, že vedle něj existují kolegové, kteří takovému atributu nemají, úspěšní nejsou, ale kteří přesto ve svém povolání dál klidně přežívají. Pokud ovšem, jak naznačuje Matějů, stále v našem akademickém světě existují zaměstnavatelé, kteří i těmto vědcům dávají měsíčně mzdu, je jakákoliv diskuse na toto téma marná.

Celkově mám dojem, že optika Matějů je poněkud rozostřena faktem, že se u nás pohybuje především v prostředí Akademie věd, jejíž zaměstnanci mají jediný cíl: dělat vědu. Když jsme před několika měsíci s Ivo Možným dokončili své editorské práce nad posledním číslem Sociologického časopisu roku 1994, které vznikalo v Brně, vyjádřili jsme na úvodních stránkách svůj povzdech nad nenormálností stavu v naší vědě, která je institucionálně rozdělena na ty, kdo bádají v Akademii, aniž nesou odpovědnost za výuku, a na ty, kdo učí na univerzitách, a jsouce zavaleni pedagogickou a administrativní prací, jen s vypětím všech svých sil nalézají prostor pro badatelskou činnost. Nicméně musí si ho nacházet a já vím, že si ho i nacházejí. Proto výrok, že na českých sociologických katedrách se přednáší bez toho, že by vyučující čerpali z výsledků výzkumů, které sami provedli, a že se výzkumu stavějí nové překážky, je, zdá se mi, příliš generalizující. Pokud tomu tak někde skutečně je, je to pošetilost sama. Vždyť jedním z cílů proměn vysokých škol je právě jejich proměna v renomovaná výzkumná pracoviště.

Je dobře, že Petr Matějů otevřel problém kvality české sociologie a její budoucnosti. Nám v Brně je například upřímně líto, že z průměry pedagogických a administra-

¹) Mimochodem, tento apel bych nepřeceňoval, obzvláště ne v případě politiků. Nepodlehne me představě, že pokud budeme „dobří“, politikové o nás budou automaticky a okamžitě stát. Spíše bych se přimlouval za naši přítomnost v médiích. Jejich prostřednictvím můžeme totiž pomáhat české veřejnosti porozumět tomu, jaké vzorce a jaké sociální síly formují její každodennost, a tím i odbourávat nejrůznější sociální mýty. Touto nenásilnou kultivací veřejnosti pak můžeme přispět k tomu, že – jak tomu v demokratické společnosti ani jinak nemůže být – i politická elita, která je touto veřejností volena, bude muset odpovídat těmto kultivovaným požadavkům a nárokům.

tivních povinností (nechci vzdychat, zvláště když jsme tak již částečně učinili s Možným v předmluvě v SČ 4/1994) nepublikujeme celkově tolik, jak bychom chtěli a že si nenačázíme čas k vystoupení na zahraničních i domácích konferencích, na něž jsme zváni. Máme tedy jakožto členové významného českého sociologického pracoviště na stavu kritizovaném Matějů svůj podíl.

Petr Matějů má upřímnou snahu pozvednout českou sociologii na důstojnou úroveň, za niž bychom se nemuseli stydět. Je-li sociologie někdy definována jednoduše jako to, co dělají sociologové, je nabíledni, že česká sociologie je pouze taková, jací jsme my, tedy čeští sociologové. A nemáme-li kvality, které odpovídají mezinárodním vědeckým standardům, zdálo by se, že toho asi příliš v krátké době nezměníme. Osobně se ale domnívám, že na otázku Matějů, zdali česká sociologie kráčí vstříc lepší budoucnosti, je možno dát, na rozdíl od něho, realisticky optimistickou odpověď.

Důvody jsou dva. Ten první vidím v tom, že sociologické katedry začínají již opouštět absolventi, kteří byli školeni v podmínkách, které začínají připomínat dobré evropské univerzitní standardy. Samozřejmě ještě nějaký čas potrvá, než z nich budou vědci pohybující se suverénně v evropském sociologickém prostředí, ale potence zde je.

Ten druhý důvod vidím v systémové změně, kterou prochází české vysoké školství a které je založeno na celkové změně způsobu financování, jež bylo převzato z postupů existujících v zemích OECD. Peníze se dnes již vysokým školám přidělují podle výsledků vědecké produkce a dále podle počtu uchazečů o studium a podle počtu studentů. Tento systém zavádí do státem dotovaného školství prvek volné soutěže a fatálně vytváří nutnost být mezi nejlepšími. Jakým mechanismem?

Věda jakožto sociální instituce má, jak všichni víme, své sociální normy, jimiž řídí chování svého společenství. Součástí těchto norem je i princip stratifikace (někteří jsou dole, jiní nahoře) a systém sankcí, především těch pozitivních, tedy udělování poct a odměn v širokém smyslu těchto slov.

Aspekt stratifikace a vědeckých poct je v moderní vědě nesmírně důležitý: v renomovaných vědeckých časopisech publikují jen ti nejlepší, to jest ti, kdo projdou soutěží příspěvků, které leží v redakci a splní nároky posuzovatelů. Monografie jsou recenzně chváleny či haněny, finanční dotace na výzkum – granty – jsou udělovány jen těm nejlepším projektům. Ta pracoviště či ústavy, kde je více vědců oceněných poctami tohoto druhu, jsou pak považována za lepší než jiná, kde je takovýchto osobností méně.

Tato soutěž se ovšem ve světě vědy vyznačuje jednou zvláštností. Nemá rovné podmínky. Robert Merton (1968, česky v Sociologickém časopisu 2/1970) tuto situaci již před téměř třemi desetiletími tematizoval jako *efekt sv. Matouše*. Svým rozбором systému odměn a komunikace v moderní vědě dospěl k názoru, že ve vědě platí totéž co v evangelii: „Tomu totiž, kdo má, bude dáno a bude mít hojnost. Ale tomu, kdo nemá, bude odňato i to, co má“.

Mertonův hluboký postřeh o fungování vědy se začíná projevovat i v prostředí českých vysokých škol a začíná zde přinášet obrovské efekty. Jen ta pracoviště, která mají prestiž, neboť tam působí známí a uznávaní badatelé, začínají mít i hojnost výzkumných grantů, neboť přiznání grantu je v grantové soutěži podstatně závislé na tom, jak mnoho toho již žadatel o grant úspěšně vyzkoumal. Hojnost grantů na pracovišti pak znamená i dostatek finančních prostředků na vědecký výzkum, což dále znamená i hojnost vědeckých poznatků, z nichž jsou následně produkovány publikace, které dále zvy-

šují renomé pracoviště. Renomé pracoviště přitahuje studenty² a hojnost studentů znamená podle nových pravidel financování vysokých škol také vyšší dotace ze státního rozpočtu. Hojnost studentů bude také již brzy znamenat vyšší příspěvky ze školního, což vše dohromady dále těm úspěšným vytvoří příznivější podmínky umožňující lepší výkon, vyšší prestiž, vyšší odměny atd. Efekt sv. Matouše je tak v podstatě efektem sněhové koule a jak poznamenal Merton, platí jako kumulace výhod nejenom ve vědě. Vždy však plodí týž výsledek: bohatí se stávají ještě bohatšími tak, že se chudí stávají relativně chudšími.³

Tento systém financování vědy, který je ještě umocněn tím, že peníze jsou fakultám a pracovištím přidávány do rozpočtu také v závislosti na počtu publikací⁴ (přičemž se stále precizuje, jaký publikační útvar je možno za „odměnitelnou“ publikaci považovat), tak podle mého názoru nutně povede k selekci pracovišť. A ono okřídlené *publish or perish* (tedy publikuj, nebo zhyň) začne na vysokoškolských katedrách platit doslova. Vyslovil-li Petr Matějů v závěru svého příspěvku alarmující generalizaci, že na některých univerzitách, jakož i ve významných výzkumných institucích dnes existují pseudodemokratické procedury řízení, které se využívají k tomu, že se brání otevřené soutěži, což vytváří kromě jiného také klima, aby pravidlo *publikuj, nebo zhyň* bylo odmítnuto jako měřítko výkonu, je to konstatování smutné, ale v kontextu právě řečeného se není potřeba jím nijak nadměrně znepokojovat. Tam, kde taková situace skutečně existuje, tam jsou na nejlepším cestě do vědeckých pekel.

Naznačená proměna vysokoškolských pracovišť probíhá samozřejmě složitě. Navíc je zde zamlčený předpoklad, který však žel nenastává. Totiž, že před branami univerzit se tísni desítky uchazečů na nově vypisované konkursy za ty, kdo nepodali v průběhu tří až pěti let svých termínovaných pracovních smluv dostatečný výkon. Je-li ovšem maximální možný tarifní plat, jehož může dosáhnout profesor na české vysoké škole, 10 800 Kč a možnost výkonnostního ohodnocení je maximálně 2000 Kč, je volání po tvrdé konkurenci voláním veskrze platonickým.⁵

Ladislav Rabušic

²) Teprve zvolna si mnohé naše vysoké školy zvykají na myšlenku, že nastává doba, kdy o studenta bude třeba soutěžit. Tato situace se bude každým rokem vyostřovat, a to ze dvou důvodů: 1. demografický vývoj od osmdesátých let bude na vysoké školy „přihrávat“ početněji stále slabší kohorty; 2. vznik nových institutů s bakalářskou formou studia, jakož i zavádění institutů vyššího středního vzdělávání začne zvyšovat nabídku studijních možností, což výrazně zvýší zápas o studenty.

³) Řečeno jinou terminologií, v systému omezeného rozpočtu na vědu a vysoké školství se tak vlastně jedná o hru s nulovým součtem, v níž dotace těm úspěšným jdou na úkor těch méně úspěšných.

⁴) Je zde trochu nebezpečí, že pokud ve financování vysokých škol bude přehnaně akcentován počet studentů jakožto kritérium pro přiznání finančních prostředků, povede to fakulty jednoznačně k tomu, aby studenti přijímaly co nejvíce. Mnoho studentů však, jak dobře vědí všichni ti sociologové, kdo na školách kmenové učí a současně i dělají výzkum, může být zcela v duchu pořekadla „mnoho psů zajícova smrt“ z hlediska možností výzkumu výrazně negativním faktorem.

⁵) Často nastává i absurdní situace, kdy mnohé vysoké školy dnes např. nemají dost financí na to, aby oznámení o konkursu veřejně vyhlásili v tisku. Zákonný požadavek na veřejné oznámení o konkursu se děje prostřednictvím letáčků rozesílaných poštou po pracovištích, kde by se snad mohl zájemce o nové místo vyskytovat.

Kam kráčí česká sociologie? A co jí schází?

S mnoha vývody kolegy Petra Matějů nelze než souhlasit. Česká sociologie je skutečně poněkud zápečnická, čeští sociologové si občas budují obranné valy kolem svých hnízdeček, do nichž nedávají příliš nahlédnout ani svým tuzemským, natožpak zahraničním kolegům... Nicméně ti z nás, kterým bylo umožněno vyjet do ciziny teprve po listopadu 1989, si s pětiletým odstupem velmi přesně uvědomují, jak důležité je vůbec dostat tuto šanci, jak je kontakt se zahraničními kolegy a pracovišti svým způsobem nenahraditelným zdrojem inspirací a stimulů pro vlastní práci. Je-li tomu tak, pak těch několik málo privilegovaných jedinců, kterým byla dána tato možnost již před listopadem, si získaný náskok pochopitelně udržuje, ale zároveň nemůže představovat a také netvoří mainstream toho, co se dnes děje v české sociologii.

Domnívám se, že u nás dnes jde hlavně o nevdechý úkol zajištění prosté obnovy normálního, nedeformovaného provozu – a vytváření podmínek pro možný budoucí rozvoj – naší vědní disciplíny, které byly v době komunistického režimu osekány kořeny a větve zároveň. Myslím, že nemá valného smyslu se navzájem přesvědčovat o tom, kolik rezerv u nás existovalo a stále existuje v odborných a pedagogických kvalitách i v potřebném profesním zaměření pedagogů, kteří jsou k dispozici pro výuku nové generace sociologů, kolika konceptuálními slabinami, metodologickými jednostrannostmi a kapacitními omezeními trpí náš výzkum, jak se teoretická sociologie neoprávněně ocitá v roli Popelky atd. Jde o to vytvářet koncepční, organizační a materiální předpoklady pro to, aby se rány co nejdříve zacelily a hlavně – aby se na zjizveném pni zazelenaly nové větve. To však vyžaduje mimo jiné i určité kritické minimum společné dobré vůle všech, kteří by se mohli a chtěli na takto chápané renesanci sociologie, její výuky a jejích institucí zúčastnit, a to i za cenu toho, že pozdrží či odloží svoje angažmá v různých jiných projektech, ať už by šlo o výdělečnou činnost, o legitimní součást soukromé profesionální kariéry či o obojí zároveň.

Na rozdíl od Petra mne nepřekvapuje, že se sociologie – v konfrontaci s ekonomikou – nebyla po listopadu schopna příliš prosadit ve společenském diskursu a v praktické politice související s transformací společnosti. Ekonomii potřebuje každý režim, aby byl schopen vytvářet zdroje pro vlastní přežití. Ekonomii tudíž byla, byť v deformované podobě, pro komunistický režim přijatelnější než sociologie; v některých etapách žila dokonce na výsluní přízně režimních představitelů koketujících s myšlenkou omezených reforem. Koncepty ekonomické reformy byly promyšleny a rozvíjeny daleko dříve a intenzivněji, než bylo vůbec možno začít uvažovat o „sociálních nákladech ekonomické transformace“, o „scénáři sociální reformy“ či o „reformě sociální politiky a jejích institucí“. Nezastírejme si: na rozdíl od ekonomů jsme nebyli (ani teoreticky, ani z hlediska uvědomění si možných problémů implementace) připraveni na tak rychlou a zásadní změnu režimu.

To však neznamená, že sociologové a jejich myšlenky zcela absentovaly, když přišel čas velkých změn. Připomeňme si působení našich kolegů v orgánech Občanského fóra, zvláště v jeho programové komisi. Připomeňme si aktivní, někdy rozhodující podíl sociologů při přípravě a realizaci reformy v jednotlivých oblastech sociální politiky (politika zaměstnanosti, sociální zabezpečení, péče o zdraví). Zaznamenejme důležitou roli, kterou sehrály agentury zkoumající veřejné mínění při stimulaci veřejného dialogu o

různých problémech života společnosti. Mnozí sociologové se angažovali, když se precizovalo znění otázek pro zamýšlené referendum o budoucí podobě československé federace. Zaznamenáníhodné bylo a je trvalé angažmá několika českých sociologů v nezávislé publicistice. To vše v situaci, kdy samotná disciplína nabírala dech k emancipaci od břemen minulosti v nově koncipovaných výzkumných projektech i při tvorbě nových výukových programů.

Možná, že se mýlím, ale zdá se mi, že uplynulých pět let nebylo ztraceno. Česká sociologická obec je dnes určitě mnohem lépe připravena seriózně analyzovat a anticipovat sociální pohyb, dynamiku sociálních problémů a seznamovat s výsledky těchto zkoumání veřejnost i politické představitele. Co jí možná stále trochu chybí, je nezbytná trocha občanské kuráže, odvahy jít s kůží na trh. To je ovšem riziko, s nímž musí počítat každý sociolog veřejně působící ve společnosti ovlivňované politickými koncepty i skutky neoliberálního fundamentalismu.

Martin Potůček

Diskuse k polemice Miloše Havelky a Petra Matějů v Sociologickém časopisu 2/1995.

K bezradnosti zatím není důvod

Havelkovo zpochybnění „protestantské hypotézy“ Matějů a Vlachové srovnávajících holandskou historickou zkušenost s českou (SČ 2/1995) charakterizuje Matějů jakožto pochybnosti filozofovy. Zároveň volá po šířeji zaměřené diskusi sociologů. Té by však dle mého názoru měla předcházet diskuse zaměřená úzce, a to na komentovanou stať. Kromě zdůvodnění výběru komparativního souboru (jímž je historická zkušenost s protestantismem v obou zemích) jsou totiž diskutabilní i předložené závěry. Přinejmenším proto, že autoři zůstali čtenáři řadu informací dlužni.

1. V reakci na Havelkovy pochybnosti Matějů naznačuje, že tento typ hypotéz (jako je ta, kterou jsem pro úspornost nazvala „protestantská“) nelze testovat na empirických datech, neboť „historická kauzalita“ je nezachytitelná „statistickou kauzalitou“ [s. 243]. Ponechám-li stranou diskutabilní pojem „historická kauzalita“, domnívám se, že určitou podporu či zpochybnění hypotézy, o níž je spor, by v analyzovaných datech hledat možné bylo.

Snad každého čtenáře nutně okamžitě napadnou přinejmenším dvě otázky: Existují tyto „rovnostářské tendence“ výlučně v Holandsku a v České republice? Jak to bylo s protestantismem v ostatních sledovaných zemích? Ačkoli by na takto jednoduché otázky autoři s pomocí dat mezinárodního výzkumu jistě odpovědět mohli, nenalézám v jejich stati dokonce ani výčet zemí, které se výzkumu účastnily. Tento fakt si mohu hypoteticky vysvětlit buď tím, že se autoři prostě nenamáhalí sdělit čtenáři vše podstatné, nebo tím, že data za ostatní země neměli možnost analyzovat. Těžko rozhodnout, které zdůvodnění pro ně vyznívá příznivěji.

2. Protože empirické prověřování „historizujících“ hypotéz je skutečně obtížné a jeho výsledky vždy sporné (obšírněji jsem se tomuto problému věnovala ve stati v SČ 1/1995), považovala bych za plodnější začít hledáním opory pro vysvětlení zjištěných vztahů v analyzovaných datech.

Lze si například položit otázky tohoto typu: Liší (či neliší) se výpovědi českých a holandských dotázaných v dalších ohledech? Hodnotí (popisují) společnost, v níž žijí, a svoji osobní (rodinnou) situaci dotázaní v obou zemích stejně? Jak je to s vlivem vzdělání atd. na jiné proměnné v jednotlivých souborech? Mimo to, v dotazníku obsahujícím na dvě stě otázek se kromě těch, které vstoupily do analýzy, k daným hypotézám více či méně vztahuje i celá řada otázek dalších. Proč autoři neanalyzovali celé baterie otázek, s nimiž pracují?¹ Vedly je k tomu důvody praktické či teoretické?

3. Na ošidnost závěrů spekulujících s rozpornými názory populace, které se zakládají na analýze dat výzkumů pracujících s řadou zamlčených či jen chabě podložených

¹) Byla rovněž zjišťována míra souhlasu s těmito tvrzeními: (1) „Je správné, že někteří lidé mají více peněz nebo majetku, ale jen v případě, když všichni lidé mají stejné příležitosti“; (2) „To, že někteří lidé mají větší nadání a schopnosti než jiní, je jenom náhoda, takže si nezaslouží vydělávat více peněz“. Kromě vlivu velikosti rodiny na výši platu byli také respondenti dotazováni na své názory o žádoucím vlivu vzdělání, nepříjemných pracovních podmínek, výkonnosti, odpovědnosti, počtu let zaměstnání v podniku a pohlaví.

předpokladů, jsem rovněž upozorňovala v již výše zmíněné stati. Postup Matějů a Vlachové je didaktickým příkladem takové „strategie“.

V rámci prostoru, který je vymezen polemice, ji mohu charakterizovat jen stručně, což budou autoři považovat za nemístné zjednodušení. Sotva však popřou, že v posledním kroku svých úvah vycházejí z ne zcela explicitního předpokladu, že pokud jde o „distributivní spravedlnost“, existují ve zkoumaných společnostech právě dvě soupeřící normy (rovnostářská a zásluhová), které „zaujímají v individuálním vědomí oddělené ‚segmenty‘“ a představují tak latentní rozpor. Ve společnostech, kde je „tento protiklad zvláště silný“, může mít vážné politické implikace [s. 220], neboť ohrožuje stávající systém.

Souhlas s tvrzením, že „lidé mají právo předat vlastní majetek svým dětem“, pak považují (aniž by tento předpoklad zdůvodnili) za indikátor zásluhové ideologie (normy); souhlas s tvrzením, že „je velmi důležité, aby lidé dostali, co potřebují, i když to znamená odebírat peníze těm, kteří vydělávají více, než potřebují“ za indikátor rovnostářské ideologie. O lidech, kteří jsou ochotni se alespoň do jisté míry ztotožnit s oběma názory, předpokládají, že jsou nositeli výše zmíněného nebezpečného rozporu.

Pokud je mi známo, ani jedna z výše zmíněných „norem“ neplatí a neplatila v žádné společnosti v čistě podobě, tudíž ani v těch, kde legitimita systému dosud nebyla nijak fatálně zpochybněna. Není mi tudíž jasné, proč tyto principy považovat za nesmiřitelné a jejich koexistenci ve vědomí lidí za ohrožení legitimacy systému. Podobně nevidím žádný rozpor ve výše citovaných tvrzeních. Ve většině společností mají lidé právo předávat svůj majetek dětem, přičemž potřeby těch neúspěšných jsou do jisté míry kryty z peněz, které vydělávají úspěšnější.

4. Vzhledem k nepřesvědčivosti výše zmíněných předpokladů (nesmiřitelnost principů a operacionalizace latentního rozporu), lze nabídnout i jinou interpretaci zjištěných vztahů. Znepokojení mohou stejně tak dobře vyvolávat lidé, jejichž „distributivní ideologie“ je v použité operacionalizaci nerozporná, neboť považují za spravedlivé dát všem stejně a zároveň jsou přesvědčeni, že je důležité, aby lidé dostali, co potřebují. Všichni zřejmě podle představ těchto lidí potřebujeme stejně. Na základě předložené analýzy se zdá, že toto přesvědčení existuje v Holandsku ve vyhraněnější podobě než u nás. Jeho zastánci tam totiž vehementněji odmítají zásluhové principy odměňování. Pokud bych se spokojila pouze s úvahami tohoto typu, jak zřejmě učinili Matějů a Vlachová, měla bych daleko větší obavy o legitimitu stávajícího systému v Holandsku než u nás.

V této souvislosti však Matějů a Vlachová považují za nejdůležitější zjištění, že „...v České republice, stejně jako v jiných postkomunistických zemích, jsou představy o distributivní spravedlnosti mnohem silnější než v Holandsku závislé na pozici ve stratifikačním systému a na životních šancích, které transformace buď otevírá nebo uzavírá“ [s. 234]. Zajímalo by mě, proč v citované závěrečné pasáži ponechávají zcela stranou jiné zjištění, a to že „v České republice je napětí mezi oběma ideologiemi mnohem méně založeno na relativně autonomní politické orientaci (...) než v Holandsku“ [s. 232].

Autoři tak zůstávají čtenářům dlužni odpověď na otázku, proč je legitimita stávajícího režimu více ohrožena v případě, kdy nejsou „dominantní distributivní principy (...) akceptovány jedinci, kteří jsou jimi znevýhodněni“ [s. 234] (dodejme že podíl takových jedinců se v českém souboru mohl pohybovat maximálně kolem deseti procent), než v případě, kdy lze ve společnosti identifikovat zcela vyhraněnou

rovnostářskou ideologii, která je nadto ve srovnání s případem předchozím více založena na relativně autonomní politické orientaci.

*

Pokud by se ukázalo, že hypotézu o existenci „rovnostářsko-zásluhového paradoxu“ lze podpořit (či spíše nelze vyvrátit) výsledky analýz opírajících se také o jinak operacionalizovanou „ideologii distributivní spravedlnosti“ a že jde skutečně o paradox, který je navíc typický pro Holandsko a Českou republiku, přičemž pro něj nelze nalézt vysvětlení v současném charakteru těchto společností (respektive ve výzkumných datech, která jsou o nich k dispozici), byla bych ochotna připustit, že máme důvod k jisté bezradnosti. Zatím jsem však přesvědčena, že závěry o „paradoxu“, který lze nalézt jen v holandské a české společnosti, a diskuse o jeho historických kořenech jsou předčasné. Stať Matějů a Vlachové totiž nevylučuje, že zmíněný „paradox“ má více společného s vědomím výzkumníků a analytiků než jejich respondentů.

Jadwiga Šanderová

Gustave Le Bon: Psychologie davu

Praha, KRA 1994, 168 s.

Na novém vydání překladu Le Bonovy (1841-1931) práce je pozoruhodné už to, že vychází v češtině již potřetí. UVědomíme-li si, jak mimořádně sporadicky byli u nás ve všech dobách překládáni a vydáváni nejen méně významní představitelé, ale i klasikové světové sociologie 19. a začátku 20. století, pak se okamžitě vynoří otázka, proč právě tomuto dílu se dostalo i v našem národním kontextu nevšední pozornosti. Odpověď na ni se nezdá být příliš obtížná. Problematika, již se kniha zabývá, výrazně překračuje hranice úvah, jež by mohly zaujmout pouze poměrně úzkou odbornou sociologickou veřejnost, protože její řešení vyjadřuje názor na jednu z klíčových otázek společenského života moderní doby. Ohlas, který díky tomu kniha vyvolala hned po svém prvním francouzském vydání v roce 1895 nejen v Le Bonově vlasti, ale i ve všech hlavních evropských zemích, kde byla rychle překládána, takže lze z dnešního hlediska hovořit doslova o jednom z prvních sociologických bestsellerů, jistě ovlivnil i ty, kteří se o její české vydání zasloužili již v roce 1897, a to pod názvem *Duše davu*. (Tehdejším jejím překladatelem byl L. K. Hofman.) Také to, že byla opět vydána v roce 1947, tentokrát pod názvem *Psychologie davu* (v revidovaném překladu významného českého sociologa Z. Ullricha), nebylo zřejmě nahodilé. Zkušenosti s davovým chováním lidí byly událostmi ve fašistické Itálii, ale zejména v nacistickém Německu třicátých let a poté i některými aspekty druhé světové války výrazně aktualizovány a daly v mnohém Le Bonovým závěrům za pravdu.

Ani současné vydání práce (v revidovaném překladu P. Turka) nelze považovat za záležitost, která by nijak nesouvisela s celkovou společensko-politickou situací v naší zemi a mohla být hodnocena pouze jako příspěvek k obohacení naší literatury z dějin sociologie respektive sociální psychologie. S davovým chováním v pravém slova smyslu jsme se mohli u nás v období tzv. socialismu setkat až na malé výjimky pouze při některých sportovních utkáních, případně vystoupeních kapel populární hudby. Teprve závěrečné měsíce existence starého režimu znovu ukázaly, jakou

úlohu mohou davy hrát i v politickém životě. Davová vystoupení tohoto období byla nejen projevem rozpadávajícího se politického systému, ale zároveň k jeho pádu i určitým způsobem přispěla. Je pravděpodobné, že se zánikem rigidních pravidel starého režimu, dovolujících jen masová shromáždění určitého druhu, budou projevy davového chování v naší společnosti čtenější, jak to ostatně i zkušenost posledních let napovídá a jak je to charakteristické i pro ty země, kde uplatňování principů liberální demokracie má dlouholeté tradice. Jistě i tato skutečnost rozhodnutí vydat Le Bonovu studii znovu ovlivnila.

Existence davů a davového chování není samozřejmě záležitostí pouze posledních dvou až tří století. Tyto kolektivity se objevovaly ve všech etapách vývoje lidstva, pokud byly vytvořeny podmínky ke shromáždění relativně velkého počtu lidí na jednom místě. Je ovšem faktem, že teprve moderní společnosti zejména v důsledku urbanizace, industrializace, vzniku velkých organizací různého druhu i rozvoje masové komunikace materiálních i duchovních hodnot výskyt davů a davového chování ve srovnání s minulostí zmnohonásobily. Předmětem soustavnějšího pozorování a analýzy sociologů a sociálních psychologů se tyto jevy staly na konci 19. století.

Většina historiků sociologie se shoduje v názoru, že jako první se touto problematikou systematictěji zabýval představitel italské kriminologické školy Scipio Sighele (1868-1914) ve svém spise *La folla delinquente* (Delikventní dav) z roku 1891. Již zde byla formulována základní myšlenka, která je pak s touto tematikou spojována neustále a pouze různým způsobem rozvíjena a obohacována. Že totiž shromáždění jedinců vytváří novou kvalitu, která se liší od sumy jejich znaků a jež je výsledkem jejich vzájemného působení. A že dav je vždy charakterizován tím, že city a vášně se v něm umocňují, zatímco ideje jsou degradovány a vyšší intelektuální činnosti zcela mizí. Vzhledem k tomu, že zmíněná Sigheleho kniha vyšla roku 1892 francouzsky, je téměř jisté, že ji Le Bon znal, i když ji ve svém spise o davech neuvádí.

Právě tak můžeme předpokládat, že Le Bon v době, kdy psal *Psychologii davu*, znal Durkheimův spis *De la division du travail*

social (O dělbě společenské práce) z roku 1893, v němž patří důležité místo úvahám o tzv. kolektivním vědomí, stejně jako Tardův spis *Les lois de l'imitation* (Zákony nápodoby) z roku 1889, přičemž nápodoba je jedním z klíčových procesů, na němž je davové chování založeno. Ani o těchto pracích se však Le Bon v *Psychologii davu* nezmiňuje. Má proto zřejmě pravdu americký autor Don Martindale, když v knize *The Nature and Types of Sociological Theory* (1960) na s. 310 píše, že Le Bon spojil ve svých interpretacích obsažených v *Psychologii davu* tři základní prvky: 1. Tardovu koncepci nápodoby a sugesci jako základní sociální procesy, 2. Durkheimovu koncepci kolektivního vědomí a důležitosti skupinových faktorů ve společenském životě a 3. rasový mysticismus s antidemokratickou tradicí. (O tomto posledním bodu se ještě zmíním.)

Originalita Le Bonova spisu spočívala ve dvou hlavních skutečnostech. Předně v tom, že jde o první pokus vysvětlit problematiku davů systematicky, a za druhé v tom, že z existence davů a davového chování učinil Le Bon, vyjádřeno durkheimovskou terminologií, základní sociální fakt, tj. skutečnost, která rozhodujícím způsobem determinuje individuální lidské jednání. Psychologie davů stává se tak všezahrnující teorií společenského života, politiky, moci, společenské změny, revoluce atd. Takto jednostranně a jednoznačně nikdo z Le Bonových předchůdců ani současníků tuto tematiku nepojal, ani nevyložil.

Davy hrály podle Le Bona v dějinách vždy významnou úlohu, nebyla však nikdy tak důležitá jako v současnosti. Věk, do něhož vstupujeme, bude podle něho věkem davů. Duše davů totiž už nyní určují osudy národů, a to proto, že do politického života vstupují lidové třídy a postupně se přeměňují v třídy vládnoucí. Tomuto rostoucímu významu davů v životě společností však vůbec neodpovídají znalosti o nich. To je hlavní motiv, proč se Le Bon jejich popisu a analýze věnoval.

Ve struktuře psychiky kolektivit rozeznává Le Bon dvě vrstvy. První, hlubší, kterou nazývá rasou, tvoří duše národa, tj. souhrn společných vlastností, které vznikají působením prostředí a dědičnosti u všech jedinců dané kolektivity. Jejich původ je v dávných dobách

a jsou to vlastnosti velmi stálé. Na tomto základu vzniká podle něho druhá vrstva, vytvářející se z pouhého sblížení náhodného shromáždění jistého počtu lidí. Jde o nové vlastnosti, které se od rasových mohou hluboce lišit, vytvářející mocné, ale krátce trvající kolektivní duše. Ty jsou právě podstatou davu.

Zvláštní vlastnosti davů vyvozuje Le Bon ze tří příčin: 1. jedinec nabývá v davu již pouhou skutečností, že je součástí většího počtu lidí, pocit nepřekonatelné moci, která mu dovoluje povolit pudům, jež by osamocen nezbytně potlačil. Je to posilováno i tím, že dav je anonymní, a proto neodpovědný; 2. v davu se šíří duševní nákaza, což je jev hypnotické povahy. Každý čin a cit se zde velmi rychle stává vlastností všech; 3. nejdůležitější je však sugestibilita, podmiňující v davovém jedinci zvláštní vlastnosti, naprosto odporující vlastnostem osamocенého individua. Jejím důsledkem je i zmíněná nákaza.

Výsledkem těchto skutečností podle Le Bona je, že v davu jedinec sestupuje na nižší stupeň civilizace, stává se bytostí pudovou, a proto barbarskou a primitivní. V každém případě je dav rozumově pod úrovní osamocенého člověka. Z hlediska citů a činů může být podle okolností buď lepší, nebo horší než jedinec. Proto existují jak davy zločinné, tak i hrdinské. Vždy se však jako celek chovají jinak, než by to odpovídalo pouhému součtu vlastností jedinců, kteří je tvoří.

Kdyby Le Bon zůstal pouze u této charakteristiky, nevzbudila by zřejmě jeho studie o davech mimořádnou pozornost, protože v této své části se shodovala s poznatky a názory jeho předchůdců i současníků, kteří se touto tematikou zabývali. Ohlas vyvolala jiná část jeho výkladu. Totiž to, že Le Bon ve své klasifikaci davů vedle tzv. anonymních různorodých davů, což jsou např. běžné davy pouliční, na něž se dosavadní pozorování i charakteristiky davů soustřeďovaly a jež byly považovány za davy jediné, rozlišil davy neanonymní různorodé, kam zařadil např. poroty a parlamenty, a dále davy stejnorodé, tj. sekty (např. politické a náboženské), kasty (např. vojenskou, kněžskou a dělnickou) a konečně třídy (např. měšťanskou a selskou). Sekty jsou přitom spojeny společným přesvědčením, kasty zaměstnáním,

výchovou a prostředím a třídy zájmy, životními zvyky a výchovou.

Znamená to, že Le Bon chápe pojem davu neobyčejně široce a fakticky pod něj řadí každou lidskou skupinu, protože – jak to komentuje J. Szacki v díle *Historia myśli socjologicznej* (1981) – jediným sociotvorným faktorem je mu kolektivní sugesce (část první, s. 359). To má ovšem dalekosáhlé důsledky pro způsoby jednání těchto skupin i jejich jednotlivých příslušníků. Na každou lidskou skupinu se tak vztahují obecné vlastnosti, které doposud byly připisovány pouze davům v běžném (užším) slova smyslu, a každý jedinec jako příslušník skupiny pak jedná, jako by byl příslušníkem davu.

Le Bon to demonstruje na třech vybraných příkladech, a to na porotních soudech, voličských davech a parlamentních shromážděních. Ve všech těchto seskupeních ustupuje podle něho rozumová stránka účastníků do pozadí a do popředí se dostává vliv obrazů, slov a formulí, jejichž moc je úplně nezávislá na jejich významu, přičemž obyčejně nejpůsobivější jsou ty z nich, jejichž smysl je nejméně vymezený (např. demokracie, socialismus, rovnost, svoboda apod.). Těmto seskupením nejde podle Le Bona nikdy předešlým o pravdu, ale jsou v zajetí nejružnějších iluzí.

Důležitou roli ve všech typech davů hrají podle Le Bona jejich vůdce. Ti na ně působí hlavně svým příkladem, dále čistými a prostými tvrzeními bez uvažování a bez důkazů, jejichž vliv se posiluje ustavičným opakováním, nákazou, a konečně také prestiží, kterou Le Bon definuje jako jakousi fascinaci, jež náš duch pocituje před určitým jedincem.

V souladu s výše zmíněnými tezemi je Le Bon zvláště kritický vůči davům voličským a vůči parlamentním shromážděním. Uvážíme-li, že jde o dva základní instituty demokratické společnosti, je zřejmé, že je to zároveň ostrá Le Bonova kritika demokracie jako takové. Le Bon je přesvědčen, že voliči na všech úrovních se vyznačují slabou schopností uvažovat, nedostatkem kritického ducha, dráždivostí, lehkověrností a prostomyslností. Bývají silně ovlivněni vůdci, kteří používají výše zmíněných prostředků. Dají se snadno získat prestiží kandidátů, lichocením a nejfantastičtějšími sliby, přičemž psané programy kandidátů

nesmějí být nijak určité. Na schůzích voličů se podle Le Bona vyměňují tvrzení, invectivy, často i facky, nikdy však důvody. Voličské davy mají vždy názory vnucené, nikdy promyšlené. Rozhodují o nich volební výbory, a tak vláda davů je vlastně vládou výborů, tj. vůdců. Le Bon to charakterizuje jako nejdrsnější despotismus. A i kdyby tvořili sbor voličů pouze vědci, nedopadlo by hlasování podle Le Bona lépe než dnes.

Totéž platí i pro parlamentní shromáždění. Jakkoli parlamentní režim ztělesňuje ideál všech moderních civilizovaných národů, vyjadřuje psychologicky mylnou myšlenku, která je však obecně uznávána, že totiž větší množství shromážděných lidí je schopnější rozhodovat moudřeji a nezávisleji než malá skupina. Také zde dochází podle Le Bona ke zjednodušování názorů a k silnému vlivu sugesce. Dosáhne-li parlamentní shromáždění jistého stupně podráždění, ztotožní se s obyčejnými různorodými davy a jeho city jsou vypjaty do krajnosti. Je pak schopno největších hrdinství i nejhorších výstředností. Jedinec zde ztrácí svou individualitu a bude hlasovat i pro opatření, která jsou v rozporu s jeho osobním zájmem. Parlament může vypracovat i výborné odborné zákony, pokud je však připraví odborník v tichu své pracovny. Odhlasovaný zákon je pak ve skutečnosti dílem jednotlivce, a nikoli celého shromáždění. Dílo davu stojí totiž podle Le Bona vždy a všude pod úrovní vytvořené osamocené jedince.

Protože však osamocený jedinec nepodléhající vlivu žádné kolektivity (a tudíž davu se všemi jeho uvedenými negativními rysy) je v moderních společnostech jevem stále vzácnějším, jeví se Le Bonovi budoucí vývoj lidstva velice temně. Téměř prorocky zní v této souvislosti Le Bonova slova o strachu politiků z veřejného mínění utvářeného davy a o vzrůstající lhostejnosti davů i jedinců ke všemu, co se přímo nedotýká jejich bezprostředních zájmů. Le Bonova myšlenka, že „kdyby při dnešní moci davů jen jediný názor získal takovou prestiž, aby se ujal, nabyl by brzo tak tyranské moci, že by se vše musilo před ním sklonit a že by věk svobodné diskuse na dlouho pominul“ (s. 112), byla zkušenostmi s totalitárními režimy 20. století plně potvrzena.

Le Bon z pochopitelných důvodů proslul především jako teoretik davu. Pečlivému čtenáři recenzované práce však neunikne, že jsou v ní obsaženy i některé další pojmy, myšlenky a podněty, které z Le Bona činí rovněž předchůdce sociologie vědění a teorie elit, což většinou nebývá zdůrazňováno. Za pozornost stojí i to, že se v ní jako jeden z prvních autorů vůbec zabýval problematikou prestiže a že už výstižně rozlišoval prestiž získanou a prestiž osobní.

Le Bonovo pojetí davu a zejména teorie společnosti, kterou na něm založil, byly od doby svého vzniku před sto lety nepřetržitě předmětem celé řady kritik. Le Bonovi byla hlavně vytýkána mlhavost jeho výchozích pojmů, kladení iracionálního davu proti idealizovanému obrazu racionálního individua, extraplace chování delikventní tlupy na kvalitativně odlišné formy skupinového jednání, hypostazování pojmu duše davu i nesystematický charakter argumentů, které jsou spíše ilustracemi apriorní teze.

S většinou těchto výhrad lze zajisté souhlasit. Le Bonův pokus vysvětlit veškeré sociální jednání člověka jako analogii chování individua v davu je pochopitelně určitou krajiností. Nicméně se zdá, že i Le Bonovi je třeba přiznat ve vědě uznávané právo na jednostrannost, o němž se tak výstižně zmiňoval Max Weber. Je-li společnost prakticky nekonečně složitou skutečností, jsme odsouzeni k tomu přistupovat k ní vždy pouze z určitého aspektu, myšlenkově postihnout pouze její určitý výsek. Le Bon zdůraznil tu stránku společenského života, která se mu v jeho době jevila jako podstatná. Tento přístup jej přivedl k mnoha správným a jasnoživým postřehům, které přes celkově mylný obecný pohled si uchovaly trvalou platnost a působily na další vývoj sociologie i sociální psychologie inspirativně, jakkoli šlo mnohdy spíše o inspiraci negativní.

Od vydání klíčové Le Bonovy práce nepřestala být problematika davu jedním ze základních sociologických témat. A i ti autoři, kteří se explicitně k Le Bonovu dílu nehlásili (i když je určitě znali), jím byli nesporně ovlivněni. Mám na mysli například V. Pareta a jeho spis *Trattato di sociologia generale* (Traktát o obecné sociologii) (1916). Paretův pojem reziduů má řadu společných rysů s Le Bonovým

pojmem rasy, stejně jako některé charakteristiky derivací jsou téměř doslova shodné s Le Bonovým popisem myšlenkových obsahů, jimiž se davy převážně řídí, i prostředků, jimiž lze na ně působit. Mám dále na mysli G. Simmela a jeho názory obsažené zejména v díle *Grundfragen der Soziologie. Individuum und Gesellschaft* (Základní otázky sociologie. Individuum a společnost) (1917), kde zvláště v části nazvané *Rovina společnosti a rovina jedince* se zdá být lebonovská inspirace nesporná.

Mimořádnou pozornost věnoval Le Bonovu dílu o davech S. Freud v rozsáhlé stati z roku 1921, nazvané *Psychologie masy a analýza Já* (viz S. Freud: *O člověku a kultuře*, Praha 1990, s. 210-275). Freud označuje Le Bonovu knihu za „právem proslulou“ a široce z ní cituje, neboť se domnívá, že Le Bon postihl jevovou stránku davů i některé obzvlášť nápadné a charakteristické skutečnosti jejich chování takovým způsobem, že na něj může další zkoumání dobře navázat. Freudův výklad chování jedince v davu se však od Le Bonova liší zejména tím, že tvůrce psychoanalýzy klade daleko větší důraz na individuální vlastnosti člověka, které má již před tím, než se součástí davu stal.

Problematickou davů se zabývala řada dalších Le Bonových současníků, z nichž k nejznámějším patří G. Tarde a jeho dílo *L'opinion et la foule* (Mínění a dav) (1901), W. McDougall a jeho práce *The Group Mind* (Skupinové mínění) (1920) a R. E. Park, který roku 1904 napsal u Windelbanda doktorskou práci *Masse und Publicum* (Masa a veřejnost). Žádný z nich však neměl tendenci budovat na pojmu davu obecnou teorii společnosti.

Le Bonovy myšlenky o rostoucí roli davů ve 20. století a o nebezpečí, které z toho plyne, originálně rozvinul a na základě nových zkušeností prohloubil J. Ortega y Gasset v práci *Vzpousta davů* (1930, česky 1. vyd. 1933, 2. vyd. 1993).

Problematika davů respektive mas nabyla nového významu po druhé světové válce také s rozvojem masové kultury. S řadou významných postřehů na toto téma přišel D. Riesman v knize *Osamělý dav* (1950, česky 1968). Základní informaci o celé této problematice

obsahuje práce A. Kloskowské *Masová kultura* (1964, česky 1967).

Český čtenář má dnes již také k dispozici jednu z nejrozsáhlejších prací, která dále rozvíjí fundamentální lebonovské téma, již je spis E. Canettiho *Masa a moc* (1960, česky 1994). Jak správně poznamenává J. Stromšík v doslovu k této práci „Canetti nerozumí masou pouze sociologický nebo psychologický pojem,

nýbrž přikládá jí váhu antropologické kontanty; masa je pro něj jedna ze dvou základních možností – nebo řekněme ‚skupenství‘ – lidské existence, tou druhou je individualita, osobnost“ (s. 570). Zdá se tedy, že Canetti, ačkoli se na Le Bona neodvolává, ani jej necituje, domyslně jeho pojetí do krajních důsledků.

Jan Sedláček

V. Dvořáková, J. Kunc: O přechodech k demokracii

Praha, SLON (Sociologické nakladatelství) 1994, 150 s.

Těžiště práce tvoří přehled poznatků transitologie, rodící se disciplíny v rámci srovnávací politologie (zejména Linz: *Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Re-equilibration* a O'Donnell, Schmitter, Whitehead: *Transitions from Authoritarian Rule*). Tento přehled je uveden obecnějšími úvahami o demokracii a jejím zrodu. Dále autoři pojednávají o aplikacích Luhmannovy systemické teorie na řešení problému anomie vzniklé v přechodu. Nakonec autoři přidávají původní úvahy o problému vyrovnání se s totalitní minulostí a nárys využití předkládaných teorií pro zhodnocení československého přechodu k demokracii. Přehledové zpracování transitologie představuje nejen těžiště práce, ale také její nejhodnotnější část. Autoři se vyhnuli nebezpečí sepsat klasickou přehledovou stať, která nutně trpí nedostatečnou výkladovostí. Rozčlenili a sestavili text vlastně tak, že mohli jednotlivé oddíly pokrýt nevelkým počtem vybraných, relativně podrobně rozvedených myšlenek z několika klíčových prací. Výklad je doplňován citacemi z dalších prací, ale neztrácí svou systematičnost, kterou mu vtiskli již jeho původní autoři. Záběr doplňující literatury je široký mimo jiné také pro jazykovou vybavenost autorů, kteří mohou studovat i španělskou, francouzskou a italskou literaturu (srovnávány jsou často historie zemí Jižní Evropy a Ameriky). Důraz na výklad ovšem nutně oslabuje kritický rozměr práce běžný v přehledových studiích, což nemusí asi ani tolik vadit čtenářovi, ale komplikuje to práci recenzentovi, který je na rozpacích, s kým má

diskutovat, zda s autory přehledu, nebo autory původních prací.

Úvodní kapitola „Jak se rodí demokracie“ slouží dvěma účelům: legitimuje přístup zvolený v rámci srovnávací politologie a uvádí historickou rekonstrukci vývoje relevantní politologické literatury, dále pojem „přechodu“ jakož i všechna základní témata knihy. Přechod k demokracii jako téma začíná být zajímavý tehdy, jestliže se přestaneme soustřeďovat na to, co činí demokracii možnou, ale jaké postupy jsou úspěšné při jejím zavádění a obhajobě (Rustow). Tento přístup obrací pozornost k politickým aktérům a „navrací významu a důstojnosti sféře politiky, aniž se přitom přestanou zkoumat vztahy s ostatními sférami lidského dění“ (Rustow, Poulantzas, Furet).

Prvním významným objektem zájmu dynamického pojetí změny založeného na metodě srovnávací politologie se stalo Chile z roku 1973. Průkopnickou prací je zde Linzova dílo „Zhroutení demokratických režimů: Krize, zhroutení a obnovení rovnováhy“, které nabídl pro transitologické studie také probabilistické paradigma teorie strategických her: „Určité typy jednotlivců a institucionálních aktérů, postaveny do podobných situací, s vysokou pravděpodobností reagují tak, že přispívají ke zhroutení režimů“.

Základ teorií přechodu k demokracii položilo kolektivní dílo „Přechody z autoritářských režimů: Výhledy demokracie“ sestavené O'Donnellem, Schmitterem a Whiteheadem, představující sbírku dvaceti monografických studií nejrozličnějších „přechodů k demokracii“ a celé řady syntetizujících statí tentokrát podnícenou úspěchem rodících se demokracií v jižní Evropě (zejména Španělsku). Nejdůležitější shrnutí a zobecnění výsledků zde provedl Przeworski a v práci je uvedené takto:

„Přechod je definován jako forma změny od nějakého autoritářského režimu k nějakému jinému a neurčitěmu. Toto neurčité může být skutečnou politickou demokracií, ale také ještě autoritářštější režimem nebo prostě zmatkem, násilnou konfrontací nebo revolucí. V rámci přechodu se analyticky rozlišují pojmy liberalizace a demokratizace, které vzájemně souvisejí. Liberalizace spočívá v otevření autoritářského systému z iniciativy dosavadních vládců a vede k formě *omezeného autoritářství a mírné diktatury* (dictablanca), demokratizace naproti tomu může zahrnovat i momenty, kdy jsou dosud uplatňovány značné restriktce na svobodné počínání aktérů, a může vyústit v *omezenou (tvrdou) demokracii* (demokradura). Snad společným, ne-li normativním postulátem většiny autorů je tvrzení, že je nejen možné, ale i žádoucí a nejvhodnější dosáhnout politické demokracie bez dramatické diskontinuity a užívání jakéhokoli násilí“.

Kapitola „Povaha odstraňovaného režimu“ se vyčerpává z mého hlediska v trochu samoúčelném probírání různých klasifikací nedemokratických režimů. Základní poučení, které si z ní čtenář může odnést (kromě toho, že může přijmout nebo odmítnout nabídnutý slovník), je skutečnost, že pro nedemokratické systémy je charakteristický omezený pluralismus v oblastech vlády i všech ostatních formách kontroly nad životem společnosti a že pojem „totalita“ je spojen s mýtem diabolizujícím úplnost a násilnost jejího ovládnání myšlenek a jednání lidí. Proto zaslouží být odmítnut ve prospěch realističtějšího pojmu autoritářský režim. Z hlediska teorie přechodu k demokracii je podle mého názoru ale asi třeba více se zamýšlet nad formálními i neformálními zdroji a vnitřními podmínkami relativní stability takových autoritářských režimů, protože ty se následně stávají podstatnými činiteli ovlivňujícími přechody.

Kapitoly „Konec starého režimu“ a „Etapy přechodu k demokracii“ tvoří především rekapitulace výsledků čtyřdílné knihy „Přechody z autoritářské režimů: Výhledy demokracie“ a na ně navazujících prací (například monografie Przeworského). Přináší hlavní poznatky o přechodech k demokracii z dílny srovnávací politologie:

- Stepanovu typologii redemokratizace a jejich různých zahájení;
- Przeworského obhajobu analýzy strategií a signálů;
- Linzovu a Schmitterovu typologii přechodů (paktem, vnucením, reformou a revolucí) kombinující hlavní aktéry (elity a masy) se základními strategiemi (kompromis, síla) a jejich apologetiku sjednaných přechodů;
- Przeworského klasifikaci výchozích postavení v termínech struktury konfliktů a rozhodovacího stromu liberalizace;
- pojetí zrodu či obnovení demokracie jako vyproštění se z autoritářského režimu (široká antiautoritářská fronta) a budování demokracie (přinášející rozlišení umírněných a radikálů v obou táborech).

„Co si počít s minulostí“ je kapitolou pro mě také trochu nesourodou. Dokud se autoři drží transilogického paradigmatu komparativní politologie (úvahy o personifikaci minulosti v podobě osob anebo ztotožnění historie s nedemokratickými institucemi ve vazbě na typologii konců autoritářského režimu revolučním svržením sultánského typu, kolapsem anebo sjednaným přechodem) podléhají trochu své preferenci pro konsociační demokracii a strategii usmíření. Žádají odpuštění, které nezpochybí celk politické komunity, v níž jsou všichni odhodláni spolu žít, tj. i nevyvozovat z minulosti normativní závěry pro přítomnost a budoucnost. Problém ovšem spočívá v tom, že taková velkorysost je od okamžiku převzetí mocí novou elitou velmi riskantní. Představuje pro mnohé přívržence i odpůrce demokracie projev slabé vůle zvítězit v boji, který se v jistém smyslu nanovo začíná, např. jde o to, zda bude či nebude zvládnuta přerodová anomie. Tento boj se vede mimo jiné právě v rovině vyličení minulosti starého režimu i historie zvratu. Sami autoři ostatně uvádějí, že „problém vypořádání se s minulostí je vlastně jen jinými slovy totéž, jako prosadit své líčení a svůj příběh jako všeobecně platný, a tedy zavazující přítomnost a budoucnost.“

Poslední kapitola „Místo tečky otazník (česko-slovenský)“ je pro mne velkým otazníkem. Představuje velmi skečovitou rekonstrukci česko-slovenského přechodu občas

zahrnující tvrzení, která mi připadají jakoby z Marsu.

Každý přechod má ovšem více vyličení v duchu narativního, mě blízkého přístupu, s nímž autoři končí kapitolu o vypořádávání se s minulostí. Chyba se stala asi tím, že jejich rekonstrukce je jen nahozená. Přesto jednu věc tato konstrukce asi ukazuje přesvědčivě: v našem případě nešlo jen o přechod k demokracii neboli centrace jen na politickou dimenzi vynechávající ostatní sféry života společnosti, zejména ekonomickou vede ke sporným výsledkům. To nás ovšem vrací k úvodním základním postulátům práce, o kterých bude třeba diskutovat. Knihu Dvořákové a Kuncce je třeba uvítat jako vstupní příspěvek pro zahájení takové odborné diskuse.

Klíčový postulát této práce i transitologie spočívá v tom, že všechny studované proměny spadají stejně do oboru „přechodů k demokracii“ a podstatně i dostačující pro jejich studium je tedy chování politických aktérů. Proti tomuto pojetí, které vychází z předpokladu, že se jedná o změny odehrávající se primárně jen v politické sféře a také adekvátně mají být jen jako politické procesy studované, je mi bližší alternativa, která politický „přechod“ konfrontuje s proměnami v ostatních sférách života společnosti a rozeznává, zda se současně jedná i o přerody společnosti, které pak zasahují nejen politiku, ale i právo, ekonomii, etiku atd. Protože socialismus vznikl znárodněním, popřením ekonomické subjektivity, je problém její obnovy a odvrácení ekonomického kolapsu klíčem k pochopení přerodů východoevropských zemí, tj. i obsahu politického vyjednávání. Proměnám československé společnosti po listopadu 1989 nemůžeme dost dobře rozumět jen jako přechodu k demokracii ve smyslu probírané práce.

Druhým problémem, který se úzce váže k předchozímu, je otázka směru přechodu.

O'Donell, Smitter a Whitehead tento problém vyřešili šalamounsky, jak ukazuje název jejich práce: „Přechody z autoritářských režimů: Výhledy demokracie“. Byli tedy opatrnější než autoři recenzované práce. Nicméně stejně skrytě staví vlastně na normativní představě přechodu k demokracii, jak je patrné z rozlišovaných fází těchto přechodů: liberalizace a demokratizace. Já osobně bych dával přednost neutrálnějším označením těchto fází: *eroze režimu* (řádu) a *zrod nového režimu* (řádu). Přitom ovšem otázka směru – post hoc snadno rozeznávaná – je podstatnou součástí „hry“, jak ostatně v kapitole „Co si počít s minulostí“ autoři sami nahlízejí.

Třetím problémem je otázka oprávněnosti konstituování probablistického modelu na základě srovnání různých přechodů. Výpomoc Luhmannem (problém přerodové anomie) a Furetem (symbolický rozměr politiky a narativní přístup) ukazuje, že autoři sami cítí meze tohoto přístupu. Osobně si myslím, že tyto modely vznikají hlavně díky citovanému Bendixovu retrospektivnímu determinismu: v principiálně narativních rekonstrukcích přechodů jsou následně objevované společné determinace zobecnitelné do popsanych zákonitostí. Nejde tu tedy v zásadě o statistickou pravděpodobnost, ale mimetickou zpodobovací pravděpodobnost. Její obecné rysy objevíme již v Proppových rozborech čarodějných pohádek. Ve hře tu je příběhová linie, která začíná narušením stabilní situace mocí, takto vzniká nerovnováha, která musí být silou opačnou v průběhu zkoušek vrácena zpět do stavu stability. Připadalo by nám ostatně trochu směšné hovořit o probablistickém modelu úhynu draků v pohádkách, přestože srovnávací etnografie by snadno statisticky prokázala, že vyhlídky draků na přežití jsou celosvětově špatné.

Jiří Kabele

John Paul Scott: The Evolution of Social Systems. Monographs in Psychobiology: An Integrated Approach, Vol. 3.
Ed. by S. A. Corson

New York, Gordon and Breach Science Publishers S. A. 1989, 355 s.

J. B. Scott (nar. 1909) patří k předním představitelům starší generace amerických biologů, etologů, evolucionistů a systémových teoretiků. Je žákem předního populačního genetika S. Wrighta. Řídil a organizoval rozsáhlý výzkum behaviorálních programů USA. Vypracoval uznávanou koncepci polysystémové analýzy *agresivního chování*. Stal se zakladatelem a prezidentem řady mezinárodních vědeckých společností jako International Society for Research on Aggression, International Society for Developmental Psychobiology, Behavior Genetics Association. Scott napsal desítky fundovaných vědeckých statí a je autorem, spoluautorem nebo editorem několika knih a monografií: *Animal Behavior*, Chicago 1958, *Aggression*, 2. ed., Chicago 1975, *Genetics and Social Behavior of the Dog* (1965, spoluautor J. L. Fuller), *Critical Periods*, New York 1978.

Ve své teorii evoluce sociálních systémů Scott podtrhuje metodologický význam dvou koncepcí: obecné teorie systémů L. von Bertalanffyho a teorie genetických základů biologické evoluce. Avšak sama evoluce chování a sociální organizace má silné zpětné účinky na genetické změny. Sociální organizace tak nejen mění evoluční procesy formováním nových druhů selekce, nýbrž může i urychlovat genetické změny pomocí interakce. Pro sociálně žijící druhy se tyto faktory stávají součástí evoluční teorie.

Kniha má 13 kapitol, které shrnují výsledky systémového pojetí genetické teorie evoluce (kapitoly I-VI) a systémového pojetí evoluce chování a sociální organizace (kapitoly VII-XIII). Přínos Scottovy knihy spočívá v jeho panoramatické snaze vyložit hlubší souvislosti a příčiny evoluce sociálního chování a organizace. Rekonstruuje např. podrobně vývoj pečovatelského chování (caregiving behavior) od sebeběče až po složité vzorce péče o potomstvo. V různých kontextech rekapituluje a shrnuje vlastní klasifikaci vzorů chování ve vztahu k jejich funkcím (s. 104 an.).

Ekologové už v 50. letech vyvinuli teorii evoluce kooperace (Allee 1951), k níž se později přidala Corningova teorie synergismu (1983). Při studiu evoluce kooperačních a konkurenčních mechanismů dominuje od 60. a 70. let *studium agonistického chování*. Toto chování představuje zvláštní spojení agresivního chování s chováním submisivním a útekovým. Tuto novou funkčně nadřazenou jednotu nazval Scott jako první agonistickým chováním (s. 187). Hlavní příčinou destruktivních forem agrese je dezorganizace sociální struktury a funkcí chování (Scott 1975).

Scott provádí systematickou analýzu evoluce funkcí agonistického chování od bezobratlých k primátům. U vlků podle něho dochází k velké redukci agonistického chování na symbolické a neškodné formy vztahů dominance a subordinace. Bez této redukce by byl život ve skupině nemožný. Nejlépe bylo poznáno toto redukování v analýze chování primátů, kde už vystupuje jeho velká biologická rozmanitost, komplexnost a adaptace na specializované ekosystémy.

Nejvýznamnějším přínosem je Scottova teorie transformace funkcí agonistického chování, podložená rozsáhlým srovnávacím výzkumem. Scott upozorňuje na v podstatě defenzivní charakter tohoto chování, a to jak proti predátorům, tak proti příslušníkům vlastního druhu (conspecific defense). Ochrana je zaměřena na potomstvo, na zdroje potravy, rušení komfortu, disponování počtem a kvalitou samic, získávání většího spektra výhod (irritable, instrumental aggression). Tím je agonistické chování úzce spojeno se sociální organizací, se schopností rozvíjet pozitivně sociální vztahy (social relationship).

V závěru svého výkladu se Scott zmiňuje i o *infanticidě*, která byla popsána řadou sociobiologických teorií (např. Hrady 1977). Infanticida může mít více příčin a funkcí, vzniká z maladaptivního chování a ze sociální disorganizace, dále z přemnožení, z reprodukčních výhod a byla popsána i značná variabilita infanticidy např. při delším pozorování langurů (Sommer 1987).

Po výkladu evoluce sociální organizace, její klasifikace a srovnávací povahy sociálních a biologických systémů provádí Scott podrobnější srovnání evoluce kulturní tradice a jejího

možného přenosu v animální oblasti a u člověka. Z tohoto výkladu plynou cenné podněty i pro současnou sociobiologii, zvláště v subkapitole o teorii kulturní evoluce, založené na biologii. Scott poukazuje jak na význam, tak na meze těchto analogií. Odmítá špatné analogie jako například představy o „genech kultury“ (cultorgen), které odporují genetické homeostázi (Lerner 1954).

Systém agonistického chování se liší od genetického systému, neboť je variabilnější než genetický systém. Kromě řady biologizujících redukcí sociobiologové Lumsden a Wilson upozornili na biologické meze lidské kulturní evoluce (restraints, constraints). Zobecnili je však do „epigenetických pravidel“, která jsou spomínána, neboť přehlíží některé primární báze lidské kultury, jako je řeč, hra a motivace dětí v řečovém chování a imitace všeho pomocí řeči. Těž fenomén vazby matky a dítěte (attachment) je spíše primárním a nikoliv sekundárním faktorem. Přínosem těchto sociobiologů je i poněkud jiné použití termínu koevoluce než jako evoluce a interakce separátních genetických systémů. Používají ho spíše k vyjádření koordinovaných změn na dvou a více rovinách organizace a interakce. Proti omezujícímu vlivu biologické evoluce na evoluci kulturní Scott právem namítá, že tyto

nepříznivé efekty, odvozené z dosavadního studia dějin biologické evoluce, jsou nyní podstatně negovány dnešními trendy, které poukázaly na její zvyšující se variabilitu. Biologické hranice nepůsobí tedy na všechny druhy stejně a trvale. Podle Scotta je primárním efektem dnešní biologické evoluce spíše usnadňovat kulturní variace (s. 277).

V závěrečné kapitole autor podtrhuje, že pro rozvoj jeho vlastních idejí o evoluci sociálních a kulturních systémů, sociální organizace a srovnávacího výzkumu biologické a kulturní evoluce byla důležitá *teorie systémů*. Tato teorie bude hrát svou roli i v budoucím výzkumu těchto procesů. A to nejen v teorii, ale i v praxi vytvářením demokratických sociálních organizací a kooperujících institucí. Vzhledem k tomu, že kulturní evoluce na rozdíl od biologické je kumulativní, mohou četné nosné pilíře dnešní teorie kulturní a sociální evoluce významně přispět i k řešení klíčové otázky dneška, jak uskutečnit důležité kulturní a sociální změny, jak je kontrolovat a řídit. Musí to být změny konstruktivní a pozitivní. Rozvinutá teorie sociální a kulturní evoluce může na druhé straně identifikovat a odstraňovat destruktivní procesy a ideologie, které její vývoj doprovázely.

Jan Kamaryt

Sociologie a životní prostředí

Sociale Wetenschappen vol. 35, No. 4 (1992), s. 1-81.

V nizozemském časopise *Sociale Wetenschappen* [Společenské vědy], vydávaném Katolickou univerzitou v Tilburgu a publikujícím převážně v holandštině, vyšlo koncem roku 1992 monotematické (anglické) číslo věnované *ekologické sociologii*. Takto široké téma je ovšem ve vlastním obsahu čísla traktováno s podstatným zúžením na problematiku ekologického hodnotového systému, jeho souvislost s náboženským přesvědčením, a působení tohoto přesvědčení na ekologické chování.

V krátké úvodní stati připomínají sice P. Ester a N. Nelissen sociální morfologii durkheimovské tradice, sociální ekologii Chicagské školy, Steinmetzovu sociografii a německou Gemeindesoziologie jako průkopnické

disciplíny zkoumání vztahu mezi společností a prostředím, obecná teorie pro tuto oblast však podle autorů dosud chybí. Sociologický výzkum v dané oblasti za posledních 20 let člení do čtyř tematických bloků: zkoumání vztahu mezi prostředím a základními sociálními institucemi (strukturální analýza), vztahu mezi světovým názorem a ekologickými postoji (kulturní analýza), úlohy ekologických hnutí a dopadu ekologických katastrof na člověka a společnost.

Následující čtyři studie představují výběr z příspěvků přednesených na „Mezinárodní konferenci o současném vývoji v ekologické sociologii“, která se konala ve Woudschotenu v Nizozemsku v roce 1992.

Teoretičtěji zaměřená stať J. A. Pradesa (Kanada) „Klasické teorie společnosti a základy ekologické sociologie“ se snaží ideový základ hodnotového systému ekologických

hnutí interpretovat s použitím dvou konceptů klasické sociologie – Maxe Weberova „ducha kapitalismu“ a Durkheimova „totemického principu“. Podle autora má hodnotový systém ekologických hnutí a „duch kapitalismu“ čtyři společné rysy: 1) eticky a nábožensky podložený pohled na svět, pevné přesvědčení působící na celý způsob života jednotlivce (typického kapitalistického podnikatele nebo stoupence ekologického hnutí), 2) asketismus – orientaci na plnění povinností, tvrdou práci spíše než na osobní blahobyt, 3) racionální hledání nejvhodnější cesty k dosažení sledovaného cíle činnosti, 4) mýtus nebo náboženskou víru jako jednotící princip celého ideového systému a zdroj jeho legitimacy. Existují ovšem i hluboké rozdíly mezi oběma hodnotovými systémy – a jako nástroj k vysvětlení těchto rozdílů se podle Prades nabíží Durkheimův „totemický princip“. K jeho charakteristickým rysům patří víra v posvátnost určitých věcí, které si zaslouží bezpodmínečný respekt a které jako neosobní síla materiálně a morálně působí na život lidí. Tímto principem lze vykládat nejenom nejrozličnější v historii se vyskytující náboženství, ale i jakýkoli vztah mezi člověkem a všemi „věcmi“, které člověk pokládá za nezpochybnitelné, nedotknutelné a v tomto smyslu „svaté“. Autor pak přijímá i Durkheimovu hypotézu, podle níž zdrojem i předmětem posvátné úcty je vlastně člověk sám ve svých bytostných vazbách k druhým lidem.

Souhrnně dochází Prades k následující hypotéze o vztazích mezi hodnotovým systémem kapitalismu, socialismu a „ekologismu“. Všechny tyto tři systémy jsou svou povahou antropocentrické: vrcholnou hodnotou je v nich přežití a pokrok lidského druhu. Liší se však navzájem tím, jakým způsobem se tato nejvyšší hodnota uplatňuje: kapitalismus klade na první místo individuální „spásu“, jejímž dokladem je osobní úspěch dosažený ve svobodném soukromém podnikání, socialismus věří v kolektivní „spásu“ dosaženou bojem dělnických mas, zatímco nejvyšší hodnotou pro ekologická hnutí je přežití člověka jako druhu, a to jak v rámci dané generace, tak i mezigeneračně.

Ve statí „Náboženské víry a ekologické postoje“ referují P. Estes a B. Seurenová z Tilburské univerzity o některých výsledcích

průzkumu „evropských hodnot“, uskutečněného v roce 1990 ve 14 evropských zemích. Všímají si především souvislosti mezi ekologickými postoji a různými ukazateli náboženské angažovanosti. Analýzou těchto souvislostí ověřují mimo jiné i platnost hypotézy (L. White 1967), podle níž ekologická krize současné doby má své historické kořeny v židovsko-křesťanské teologii s jejím dualismem mezi člověkem a přírodou, podřízením přírody člověku jakožto bytosti přírodu transcendující a exploatující, a s její vírou v neopakovatelnost historie a neustálý pokrok. Zatímco řada jiných autorů už tuto hypotézu zpochybnila na základě historických dokladů (například o tom, že k „odsvěcení“ přírody a jejímu ničení cestou odlesňování přispěly už civilizace předkřesťanské a mimokřesťanské), věnují autoři této statí pozornost možnému vlivu náboženského přesvědčení na utváření postojů a chování vůči životnímu prostředí u dnešních obyvatel západoevropských zemí.

Výsledky jejich zkoumání ukázaly, že vcelku neexistuje nějaký přímý a výrazný vztah mezi postoji vůči životnímu prostředí (sledoval se jednak stupeň uvědomění závažnosti ekologických problémů, jednak ochota přinést v zájmu řešení problémů nějakou finanční obět') a různými ukazateli náboženské angažovanosti (příslušnost k různým církvím, stupeň účasti na církevních obřadech a sociálních aktivitách církvemi pořádaných, víra v existenci Boha atp.). Výsledek byl v podstatě stejný jak za celý soubor respondentů ze 14 západoevropských zemí, tak i ve většině národních podsouborů. Pokud se mezi některými ze sledovaných jevů nějaká slabá souvislost vůbec ukázala, směr závislosti byl leckdy opačný, než hypotéza předpokládala – tzn. religiozita působila jako činitel ekologickou uvědomělost podporující, nikoli potlačující. Nicméně i pak významnost souvislosti většího míry, jestliže se kontroloval vliv jiných současně působících činitelů.

Autoři proto docházejí k závěru, že náboženské přesvědčení nehraje významnější úlohu v utváření postojů k životnímu prostředí, a že úloha činitelů, jako je například výše příjmů nebo stupeň vzdělání, působí v daném ohledu mnohem významněji. Třeba ovšem podotknout, že geografický záběr průzkumu, o němž

autoři referují, nepodchycoval dostatečně široké a kontrastní spektrum náboženských věr – k vlivu náboženství „asijského“ původu se asi průzkum věrohodně vyjádřit nemohl.

N. Blaikie a R. Wardová (Melbourne) zkoumali ve stati „Ekologické světové názory a ekologicky odpovědné chování“ různé aspekty vztahu mezi činiteli v titulu uvedenými, a to ve dvou souborech respondentů: mezi studenty melbournské techniky a ve výběrovém souboru obyvatel melbournské aglomerace. Intenzitu „ekologického světového názoru“ měřili podle odpovědí na 24 otázek zjišťujících: ochotu přinášet osobní oběti v zájmu zachování dobré kvality životního prostředí, názor na stupeň ohrožení životního prostředí, hospodářský růst, nutnost ochrany přírody a přírodních zdrojů, atp. Vysoký stupeň „ekologického světového názoru“ zjistili u 52 % celého souboru.

Rozsah „ekologicky odpovědného chování“ posuzovali autoři podle nákupu ekologicky relevantních produktů a podle účasti na odděleném sběru různých druhů odpadu. Procento respondentů chovajících se systematicky způsobem ekologicky prospěšným značně kolísalo podle druhu produktu či odpadu. Nejvyšší podíly ekologicky „odpovědných“ respondentů byly zaznamenány v účasti na sběru papíru a skla (54 %) a v odmítání výrobků obsahujících freon (70 %) – naopak slabý podíl „uvědomělých“ byl zaznamenán, pokud jde o účast na odděleném sběru plastových materiálů (14 %) a odmítání fosilních druhů paliv (4 %). Metodickým nedostatkem studie byla však v tomto ohledu skutečnost, že dotazník neumožňoval odlišit případy, kdy neúčast na odděleném sběru byla odrazem osobního nezájmu, od případů, kdy byla důsledkem deficitu organizačních předpokladů.

Aktivní účast na některém ekologickém hnutí či podniku (demonstrace apod.) uvedl jen nízký podíl (7-9 %) respondentů, přičemž podíly ekologicky uvědomělých byly v souboru studentů kupodivu jen nepatrně vyšší než v celém regionálním souboru populace. Finanční podporu ekologicky zaměřených akcí uvedla téměř čtvrtina dotázaných.

Pokud jde o vzájemný vztah mezi sledovanými činiteli, potvrdila se očekávaná souvislost mezi intenzitou ekologického uvědomění a ekologickým chováním – přitom výrazněji u

nákupu ekologicky neškodných výrobků než u účasti na odděleném sběru odpadu (praktikuje jej totiž i značný podíl lidí, jejichž ekologická uvědomělost není nijak vysoká a jejichž motivace pochází zřejmě z jiných zdrojů).

Z několika málo sledovaných sociodemografických charakteristik vykázal pouze *věk* výraznější vliv na ekologické chování spočívající v nákupu ekologicky neškodných výrobků a v účasti na odděleném sběru odpadů. Jako nejuvědomělejší se ukázala věková kategorie 25-44, případně 45-64 let, což autoři uvádějí v souvislost s vyšší frekvencí uvedených aktivit v domácnostech rodinného typu. Tomu odpovídal i vyšší podíl ekologicky jednajících mezi ženami než mezi muži. Naproti tomu náboženská „příslušnost“ se i v této studii ukázala jako činitel ekologické chování neovlivňující.

Podobnou problematikou jako právě zmíněný australský průzkum se zabývala i studie N. Nelissena a P. Scheepse (Katolická univerzita v Nijmegenu) „Ekologické uvědomění a chování“, opírající se o dva časově oddělené průzkumy (1985, 1990) na víceméně reprezentativních vzorcích nizozemského obyvatelstva. Studie se soustředila zejména na otázku konzistence mezi ekologickými postoji a chováním. Stupeň ekologického uvědomění měřili ukazateli podchycujícími jednak názor na stav životního prostředí, jednak ochotu přinést v zájmu zlepšení prostředí nějaké oběti a aktivně se podílet na péči o životní prostředí. Ukazatele ekologického chování zahrnovaly účast na odděleném sběru domácího odpadu, uplatňování ekologických hledisek při nákupu zboží, šetření energií (voda, elektřina) v domácnosti a používání osobního automobilu k cestám uvnitř a vně vlastní obce. Mezi činitele, u nichž sledovali možný vliv na ekologické uvědomění i chování, zařadili autoři vedle běžných sociálně demografických charakteristik také různé postojové komplexy, jako „postmaterialismus“, „sociální kriticismus“, „ekonomický liberalismus“, „kulturní konzervatismus“, dále obavu o udržení společenského postavení, sociálněekonomickou frustraci a politické odcizení – o těchto činitelích autoři soudili, že by mohly představovat sociálně motivační složku ekolo-

gicky ohleduplného či naopak lhostejného chování.

Výsledky ukázaly, že pokud jde o konzistenci (vzájemnou sdruženost) různých ukazatelů ekologického chování, byla patrna – i když nijak zvlášť těsná – mezi sběrem domácího odpadu, šetřením energií v domácnosti a používáním osobního auta. Naproti tomu uplatňování ekologických hledisek při nákupu zboží s ostatními výše uvedenými zvyklostmi nijak nesouviselo. Pokud jde o hlavní téma daného výzkumu ukázala se sice statisticky významná souvislost mezi ekologickou uvědomělostí a ekologicky relevantním chováním, těsnost korelace však nebyla příliš vysoká.

Pouze asi polovina z lidí, kteří projevovali výraznou ekologickou uvědomělost, se podle toho v reálném životě také chovala (a i zde byly k dispozici pouze výroky o chování, nikoli objektivní doklady), přičemž v celém souboru byl tento typ respondentů zastoupen 22 procenty. Přibližně stejný (24 %) byl i podíl respondentů s nízkým stupněm ekologického uvědomění a tomu odpovídajícím chováním a jen o málo nižší (20 %) byl podíl osob projevujících sice značný stupeň ekologického uvědomění, avšak jen nízkou úroveň ekologicky ohleduplného chování.

Ze sledovaných sociodemografických charakteristik (pohlaví, příjem, třídní příslušnost, věk, vzdělání, politické preference) pouze posledně uvedená vykazovala jistý vliv na ekologické uvědomění i chování, a to v podobě

– arci očekávatelného – vyššího podílu voličů „zelených“ mezi respondenty ekologicky uvědomělými a chovajícími se ekologicky ohleduplně. Byla také patrna jistá souvislost této ekologické zásadovosti se zastáváním levicových politických názorů (zde zařazených mezi „sociální motivy“ chování).

Autoři se snaží z výsledků studie odvodit i nějaké závěry a doporučení pro strategii a běžnou praxi ekologické politiky v Nizozemsku. Domnívají se například, že:

- ekologickou propagaci je vhodné zacílit na veřejnost jako celek, bez speciálního zaměření na cílové skupiny sociálně definované,
- vzhledem k nedostatečné konzistenci ekologického chování u převážné části veřejnosti není účelné propagovat jakési obecné „ekologicky ohleduplné chování“, ale spíše se zaměřit cíleně na ty druhy chování, které obyvatelstvo nejvíce zanedbává (například na omezení cest soukromým automobilem, na uplatnění ekologických kritérií při nákupu zboží atp.),
- vzhledem ke značnému podílu lidí ekologicky informovaných a uvědomělých, kteří se přitom chovají způsobem tomu neodpovídajícím, věnovat zvýšenou pozornost odhalení překážek stojících v cestě ekologicky důslednému chování (neodpovídající technická infrastruktura, ceny atp.).

Lubomír Kotačka

L. Hrdý, V. Soukup, A. Vodáková (eds.): Sociální a kulturní antropologie

Praha, SLON (Sociologické nakladatelství, edice Sociologické pojmosloví, sv. 3) 1993, 157 s.

Vítat publikaci, která vyšla již před více jak rokem je nošením dříví do lesa, konečně udělali to jiní velmi kvalifikovaně (např. Jan Keller) již dávno. Přesto zůstává pravdou, že je to publikace dobrá a velmi potřebná. Po dvou prvních vlašťovkách z kulturní a sociální antropologie, jež představují skripta V. Soukupa (Americká kulturní antropologie, FF UK 1992) a publikace Ivo T. Budíla (Mýtus, jazyk a kulturní antropologie, Praha 1992, nakl. Triton) je

to třetí text, v němž se může zájemce či student dozvědět o oboru, který se v našich zeměpisných šířkách teprve začíná rozvíjet. Záměrně tu nezmiňuji knihu E. Gellnera „Národy a nacionalismus“, o kterou se mohou sociologové „přetahovat“ s antropology díky dvojí roli pana profesora.

Pokud se zamýšlíme nad pracemi encyklopedického charakteru, jakou je i třetí svazek sociologické knihovny, vždy jsme trochu v nevýhodě, protože vedle jasných chyb lze diskutovat jen o systému dotyčné encyklopedie, o jeho hesláři a o dostatečnosti či nedostatečnosti rozsahu jednotlivých hesel. Každá taková diskuse je pak vlastně jen přípravou na novou encyklopedii – nikoliv klasickou debatou

k nějakému konkrétnímu problému. Z tohoto hlediska jsem také přistupoval ke kolektivnímu, výše jmenovanému, dílu, které připravili k vydání Ladislav Hrdý, Václav Soukup a Alena Vodáková (vlastní autorský kolektiv pak tvořilo jedenáct autorů). Autoři díla, jak vyplývá i z úvodu Aleny Vodákové, jakékoliv systémové hodnocení ještě ztížili tím, že a) ne zvolili čistě slovníkovou metodu (systém hesel), ale kombinovali kapitoly historiografické (I. a II. – autorem obou V. Soukup, druhá kap. má již slovníkovou podobu) s kapitolami tematicky zaměřenými a uvnitř dělenými na hesla a že b) do publikace zařadili jen výběr pojmů s tím, že ostatní budou vysvětleny v Sociologickém slovníku – citují: „... V zásadě tedy toto sociálně a kulturně antropologické pojmosloví shromažďuje specifický pojmový aparát daných disciplín, i když antropologický výklad, některých pojmů je propojen s výkladem sociologickým, částečně i psychologickým, což odpovídá jejich širšímu sémantickému poli i využití.“ (s. 8)

Pokud je možné usuzovat z výběru hesel, pak je kniha vlastně překladovým (významovým) slovníkem, ne slovníkem výkladovým – tím míním, že autoři zde shromáždili nejčastější pojmy, s nimiž se setkávali při studiu antropologické literatury, tj. že dávají přednost tlumočení názorů před uváděním názorů vlastních. Na heslech je dobře vidět mezera v literatuře u nás dostupné – autoři se ve své většině opírají o publikace, z nichž nejmladší jsou ze 60. let a ze začátku let sedmdesátých. Také v historiografických kapitolách trochu chybí přehled vývoje za posledních 20 let a k němu chybějí i příslušná jména současně vůdčí antropologické generace Anglie i Ameriky. Jsou zde ale zmiňováni autoři francouzští, k jejichž dílům měli autoři patrně přístup. Mám-li se vrátit k historiografickým kapitolám, pak jim nelze nic vytknout kromě výše zmíněného. Jedinou výjimkou by snad mohla být výtku, že v přehledu antropologických směrů chybí „antropologie náboženství“, kterémuž tématu se antropologové (zvláště britští) věnovali dosti důkladně. A jestliže je tu heslo „etnografie řečí“, přece jen by nemělo chybět heslo „etnografie/etnologie“, i když je o nich zmínka v úvodní kapitole (s. 19).

V dalších kapitolách se mi jeví přece jen větší mezery v systému vysvětlovaných pojmů, jimž by bylo dobré předejít v další publikaci. Ve III. kapitole chybí pasáž věnovaná periodizací vývoje lidstva, které se opakovaně objevují v pracích antropologů již od dob evolucionismu v minulém století. Dále by tu měl být vysvětlen pojem „kulturní jednotka“, který používali američtí antropologové místo pojmu „etnikum“, jež zase preferovali marxističtí (sovětští) etnologové. A jestliže se tu objevuje heslo „etnocentrismus“, pak by hesla „etnikum“ a „národ“ byla také na místě.

IV. kapitola pak má podobu jakéhosi „koše zbytků“ shrnutých dohromady – tendence nesouměřitelnosti a nahodilosti uváděných hesel se zvětšuje tak, jak se dostáváme ke konci této kapitoly. Nejkonzistentnější soubor hesel představuje první část – „příbuzenské vztahy“, i když z nějakého důvodu je heslo „incest“ řazeno až ve třetí části, tj. u náboženství. A jestliže jsou tu hesla „polygamie“ a „polyandrie“, pak jasně chybí „polygynie“, zrovna tak jako vedle „matrilinarity“ a „patrilinarity“ chybí „bilinearita“ a „bilateralita“. Vzhledem k tomu, že se v textu (s. 141) objevuje pojem „etnická skupina“, měl by být zde vysvětlen i ten.

Nejsem si jistý jestli do druhé části – „společnost a její prvky“ skutečně patří hesla jako „společnost primitivní“, „společnost předliterární“, „primitiv“ a „národy přírodní“. Jsou to vlastně pojmy historické, pojmy hodnotící z našeho evropsko/amerického hlediska (dvacátých až padesátých let) zámořské kultury a možná by se lépe hodily do III. kapitoly (Kategorie kultury). V žádném případě by se pak s těmito pojmy nemělo pracovat v jiných heslech např. při označování či charakteristikách určitých skupin obyvatelstva naší planety (viz s. 135, heslo „kult předků“). Od 60. let jsou totiž všemi antropology považovány za klasickou ukázkou evropocentrismu, kolonialismu a paternalismu a jako takové ze živého antropologického jazyka zmizely. V této části (Společnost a její prvky) naopak úplně chybí heslo „společnost“, které by mělo být probráno, zvláště když je v předešlé kapitole věnováno hodně místa pojmu „kultura“. Jestliže je zde uveden pojem „náčelník“ (chief), pak chybí dva další důležité a významově odlišné

pojmy: „pohlavár“ (headman) a „stařešina“ (elder), s nimiž se běžně pracuje v rámci výkladu předstátních politických systémů. Chybění hesel „stát“, „společenská vrstva“ apod. přičítám na vrub Sociologického slovníku.

Z nějakého důvodu chybějí úplně hesla věnovaná ekonomické antropologii, s výjimkou pojmu „kula“ (odvozeno od Okruhu Kula či Kula Ring), který je ale řazen v části 3 – Duchovní život a náboženství. I když při návštěvách na melanézských ostrovech, které patřily k Okruhu Kula, jak ho popsal B. Malinowski, hrály důležitou roli úvodní rituály, převažovaly zde profánní činnosti – tj. směnný obchod. Sám autor (Soukup) na konci hesla hovoří o úloze, kterou sehrálo poznání tohoto jevu pro další rozvoj ekonomické antropologie. Jistě z této oblasti – ekonomické – chybějí pojmy jako „potlač“ (potlach zmíněný na s. 132 bych spojoval spíše s naším tramským hnutím), dále „dar“, „směnný obchod“, „směnný ekvivalent“, „způsob obživy“ apod.

Právě tak chybějí hesla věnovaná problematice práva, i když na začátku je vysvětlen pojem „antropologie práva“.

Nevím, proč ze všech možných kultovních předmětů užívaných při nejrůznějších obřadech si autoři slovníku vybrali právě jen pojem „maska“. V daném kontextu působí velmi osamoceně (vytrženě) a nejspíše neměl být zařazen vůbec. Je to totiž jediný zástupce obrovského souboru předmětů, které si lidé vytvářejí pro snazší přežití. Pokud bude v novém slovníku věnována nějaká část tzv. materiální kultuře, pak budou muset jeho autoři počítat s několika desítkami hesel – alespoň pro základní pojmy.

Do okruhu hesel „duchovního života a náboženství“ by bylo možné ještě doplnit alespoň „čarodějnictví“ – zejména jeho Evans-Pritchardův výklad – a „věštbu“.

Lze jen doufat, že příští vydání antropologického slovníku bude ještě obsažnější.

Josef Kandert

Alan Wolf et al.: America at Century's End

Berkeley and Los Angeles, University of California Press; Oxford (UK), University of California Press, Ltd. 1991, 579 p.

Knihu editoval děkan New School of Social Research Alan Wolf. Tato instituce vyrostla z evropské tradice a zároveň pevně zapustila kořeny v americkém kulturním i univerzitním provozu. Jméno Alana Wolfa a instituce, již reprezentuje, dává záruku, že texty podrobuji analýze jednotlivé oblasti života Ameriky konce XX. století zprostředkují evropskému čtenáři srozumitelný obraz a hlubší vhled do společnosti, jejíž problémy jsou naši sociální realitě zdánlivě vzdáleny.

Text obsahuje 22 exkluzivních odborných statí, které jsou z nejrůznějších úhlů pohledu věnovány jistému profesnímu zúčtování století, které znamenalo pro severoamerický kontinent radikální posun role, kterou hraje ve vývoji světové civilizace. Tento vývoj se ovšem neobešel beze změn v interní, intimní a svěbytné podobě americké společnosti. Wolf však v úvodu knihy upozorňuje, že toto století přineslo také mnoho otazníků, problémů i úzkostí. Ambivaletní obraz amerického

sociálního světa, který se právem považuje za oblast progresivismu, je tak vhodným předmětem zájmu každého, kdo se pokouší o širší pohled na soudobou moderní a postmoderní společnost. Proměna této společnosti je natolik markantní, že řada sociologů se dnes ncobejde s klasickým metodologickým instrumentáři a musí sáhnout kupříkladu po etnografických metodách. Společenské změny jsou tak výrazné a do hloubky jdoucí (from bottom up), že otrásají pojmy, jimiž se společnost doposud obecně vykládala. To si vyžaduje ustanovení flexibilních pracovních vzorců. Wolf vyjmenovává základní posuny v sociální realitě v situaci očekávání nového století – generační posun, demografické změny, vývoj poměrů v politice, nahrazování klasického protestantismu fundamentalismem a hedonismem, pád komunismu jako ztráty velkého nepřítele, nová role žen v zaměstnání, vzrůstající mobilita oběma směry (nahoru i dolů) atp. Alan Wolf chápe recenzovanou knihu jako svědectví třetí generace amerických sociologů o Americe, která v souvislostech makrosociálních i mikrosociálních posunů musí provozovat poněkud svěbytnou a ncobvyklou sociologii. Tito

sociologové tak svými texty vytvářejí pestrou mozaiku nejrůznějších postupů a přístupů, je jim však společné, že zdůrazňují roli sociálních institucí v optice změny. Je to postoj odlišný od tzv. 1. generace sociologů, kteří zdůrazňovali stabilitu institucí (zvláště Talcott Parsons), nebo od přístupů 2. generace sociologů, tzv. levičáků, kteří je interpretovali jako nástroj represe (Charles Wright Mills). Význam institucí uznávají ekonomové, kteří dnes docenují roli organizací v hospodářství, právě tak jako literární kritici, kteří jsou si vědomi toho, jak působí na interpretaci textu.

Kniha je rozložena do pěti základních tematických partií. První z nich se nazývá *Intimita a komunita*. Judith Staceyová se věnuje změně v soudobém rodinném životě. Odvolává se na výsledky empirického průzkumu provedeného v Silicon Valley, které sice není typickým prostředím amerických rodin, ale je svou kvalitou charakteristické pro tzv. postindustriální vztahy. „Postindustriální způsob života“ vede k organizaci intimních vztahů, což zužuje prostor běžný pro klasický koncept rodiny. Američané tak zažívají pocit ambivalence, který ovšem neradi přiznávají. I Kathleen Gersonová přihlíдела k dilematu a konfliktům rodinného života. Ta vyplývají především z nestejných sociálních šancí mužů a žen. Ženy musí volit mezi možnostmi být matkou, nebo mít zaměstnání, musí podstoupit uvažování o privilegiu osobní ekonomické samostatnosti a o své roli v rodině. K tomu přistupuje eroze hodnoty mužského výděлку, který v Americe tradičně sloužil jako jediný základní zdroj obživy celé rodiny. Ztráta nezastupitelnosti manželovy mzdy relativizuje vztah mužů k ženám. Diverzifikace forem rodinného života vede k jeho hluboké krizi, která si vynucuje otázku, zda-li nestojíme před nutností reformovat vztah mužů a žen, a to i na podkladě politických a správních opatření. Tlak skutečnosti relativizuje konzervativní představu o neměnné podobě i funkci rodiny jako sociální instituce. Gary Alan Fine a Jay Mechling v této souvislosti zohledňují význam světa dětí v americké společnosti na konci XX. století. Role dítěte se zde vyznačuje expanzí institucionálně garantovaných práv, které činí z rodičovství jistou profesí. Děti však zároveň musí snášet zaneprázdněnost svých nejbližších, což ústí do

jisté izolace (latchkey children). Podle těchto autorů však nesmíme zapomenout, že děti se pohybují ve velkých sociálních dramatech, neboť socializace je aktivní záležitostí. Velké sociální drama se vyznačuje především pohybem těžiště sociálního ekvilibria. Tento pohyb je mnohdy uchopitelný a vysvětlitelný v okamžiku odpovědi na otázku, proč děti vzdorují rodičům. Děti jsou schopny sdělit to, co je ve společnosti významné, neboť jejich jednání je často indikátorem změny. Měli by jim proto naslouchat rodiče i sociologové. Claude S. Fisher se soustředil na problém ambivalence amerického chápání komunit. Provokativně tvrdí, že slovo komunita je v americkém kontextu ironií, protože zde vždy chyběla, vzhledem k výrazné mobilitě a nezakořenosti (placeless) tradiční lokální solidarity. V Americe je totiž osobní dobro zároveň veřejným dobrem a určitá lokalita je pouhým prostředkem jeho dosažení.

Druhá část knihy je věnována vztahu *Hospodářství a politiky*. Fred Block se zabývá pohledem na problémy amerického hospodářství z hlediska toho, jak Američané vidí a vysvětlují svou pozici ve světě, zvláště vzhledem ke svým vážným rivalům Němcům a Japoncům. Je patrné, že pokrok, který zmínění rivalové učinili v hospodářství, jde ruku v ruce s rozvojem v sociální sféře (dětí žijících na hranici chudoby je v Německu 4,2 %, v Japonsku 8,1 % a v USA 22,4 %!), přičemž je patrné, že neexistuje univerzální řešení těchto otázek, neboť se do nich promítá kvalita různých kultur. Ani pro hospodářskou oblast nemůže být výhodné v delší časové perspektivě autoritářské a restriktivní vidění světa. Američané vysvětlují svou hospodářskou situaci metaforicky, což znamená, že ne vždy příliš adekvátně. Kapitál je u nich krví, právě tak jako je nutné vykoupit se obětováním. Paradoxem ovšem je, že tyto promluvy zůstávají jen metaforami, protože Američané ve srovnání s Němci vůbec nespoří. Tak Amerika čelí nutnosti přikročit od neadekvátních metafor k „přestavbě“ ekonomických institucí. Katherin S. Newmanová spojuje kulturní nepřehlednost a nepředvídatelnost postmoderní společnosti s ekonomickým životem. Makroekonomický fenomén deindustrializace má své důsledky i ve sféře

každodennosti. To, že jedni neočekávaně profitují, a druzí propadnou do pozice obětí beránek, vede k trpké reflexi křehkosti sociálních vazeb. Obavy z dramatických změn ohrožují lidskou identitu. Ruth Milkanová dokládá tuto nejistotu analýzou oblasti práce a managementu. Na jedné straně je zde patrné, že nové technologie změnily ekonomický provoz natolik, že ke slovu přichází postfordovský přístup, zdůrazňující aktivní participaci i permanentní znovuvyjednávání „společenské smlouvy“, na druhé straně je cítit latentní nebezpečí idealizace tohoto nového řádu, neboť může být vedle humanizace oblasti práce i utužením kontroly manažerů nad lidmi. Participace nemusí být vždy pro jedince výhodou, neboť mnohdy představuje uvíznutí v pevných závazcích, které blokují autentický rozvoj individua. David Fran a Halle Romo zaměřili svou pozornost na sebereflexi sociálně ekonomické skupiny tzv. modrých límečků (blue collars), která se v Evropě běžně pojmenovává jako dělnická třída. Upozorňují na skutečnost, že američtí dělníci si více cení svobodu než jistotu. Již Sombart poukázal na to, že zde není vhodná půda pro socialismus. Identita amerických dělníků vyjádřená v pojmu třídní vědomí zde byla vždy nestálá a v současnosti je do jisté míry na ústupu (fluid). Toto tvrzení se dokládá např. faktem, že klesá počet dělníků, kteří tradičně volili Demokratickou stranu. Je tomu tak především proto, že roste význam mimopracovních aktivit, kterými se dělníci přibližují bílým límečkům. Dalším důležitým faktorem je to, že manželky dělníků s nelibostí snášejí nízký stupeň vzdělání svých protějšků, neboť vzdělání je pro ně nezanedbatelnou hodnotou. Bart Landry se obrací k rasovým otázkám americké společnosti. Rasová diskriminace v Americe není způsobena individuálními předsudky nebo úchylnkami, ale je v kultuře hluboce zakořeněna. Tato skutečnost, kterou si Reaganova administrativa nepřipouštěla, vede k přesvědčení, že je nezbytné otevřít nově tuto problémovou oblast na veřejnosti podobně jako tomu bylo v případě hnutí za lidská práva v šedesátých letech. Skupinou, které se to nejvíce týká jsou přirozeně černoši, a dnes závisí i na nich, jak se zapojí do hlavního proudu ostatních menšin. Ruben G. Rumbart pohlíží na americkou společnost dneška

z hlediska imigrace. Amerika tradičně přijímala nově příchozí jako své lidi, byla vždy v jistém slova smyslu „nekonečnou společností“, která však vždy vykazovala homogenizační tendence, což se projevovalo tlakem na lingvistickou konformitu. Imigrace po II. světové válce nebyla však způsobována jen individuální volbou nebo situací v zemích imigrantů, ale i strukturou Spojených států samotných, které měly ve světových měřítcích výlučné hospodářské postavení. Tato skutečnost znamenala možnost i potřebu rozsáhlé imigrační vlny absorbovat. Dnes se však vynořuje otázka, zda-li se v této souvislosti budou prosazovat podobné kulturně unifikující tendence jako v minulosti. Obraz této země by mohl vypadat překvapivě jinak, než se nám jeví dnes. Sharon Zukinová upozorňuje v recenzované knize na změnu významu velkých amerických měst. Město je tradičně prostorem soustředění sociální moci, prostředí soutěže a zároveň vyřazení některých jedinců ze života společnosti. Právě v této společnosti byla patrná tendence integrovat ve městech neorganizované sociální skupiny do politického života (community movements). Američané tak nahlízejí na svá města jako na veřejná centra své společnosti. Ta se dnes stala ovšem fiktivním prostorem veřejnosti, mimo jiné i proto, že se průmysl a obchod decentralizovaly. Pro města se pak používá pojem vyprázdněná centra (hollow centres).

Institucionální adaptace je ústředním motivem třetího problémového okruhu otázek. Michael Schudson přispěl tématem „informačního občana“. Američané jsou dnes informacemi doslova zahlceni, *a to do té míry, že se ztrácí jejich výpovědní hodnota*. Národní kultura zpravodajství se vyznačuje tím, že mizí rozlišení mezi zprávami a zábavou, promíchává se oblast veřejného a soukromého (politizuje se soukromý život a depolitizuje veřejná sféra). Informovaná Amerika je plná paradoxů a zdá se, že masmédia rozložila původní funkci veřejného prostoru. Informace pocházejí z rozmanitých zdrojů, není k nim rovný přístup a paradoxně pocházejí spíše od laiků než od odborníků. Caroline Hodges Persellová sociologicky analyzuje úroveň a význam amerického školství, které podléhá nejružnějším tlakům. Vzdělání má zároveň

informační i formální charakter. Na jedné straně vystupuje rovnost přístupu ke vzdělání jako legitimní požadavek, na druhé straně není americký vzdělávací systém uniformní. Veřejné, soukromé a církevní školy jsou státní byrokracií kontrolovány různým způsobem a podporují různé skupiny obyvatelstva. Americké vzdělání je v krizi i proto, že formalizované struktury dozírání a rozdělování převažují nad obsahovými. Hlavními nepřáteli reformy amerického vzdělávacího systému jsou mentalita skrblictví a nedostatek vnitřních inovací, právě tak jako edukativních technologií. Jonathan Imber upozornil na změny v institucích medicíny. Pominuly již doby, ve kterých Talcott Parsons popisoval normativní víru nemocných ve specialistu vybaveného afektivně neutrální vědou a technikami. Američané dnes vědí, zvláště pak díky rozšířeným epidemiologickým syndromům (AIDS), že příroda je mocnější než diagnóza. Kulturní rozumění nemocem, možnost předcházet jejich účinkům má nahradit vševědoucího lékaře, který dnes v Americe již nemůže při tlaku pojišťovacího systému převzít plnou zodpovědnost za zdraví. Jeho strategií je přenášet zodpovědnost na lékařské přístroje. James Davison Hunter a John Steadman Rice se věnují základní změně amerického náboženského života, které se označují jako „nový ekumenismus“. Hranice mezi protestantismem, katolicismem a judaismem se stírají, existují paracírkevní organizace, které se vzájemně podporují. Napříč těmito procesy se vinou dvě tendence politické ideologie. První je ortodoxní a odkazuje na transcendentní zdroj morální autority, druhá progresivistická je založená na sebezdůvodňujícím se racionálním diskursu. Gay Tuchman obrací pozornost čtenáře na dvojí podobu amerického kulturního života, která je pluralistická a zároveň v ní panuje přezíravost vládnoucích nad ostatními. Stírají se sice hranice mezi vyšší a masovou kulturou, pevně ještě v padesátých letech, kultura a umění však nejsou svobodnější, jak by se na první pohled zdálo. Kultura je i nadále řízena byrokratickými a ekonomickými elitami, které jsou schopny díky hegemonii médií učinit z jedné knihy bestseller a druhou ponechat jako bezcenný kus papíru. Na tomto stavu však prodělává americká společnost. Přezíravý

postoj vládnoucí kultury implikuje otázku, zda-li není kulturní pluralismus vývojem segmentární společnosti ke společnosti oslavy jednotnosti a nerozmanitosti (sameness).

Čtvrtým okruhem recenzované knihy je snaha vystopovat problémy, kterými by bylo možné vyložit výše uvedené *Změny*. Rebecca Klatchová se snaží rozlišit vnitřní nuance konzervativního chápání světa. Sedmdesátá a osmdesátá léta jsou obdobím nejasnosti a strachu z velké a vše ovlivňující vlády. To je chvíle pro pravici, která dostala přízvisko nová. Nová americká pravice se dělí na sociální konzervatismus a na konzervatismus *laissez faire*. První sdílí optiku rodiny a morální komunity, ve které je americká společnost pokračováním biblických principů, zatímco druhý upřednostňuje individuální svobodu v oblasti podnikání. Obě dvě křídla tvoří logický komplex vidění světa, neboť je spojuje to, čím jsou negativně konsternována. Tím je neautentické působení velkého státu na osobnost člověka. J. William Gibson dokládá velmi významný rys americké kultury. Je jím role násilí. Válka ve Vietnamu znamenala ránu jistotě všemocné Ameriky. Americká kultura symbolizovaná ve filmové postavě Ramba se snaží regenerovat zraněnou Ameriku po Vietnamu mytologií války, ve které vystupuje osamělý válečník, který vždy vítězí a osvobozuje společnost. Jack Katz se věnuje sociologické analýze zločinnosti v USA, kterou chápe jako politický problém. Odmítá v každém případě instrumentální perspektivu zločinu, která vysvětluje tuto anomii psychologicky nebo sociologickým materialismem. Loupeží se například dopouštějí lidé, kteří jsou zaměstnaní a bezpečně znají cesty, kterými by vydělali více a bez rizika. Nechybějí zde ani zločiny americké střední třídy (white collar crimes). Inteligentní pochoopení kriminality předpokládá nechápat ji redukováně jako něco, co do společnosti nepatří, ale naopak jako to, co vyjadřuje její vnitřní paradoxy.

Poslední pátou oblastí jsou příspěvky nazvané *Vznikající Amerika*. Carmen Siriani a Andrea Walsh ji vidí pod prizmatem změny organizace času v postindustriální době. Čas je sporným terénem, neboť nové technologie sice ruší rigidní časové normy linearitu života, nicméně tlak na racionalizaci využití času se

ještě umocňuje. Individuální autonomie, rovnost pohlaví a osobní zodpovědnost jsou tak dále zpochybňovány. Postindustriální tlak na permanentní rekvalifikaci smývájí hranici mezi soukromým a veřejným životem. Organizace času tak nemůže být jednoduchou součástí unifikujících disciplinačních technik, protože zde máme co do činění se svěbytnými kulturními vzorci. Politika v „Post-dealu“ umožňuje alternativy, což sice umocňuje a oživuje ideu občanství, zároveň však pak diverzifikovaný život sociálních aktérů vyžaduje téměř nevyhnutelně permanentní volbu, a to posiluje rozměr nátlaku. Richard Madsen popisuje soudobý politický diskurs jako bezobsažný konsensus segmentované společnosti. Morální a političtí zakladatelé Ameriky (Thomas Paine) pohlíželi na tuto společnost jako na kulturně homogenní celek. Morálním podkladem americké republiky je autonomní individuum uplatňující své právo na štěstí. Jeho prostředkem je majetek, země a zboží. Hovořit v Americe o partikulárních záležitostech jako o obecných, je ideologií v nehrubším slova smyslu, a to i proto, že Amerika dneška není kulturně homogenní zemí. Politický diskurs tak nemůže být naplněn a je občanskou válkou vedenou jinými prostředky (Mac Intyre). Alan Wolf vidí novou Ameriku jako zemi zbavenou svého těžiště (decentred America). Pro Parsonse jím bylo kvilibrum, pro marxisty třída. Soudobá společnost je tavicím kotlem, přičemž

se neví, kam spěje. Pocit svobody je doprovázen existencí chaosu, Američané už nereagují soustředěně. Sociální jednání již nelze vysvětlit klasickými obecnými schématy. Nejistá budoucnost vede politiky k o to autoritativnějším promluvám, o co méně rozumějí světu kolem sebe.

Výčet obsahu dokládá, že recenzovaná kniha umožňuje čtenáři seznámit se podrobněji s americkými sociology střední generace a jejich problémy, je však i logicky konzistentním pohledem na americkou společnost. Poslouží tedy každému, kdo se zajímá o sociologii, ne jako o redukovanou disciplínu scientismem zaštitěných expertů, ale jako o obor, který skýtá vícerozměrný pohled na předmět svého zájmu. Komplexní, ambivalentní a nestabilní společnost, jakou Amerika v posledním desetiletí tohoto století bezesporu je, si přístup recenzovaných textů vyžaduje. Wolf svou ediční prací prokázal schopnost inteligentně vytypovat nejvýznamnější a zároveň mnohdy těžko postřehnutelné momenty společenské změny. Zdá se, že toto postižení není v silách jedné optiky a jednoho člověka. Recenzovaná kniha je tak mimo jiné upozorněním, že sociologie má vedle rozměru soutěživosti i potřebu kooperace, vzájemné komunikace a ochoty uznat právo na odlišný postoj. Taková sociologie má totiž šanci prokázat svou výpovědní hodnotu.

Vladimír Müller

La biographie. Usages scientifiques et sociaux (Monotematické číslo francouzského časopisu *Politex. Travaux de science politique* 27, 3e trimestre 1994. Ed.: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, 222 s.)

Monotematické číslo francouzské politologické revue *Politex* v ročníku 1994 je věnováno vědeckému a sociálnímu využití biografie. V editoriale redakce míní, že nastala vhodná doba pro návrat k diskusi o biografii, která ve francouzských sociálních vědách probíhala dosti vzrušeně v sedmdesátých letech. Na stranu biografie se tehdy stavěli ti, kdož kritizovali strohost statistik zaplavujících sociální vědy, byli proti „odlidšťujícím“ strukturalistickým modelům a chtěli dát promluvit „hlasům

zdola“. Jiní však viděli v pronikání biografie do sociologie či do historiografie velké nebezpečí pro vědeckou zakotvenost oboru. Obviňovali totiž biografii z celé řady metodologických nejasností vedoucích k subjektivismu, populismu, impresionismu a podléhání iluzím o vlastním obsahu. Teď však už vážně poněkud ochladly a bylo by možno se vrátit k tomu, nač se v zápalu boje zapomnělo, totiž na některé konkrétní biografie a zamyslet se nad tím, zda byly vyčerpány všechny možnosti jejich využití v sociálních vědách.

Bernard Pudal z university v Clermont-Ferrand uvádí sborník článkem: „Du biographie entre science et fiction“ označeným jako „Quelques remarques programmatiques“, který je přepracovaným příspěvkem z kolokvia

v Rennes konaného v dubnu 1994. Mnohé z jeho poznámek se týkají biografií nám blíže neznámých a jsou tedy pro nás obtížně srozumitelné. Přes to druhý oddíl článku, v němž se autor snaží podat přehled situace v psaní životopisů od šedesátých let, je i pro českého čtenáře velmi zajímavý. Pojednává totiž nejen o sociálních vědách, nýbrž i o různých sociálních aktivitách užívajících biografií v širším kulturním smyslu (rostoucí zájem širokého publika o genealogii, otázka volby povolání, speciální životopisné edice různých nakladatelství), přímo či nepřímo k terapeutickým účelům (psychoanalýza, porady toho druhu v rozhlasě), či k různým praktickým vyvolaným zájmem o intimitu individua (publikování intimních deníků a rodinných autobiografií, růst zájmu tisku o autobiografická témata) a v neposlední řadě i k běžné praxi nábory pracovních sil („curriculum vitae“ doprovázející kdejakou žádost či „kádrový“ dotazník).

Podle Pudala boom biografií nastal nejprve v historiografii, a to ne přímo v tzv. univerzitní vědě, ale u uznávaných popularizátorů, jako byl Alain Decaux nebo André Castelot, či u „historizujících“ spisovatelů, jako byl André Maurois, a u spisovatelů-žurnalistů, jako byl Jean Lacouture nebo Pierre Daix. K důležitému obratu došlo v roce 1974, kdy Fayard vydal biografii Ludvíka XI. od amerického historika Paul Murray Kendalla. Měla obrovský čtenářský ohlas a byla bezprostředně vydána v kapesním vydání pro nejširší publikum s předmluvou renomovaného francouzského historika Emmanuela Le Roy Ladurie. Univerzitní věda uznala kvality vyprávěcí schopnosti biografa respektujícího její výsledky. Mimo to kulturní kapitál vytvořený rozvojem školního vzdělání na Západě po druhé světové válce zajistil publikum v šíři, o níž se dosud historickým pracím ani nezdálo. „Univerzitní“ historikové však tímto ohlasem nebyli příliš nadšeni. Le Goff nazval návrat biografie do historie návratem emigrantů do Francie po revoluci 1789 a po Napoleonově císařství, kteří se nic nenaučili a nic nezapomněli. Le Goffovi se zdálo, že biografie tak, jak vstoupila znovu do historiografie, je jen návratem k plochému, anekdotickému popisu, neschopnému ukázat obecný historický význam individuálního

osudu. Naproti tomu Marc Ferro, autor životopisu Pétainova, vydaného u Fayarda 1987, si cení toho, že biografie odpovídá na sociální objednávku. Má zato, že obecné mínění vyžaduje od historie srozumitelný výklad politického a sociálního systému, v němž žijeme, a občané že vědí z vlastní zkušenosti, že je nutno docenit úlohu, jakou má individuum v dnešní společnosti.

Podle názoru Clauda Grignona z roku 1988 sociologové prý nevidí pro svůj obor nebezpečí v „literárnosti“, kterou biografie vyžaduje. Ta ohrožuje podle Grignona především historické žánry. Dosud prý se nevyskytuje pojem „sociologický román“, ačkoli „historický román“ je dávno vžitým literárním útvarem. Biografie nemusí vždy znamenat pro sociologa pokus o literárnost. Pudal v této souvislosti upozorňuje, že například sociolog Daniel Bertaux byl k zájmu o sociologii tzv. Chicagské školy přiveden autobiografickým dílem O. Lewise „Sanchezovy děti“. Tato kniha vyšla ve Francii roku 1964. Nikoli literárnost, nýbrž autentičnost biografie se stala příkladem pro směr sociologických bádání. Je s podivem, že k vlivu Chicagské školy se u mnohých francouzských sociologů připojil teoretický podnět publikace Luciena Sève z roku 1968: „Marxismus a teorie osobnosti“, i když rozvoj biografie býval přičítán reakci proti marxismu. Biografická metoda v etnologii přivedla do sociologie jako něco nového oproti klasickým Le Playovým monografiím rodin literární útvar „životní román“. S velkým ohlasem u publika se začaly vydávat příběhy prostých, často venkovských lidí, zpracované etnologem a sociologem. Věda se v nich sice mínila s literaturou a žurnalistikou, ale nakladatelský úspěch byl nepopíratelný. V Americe se dokonce začal propagovat tzv. nový žurnalisumus, na němž se podílela jak biografie, tak sociologie. Zveřejňování intimních deníků se v něm mínilo s líčením dobrodružných příběhů. Je pozoruhodné, že tento nový žánr otevřel problém šíření biografických a autobiografických interpretčních schémat do běžného života prostřednictvím knih, novin i obecnou sociální praxí.

Od roku 1971 působila ve francouzském rozhlasě Měníe Grégoire se zvláštním pořadem životních příběhů posluchačů, který se vyvinul

postupem času v psycho-sociologický pokus založený na psychoanalýze. O dvacet let později však Jacques Bouveresse upozorňuje na vliv psychoanalýzy na šíření biografických interpretačních schemat („Philosophie, mythologie et pseudo-science. Wittgenstein lecteur de Freud“, Paris, L'Eclat 1991). Bouveresse neváhá užít ani Wittgensteinova tvrzení, že psychoanalýza se snaží nalézt především tu „správnou“ biografii, která by, pokud ji pacient přijme, dosáhla požadovaného terapeutického účinku. Ani souhlas pacienta, ani terapeutický úspěch však samy o sobě nezaručují pravdivost nalezené životní historie. Dokonce ani není potřeba, vyhoví-li svému účelu, aby byla pravdivá. Roste zájem o jakési rodinné báje a mýty, čemuž bývá přičítáno rozšiřování vlivu laických genealogických asociací v USA i ve Francii a jinde. Od obecné školy až na univerzitu provází dnešního člověka potřeba zaujmát stanovisko k vlastní biografii a pokaždé z jiného úhlu pohledu. Jak by pak neměla společenská poptávka po životních historiích přispívat k systematizaci biografických interpretačních schémat!

Dokonce v různých příručkách rad, jak se nejlépe uplatnit ve světě trvalé konkurence uchazečů o společenský postup, se rází idea „lépe se poznej, aby ses lépe prodal“ nebo „máš-li odvahu, stvoř obraz sebe sama a požádej přátele, aby ti řekli, nakolik jej považují za zdařilý“. Sociologové, kteří se s problémem autobiografií setkali v denní praxi sociálních pracovníků, byli mnohdy překvapeni výsledky svých průzkumů. V roce 1993 uveřejnil J. P. Albert práci o písemnostech v domácnosti. Podle jeho vzorku si 38 % dospělých žen a 16 % mužů vede nebo někdy vedlo intimní deník. Na gymnáziích existovaly různé formy deníků dokonce u 80 % dívek a 27 % chlapců. I při nápadném rozdílu pohlaví v této sociální praxi vazba intimního deníku k sebeidentifikaci se zdá být nesporná. Ozval se už i požadavek na založení speciálních autobiografických archivů. V tom případě by ovšem bylo třeba se věnovat i vzorům písemnosti identifikačního charakteru, což by neznamenal nic jiného než ponořit se do neobyčejně spletité problematiky sociologie četby.

Pudal odkazuje na pokus J. Paneffa, který vydal v roce 1990 v nakladatelství A. Colin

v Paříži příručku „La méthode biographique“ a shromáždil v ní názory různých odborníků na podstatu dnes existující konkurence mezi literaturou a neliterárními životopisy. Historik G. Duby se domnívá, že dnešní francouzská literatura žije ve strachu, že smyšlený lidský osud už by nenalezl dostatek čtenářů. Sociolog P. Bourdieu v předmluvě k dílu „La misère du monde“ (Paris, Seuil 1993) soudí, že se změnil způsob četby klasických literárních textů, že čtenář změnil svůj přístup k literatuře. V sociálních vědách existuje zřetelné napětí mezi napsáním textu a jeho čtením na jedné straně „literárním“ a na druhé straně „vědeckým“ způsobem. V závěru svého článku se Pudal ptá, zda dnešní vztah sociologie k literatuře nevznikl v šedesátých letech, kdy literatura procházela obdobím teoretické dekonstrukce vlastního já. „Svoboda jednání“ aktérů, nezávislá na sociální zkušenosti, by tak mohla být pouze přechodnou fikcí krizového období.

Jean Penneff z university v Aix-en-Provence v příspěvku „Les grandes tendances de l'usage des biographies dans la sociologie française“, předneseném na vědeckém kongresu v Quebecu v květnu 1993, se rovněž zabývá metodami biografického přístupu v sociologii, v ledačems však rozdílně od Pudala. Vliv americké „Oral History“ prý oslábl v evropské sociologii koncem osmdesátých let, v neposlední řadě i po kritice P. Bourdieua, který roku 1986 zavrhl význam jednotlivých životních příběhů pro sociologii. Biografická studia ve Francii se pak obrátila k jiným zdrojům, než bylo vypravování individuálních životních historií. Sociologové se rozpomněli, že biografická metoda je starý etnografický postup, jak integrovat individuum do kolektivních procesů, známý již z příručky Marcela Mause. Všichni sociologové se s ní setkávají, když pracují s dotazníky nebo s interview. Podle Paneffova názoru je potřeba při užívání biografické metody v sociologii zachovávat následující pravidla: 1) je ji třeba aplikovat výhradně při studiu skupiny, 2) neustále ověřovat platnost získaných poznatků nejen srovnáváním jednotlivých životopisů navzájem, nýbrž i znalostí sociálních struktur daného úseku, 3) dbát třídních a společenských rozdílů mezi tazajícím se a dotazovaným, maximálně se přiblížit životním podmínkám a

prostředí osob, o jejichž životopisy badatelé jde.

Třetí podmínce je věnován celý další článek, jehož autorem je Gérard Mauger. Pojednává o literárních autobiografiích jako o předmětu a nástroji výzkumu lidového prostředí. Opírá se o Bourdieuvův názor, že ovládané společenské třídy nevypovídají, ale je vypovídáno za ně. Mauger si klade otázku a snaží se ji zodpovědět, zda může literatura pomoci sociologii odhalit mechanismy, které by daly promluvit lidem z „neliterárního“ prostředí. O něco podobného se pokouší i Isabelle Charpentier v příspěvku o populární francouzské spisovatelce Annie Ernaux, která vstoupila do literatury přímo z lidového prostředí. V dalším článku Brigitte Gaiti vyslovuje domněnku, že životopisné romány slavných osobností současnosti, jak je píše francouzský novinář Lacouture, nezapřou žurnalistickou metodu autora. Na proslulém bestselleru, jakým byla Lacoutureova biografie Charlese de Gaulle, se snaží ukázat konstruktivistický přístup autora k životopisu postavy, o níž píše. Lacouture jako žurnalista je fascinován senzačním nálezem slohových prací z vojenské školy, v nichž patnáctiletý de Gaulle dávno před vypuknutím první světové války

o sobě mluví jako o generálovi a veliteli francouzské armády, která čelí německému vpádu. Novinář tak způsobem pro historika nepřipustným směšuje události i období. Rozbere-li se blíže prorocké vidění vlastní budoucnosti, je možno zjistit, že jediné, co se de Gaulleovi skutečně splnilo, byla generálská hodnost, s níž však patrně dodnes počítá každý ctižádostivý posluchač elitní vojenské školy. Z podobných rozborů autorka článku vyvozuje, že sociální či profesní příslušnost životopisce může být příčinou odchýlení se od přísně vědeckého záměru.

Uvedeným obsahem pěti prvních článků sborníku, věnovaného biografii v sociálních vědách, jeho obsah nekončí. Je zde ještě dalších pět článků, jejichž autoři ukazují na specifických příkladech svých výzkumů různá úskalí užívání biografických metod v sociologii. Český čtenář se tak seznamuje s badatelskou činností několika francouzských univerzitních pracovišť, mezi nimiž nezaznamená téměř rozdílu ve vědecké úrovni, jde-li o Paříž či o různě od centra vzdálené oblasti Francie. I z tohoto důvodu je monotematické 27. číslo francouzského časopisu *Politex* pro nás zajímavé.

Pavla Horská

*DEMO GRAFIE

OBSAH ČÍSLA 3/1995

ČLÁNKY

Jitka Rychtaříková: Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes
Vladimír Polášek, Miloslav Pospíšil: Obyvatelstvo České republiky podle místa bydliště při narození

Antonín Šípek: Maligní nádory u dětí v České republice v období let 1960-1990 – I. část

Luba Králová: Reflexia o kohabitácii na pozadí frankofónnej sociologie a demografie

RECENZE

Ludmila Fialová: Statistický lexikon obcí ČR 1992

Jan Pechánek: Historie jihodolnosaské rodiny

ZPRÁVY

Z České demografické společnosti – Světová konference o ženách (Peking 1995) – 15. květen-Mezinárodní den rodiny – Cena OSN v oblasti populace 1993 – První výsledky nejnovějšího sčítání v Tunisku – Bydlení starší generace ve Švédsku – Evropská federace asociací pro lidi bez přístřeší FEANTSA – RU 486-pro a proti – Alzheimerova choroba-nové poznatky

PŘEHLEDY

Petr Weiss, Jaroslav Zvěřina: Sexuální chování obyvatel ČR a pražské mládeže s ohledem na riziko HIV/AIDS

Jan Tuček: Výsledky sčítání lidu 1994 v Makedonii

Jana Engelová: Přehled některých demografických ukazatelů všech zemí světa

BIBLIOGRAFIE

Populační revue DEMOGRAFIE je možno objednat či zakoupit přímo u vydavatele: Český statistický úřad, informační servis, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8 – Karlín

Sociologie a historie

Dopis číslo 2 Immanuela Wallersteina, předsedy Mezinárodní sociologické asociace (ISA), z června 1995 členům ISA.

Výkonný výbor Mezinárodní sociologické asociace instruoval programovou komisi, aby mezinárodní kongres ISA v Montrealu byl nesen na téma *pohled zpět a pohled do budoucnosti z perspektivy našeho přechodu do třetího tisíciletí: pohled zpět k dědictví sociologie a pohled k budoucnosti sociologie a sociálních věd obecně v 21. století*.

To by mohla být chvíle, v níž bychom se měli podívat zpět na vratké a nejisté vztahy sociologie a historie, a to jak na dědictví, tak i na budoucnost obou. V roce 1898 – přesně sto let před naším kongresem v Montrealu – vydal Durkheim první číslo *Année Sociologique*. V předmluvě k této ročence vysvětluje, proč je nutné vydávat tuto publikaci, ve které by měli být sociologové informováni o výzkumech v celém rozsahu společenských věd. Poté dodává: „Naše činnost v tomto smyslu může být užitečná i tak, že bude sloužit k přiblížení sociologie k některým vědním oborům, které jinak zůstávají separovány, a to k oboustranné škodě. (...) Zvláště mám na mysli historii. I dnes je vzácností, aby se historikové zajímali o práci sociologů a uznali, že i pro ně je jejich práce prospěšná. Všeobecný charakter našich teorií, jejich nedostatečná dokumentace znamená, že jsou u jiných oborů pokládány za nevýznamné: nejsou považovány za filozoficky důležité. Přesto může být historie vědou jen potud, pokud vysvětluje jednotlivé věci a zároveň srovnává. I jednoduchý popis je sotva možný, nepopisujeme-li jednotlivá fakta adekvátně komparativně, když máme k popisovanému jevu pouze několik fakt, neboť tím si neumíme celou situaci dobře představit. (...) Historii můžeme posloužit tehdy, když přimějeme historiky překročit svůj obvyklý náhled, podívat se přes hranice jednotlivých zemí či časového úseku, jež zamýšlejí prostudovat, a započnou se zajímat o obecné otázky, které vyvstaly z jednotlivých faktů. Ovšem jakmile historie srovnává, přestává se odlišovat od sociologie. A obráceně; jistěže se sociologie může zřítit historie, ve skutečnosti však potřebuje hlavně historiky, kteří jsou také sociology.

Pokud sociolog zabrousí do domény historiků, aby se tak říkajíc dostal k datům, která jej zajímají, může jít jen po povrchu. To, že se v prostoru historie necítí nejlépe, je vlastně zákonitě, sociolog není schopen věnovat pozornost právě takovým skutečnostem, které by pro něj měly největší význam. Pouze historik je dost obeznán s historií, aby byl schopen zhodnotit historická data. Já osobně jsem vzdálen toho připustit protichůdnost těchto disciplín, ony totiž přirozeně směřují ke konvergenci, vše nasvědčuje tomu, že jsou předurčeny splynout do jednoho oboru, v němž se spojí základní vybavení obou. Zdá se téměř nemyslitelné, že ten, kdo odhaluje data, si není dostatečně vědom důležitosti srovnávání, pro které mohou být různá data relevantní, jako pro někoho, kdo data porovnává a nemá potuchy, jak byla odhalena. Historikové se musí umět podívat na historické skutečnosti jako sociologové a sociologové musí zvládat všechny techniky historiků, to je cílem, o který nám jde na obou stranách.“ (*L'Année Sociologique* 1 (1896-1897), Paris, Felix Alcan 1898, p. ii-iii).

Když někdo čte tento text dnes téměř po stu letech, dozajista jej napadnou dvě otázky. Za prvé, jeden z uznávaných otců moderní sociologie už v úvodním textu principiálního organizačního příspěvku k disciplíně, založení hlavního periodika, očekával nevyhnutelnost sloučení sociologie a historie. Za druhé, uplynulo sto let, a doposud se tak nestalo. Znamená to, že Durkheim neměl pravdu, když navrhl, že „osud“ sociologie a historie by se měl sjednotit? Anebo jsme to byli my, kteří jsme učinili chyby na cestě k naplnění tohoto určení?

V roce 1992 byla publikována korespondence Marca Blocha týkající se práce na díle *Feudální společnost* a adresovaná po dvě desetiletí (1924-1943) Henrimu Berrovi, vydavateli edice, v níž vycházela. Dlouho jsem považoval *Feudální společnost* Marca Blocha za jednu z největších sociologických prací 20. století. Je to kniha, která se však stěží objeví v bibliografiích sociologů. Příčina je prostá: Marc Bloch byl historik středověku a středověká Evropa se zdá být vzdáleným tématem od bezprostředních zájmů sociologů. Ovšem když čteme Blocha, uvědomujeme si, jak je jeho nazírání „sociologické“. O své knize ku příkladu říká: „Pokoušel jsem se bezpochyby po-

prvé analyzovat typ sociální struktury ve všech jejích vzájemných vazbách. Asi jsem nebyl úspěšný. Ale toto úsilí, jak věřím, stálo za námahu; a to je to, co je na knize zajímavé.“ (Marc Bloch, *Ecrire La Société féodale: Lettres Henri Berr, 1924-1943*. Correspondance établie et présentée par Jacqueline Pluet-Despatin, Paris, IMEC 1992, p. 96). Bloch byl tak „sociologický“, že když mu Henri Berr předložil text na přebal knihy, Bloch trval na dodatku, že tato kniha je „au service d'une science très sûre“ (Ibid., p. 125). Je to velmi nesnadné přeložit. Mně připadá, že Bloch tím míní hlavně to, že usiloval o knihu vysoké vědecké hodnoty.

Zmiňuji tuto historku o Blochovi ne proto, abych jej opěvoval, ani abych vás nutil jej číst (což já samozřejmě činím, jestliže vy ne), ale abyste věnovali pozornost poznámce, kterou v těchto dopisech učinil o vztahu historie a sociologie. V roce 1928 napsal dopis Berrovi, v němž si postěžoval na omezenou koncepci historie, na níž lpí tak četní historikové a s nimi ji sdílejí také mnozí sociologové. Na adresu sociologů říká: „Jejich velkým omylem je, podle mne, že se snažili vybudovat ‚vědu‘ souběžně s historií a mimo ni, místo aby historii reformovali zevnitř“ (Ibid., p. 52). Toto je vskutku sousto pro nové uvažování o dědictví sociologie. Skutečně jsme udělali obrovskou chybu, že jsme se nepokusili reformovat historii zevnitř? Měl Durkheim pracovat raději sám bez svého mladšího současníka francouzského historika Henriho Berra? A jaké by byly důsledky dnes, kdybychom tyto dvě síly spo-

jili? Nelibuji si v kladení takto protichůdných otázek. Jsou v nejlepším případě provokací. Na čem záleží nejvíce, je vysvětlit události, které se skutečně přihodily. A co se stalo, jak vím, je to, že v období 1850-1945 se historie ustavila jako primárně idiografická disciplína věnovaná „minulosti“, zatímco sociologie (zároveň s ekonomikou a politologií) se ustavila jako široce nomotetická věda využívající výhradně dat ze „současnosti“. Od roku 1945 se již ozvaly četné hlasy, jež navázání obou disciplín podporují obvykle pod pojmem „multidisciplinarity“. Sám termín multidisciplinarity ovšem předpokládá dvě intelektuálně oddělené vědní disciplíny, jejichž kombinací mají být získány další znalosti. Nedošlo k tomu, co Durkheim napsal roku 1898: „Jakkmile historie začne srovnávat, stane se neodlišitelná od sociologie“.

Osobně s Durkheimem souhlasím. Jako si nedovedu představit, že by nějaká sociologická analýza byla validní bez dat plně zařazených do historického kontextu, tak nemám představu, že je možné dělat historickou analýzu bez použití koncepčního aparátu, který jsme nazvali sociologií. Jestliže je to tak, zbývá ještě místo pro dvě oddělené disciplíny? Toto mi připadá jako jedna z primárních otázek před námi, protože právě diskutujeme o budoucnosti sociologie a sociálních věd jakožto celku v 21. století.

Přeložila Jitka Stehliková

XIV. Světový sociologický kongres uspořádá ISA ve dnech 26. července až 1. srpna 1998 v kanadském Montrealu. Bližší informace přislíbila ISA rozeslat během roku 1996.

Projektovaná životní dráha

Průzkum postojů a preferencí životního stylu teenagerů

Představy dospělých o individuálních postojích a preferencích životního stylu teenagerů jsou velmi často mytizovány. Nemáme totiž dost informací k tomu, abychom odlišili postoje manifestované a deklarované od postojů skutečného vnitřního světa.

Skutečně postoje lze přitom zjišťovat projekktivními technikami, např. obsahovou analýzou textů popisujících vlastní představy o budoucí životní dráze. Kromě skutečných

postojů lze touto technikou zjistit i způsob, kterým teenager přijímá a interpretuje svět dospělých.

Z těchto premis vycházela sonda realizovaná mezi 19 středoškoláky, účastníky víkendové školy sociologie v Olomouci v dubnu 1995. (Víkendová škola sociologie byla součástí „Olomoucké letní školy pro nadané středoškolské studenty“, na kterou poskytla grant Informační služba USA (USIS).)

Tato sonda ověřovala individuální postoje a preference v životním stylu skupiny vybraných středoškoláků. Jejich názory samozřejmě nelze zobecnit na celou generaci (dokonce je

nelze zobecnit ani v rozsahu souboru středoškolských studentů ČR), protože účastníci víkendové školy sociologie byli v mnoha ohledech výjimeční. Devatenáct studentů třetích a čtvrtých ročníků různých moravských gymnázií zcela dobrovolně investovalo svůj víkendový čas a vložilo značnou energii do diskuse o teoretických sociologických problémech.

Jeich motivy byly téměř totožné – prožít zajímavý a inspirující víkend, odpoutat se trochu od rodičů, prožít společné chvíle s vrstevníky, uvidět vysokoškolského učitele, získat informace, případně se zviditelnit před přijímacími zkouškami.

Považovala jsem za zajímavé vědět, jaký život a jaký svět očekávají cílevědomí, vzdělaní, sociálně inteligentní, trochu dobrodružní, blázniví, ambiciózní a mladí lidé, kteří budou velmi pravděpodobně patřit mezi intelektuály a kteří snad budou ovlivňovat životy jiných.

Na konci prvního dne dostali za úkol napsat během dvou hodin anonymně krátký esej (1-2 stránky) na téma „Můj 1. duben 2010“. (Při zadání jsem se inspirovala výzkumem, který v roce 1991 uskutečnil Sociologický ústav SAV Bratislava, který byl ovšem zaměřen na jiný problém, a tudíž používal zcela jiné operační kategorie.) Žádné další instrukce ani omezení respondenti nedostali.

Obsah napsaných příběhů jsem podrobila obsahové analýze s cílem vytvořit typologii podle vymezených operačních kategorií.

Základní analytickou jednotkou obsahové analýzy byl výraz (slovo, spojení slov, věta) se zřejmým vztahem k jediné polární analytické kategorii, kterou je možno chápat jako dichotomii životní orientace *aktivita* (optimismus, pozitivní vztah ke světu, k sociálnímu okolí i k sobě samému) versus *pasivita* (rezignace, obavy z životního stereotypu, únava životem).

Tuto životní orientaci jsem sledovala ve třech komponentách životní dráhy – v rodinném (partnerském) vztahu, v profesní kariéře a v sebereflexi respondenta.

Tři z předložených příběhů jsem neanalyzovala, protože se zcela vymykaly záměru – jedna „pohádka o Šípkové“, jedna aprílová sebevražda a jedna aprílově vtipálovská povídka. Psycholog by v nich snad našel projekci

tužeb, obav, strachů a snů, ale nejsem psycholog.

Zbývajících 16 příběhů jsem rozdělila podle obsahu do pěti typů životní orientace:

1. Osamělá pesimistka
2. Rezignovaná manželka
3. Životní altruista
4. Úspěšná profesionálka
5. Vyrovnaná optimistka

Tři příběhy osamělé neúspěšné pesimistky

Všechny tyto příběhy napsaly dívky. Psaly o sobě jako o obětech stereotypu, konformismu, nezaměstnanosti. Toužily po změně, ale nemohly k ní najít sílu.

Neměly žádného partnera ani rodinu, práce je nebavila, případně o ni přišly. Viděly nejenom sebe, ale také okolní svět velmi pesimisticky: „...hluk šířící se smogem ranního velkoměsta (...), dopravní zácpa (...), žebrák, co se snažil ukrást něco k jídlu...“ „Ano Hobbesi, měl jsi true, člověk člověku vlkem (...). Každý si hledá své kam sebe vrazit, a já to tady nenašla (...), sakra kde seženu prachy na další dávku...“

Čtyři příběhy rezignované manželky

Stereotyp doma, v práci, sporák, natáčky, podrážděný manžel, nepomáhající manžel, osamělost, nuda, opět pocit potřeby vzpoury, ale chybí síla. „Vstávám s hrůzou v hlavě. Manžel zase pláchl do práce a na mně zůstává všechna děla práce kolem hospodářství. Sedám si vedle kamen a představuji si jak žiji v krásném bytě.“ „Já = důchodce. Nálada klesá, konflikt v práci, doběh domů, rychle něco k obědu (...) manžel naštěstí přijde až večer.“ „Je tu definitivně další ráno šileneho dne, stejného jako všechny předtím a stejného jako všechny ostatní...“

Tři příběhy životního altruisty

Touha dělat něco pro druhé, orientace na krásno a duchovno, svět je sice nemocný, ale existuje naděje, která je v nás. Rádi se obětujeme pro druhé, pro svět.

Jedna dívka pěstuje i přes zákaz okrasné květiny, aby s manželem uchovali na světě krásu pro své děti. Druhá dívka s manželem „pomáhá lidem, kteří se ocitli v situaci, kdy okolí může podat pomocnou ruku (...) najít tu

správnou cestu je někdy těžké (...) změnit svět je hloupost, každý musí napřed změnit sám sebe...". Jednoho chlapce zabili v blíže nespécifikované válce v džungli, „...ale zadarmo svou kůži nedám...“

Dva příběhy úspěšné profesionálky

Jednostranné zaměření na úspěšnou kariéru, dobré materiální zabezpečení, výborné zaměstnání, plat, málo času, svobodná, přítel na okraji života, sebejistá, spokojená, pohledná, žádné dítě nebo nemanželské dítě. „...úspěšná třicátnice – v nejlepším věku, pohledná a k tomu bezkonkurenční advokátka (...) příležitostné milostné avantýry, stálou lásku si nemohu dovolit. Ta by mi mohla silně narušit další vzestup v kariéře. Mám jedno nemanželské dítě...“ „...vybíhám přímo k mému černému porsche (...) slušné zaměstnání, slušný plat (...) a co teprve ten byt a to auto (...), nemám čas ani na rodiče, ani na Jeana (...). Ale zítra jim určitě koupím dárek...“

Tři příběhy vyrovnané optimistky

Partnerský vztah, profesní kariéra a sebereflexe jsou v rovnováze.

Optimismus, sebejistota, ambicióznost, vzdělání, jazyková kompetence, cestování po světě, rozdělené povinnosti v rodině, práce koníčkem, tolerantní manžel, hodné děti. „Chci: být úspěšná, matka, manželka, duševně svobodná (...), nesevřená železnou pannou konformity (...), elegantní (...), střizlivá (...), s chutí k jídlu, pití a sexu (...), bez deprese neúspěchu a zhrzení z prohry (...), budu si (možná) jista manželovou věrností (...) obklopená svými třemi dětmi...“ „Manžel je velice tolerantní a zná mou povahu velice ambiciózní ženy (...) dnes právě budu jednat se skupinkou Američanů a chci domluvit výhodný obchod (...).“

Zůstal mi jeden text, který se nedal nikam zcela jednoznačně zařadit. Napsal ho chlapec a jeho celková atmosféra je filozoficky optimistická. Okrajově mluví o věrné manželce, ale

celý příběh se nese ve filozofickém duchu: „Důležité je poznání, pak už budoucnost není příliš významná, poznání je smyslem života (...), život nám hází klacky pod nohy (...), je to zkouška, co ještě vydržím (...), většina lidí netuší, proč jsou zde, já jsem zde kvůli poznání (...), budu plodný (tvůrčí), ale stejný jako dnes (...), chci prošlápnout hlavní místa světa, poznat základní kultury světa, myšlení a víru (...), bude lepší životní prostředí a mezilidské vztahy.“

Co měly všechny eseje společné? Nikde jsem nenašla ani zmínku o volném čase, vzděly jen buď absolutní vypětí z profesní kariéry, nebo vyčerpání z práce a domácnosti. Až na dvě výjimky nikdo nepsal o svých rodičích. Skoro ve všech textech jsem našla pravopisné chyby, ale na druhé straně ve všech jsem pozorovala dobrý styl a snahu právě stylem se odlišit.

Značné množství pesimisticky a pasivně laděných příběhů mě překvapilo, protože všichni studenti se při diskusi v semináři projevovali velmi optimisticky a aktivně. Pasivita, stereotyp a rezignace je pravděpodobně i úhel, pod kterým vidí teenageři svět dospělých.

Přestože eseje vznikly na víkendové škole sociologie, nikdo z respondentů nevidí sám sebe za 15 let jako sociologa. V příbězích se nejčastěji vyskytovalo povolání právníka, zejména advokáta. Je to snad dáno tím, že málokdo si dovede představit, čím se vlastně sociolog v praxi zabývá, jaké výhody z tohoto povolání plynou a nakolik je sociolog při své práci osobně svobodný.

Velmi zajímavá je také váha a důležitost, kterou studenti přikládají takovým konzervativním hodnotám, jako je věrnost, manželství, rodina a peníze.

Z celého průzkumu jsem si odnesla minimálně jedno poučení. I moje vlastní představy o postojích a preferencích životního stylu teenagerů neodpovídají skutečnosti a jsou částečně mytizovány.

Helena Kubátová

Přeshraniční problematika na odborných akcích za účasti výzkumného týmu Sociologického ústavu AV ČR

Dislokovaný výzkumný tým Sociologického ústavu AV ČR v Ústí n. L., zabývající se již několik let systematicky problematikou českého, resp. česko-německého pohraničí, uskutečnil v závěru roku 1994 rozsáhlé anketární šetření na území hraničícím s Německem. To bylo vymezeno jako 14 okresů od Prachatic po Liberec, názory 1236 respondentů „zastupují“ 1 437 tis. obyvatel zde žijících. Věcná šíře získaných dat, byť zatím pouze v prvním stupni třídění, umožňuje jak prohloubení našich dosavadních dílčích poznatků, tak postupně formulovat obecné pravidelnosti, zákonitosti či tendence. Hlubší zpracování tematických okruhů bude publikováno příslušnou formou jednotlivými členy týmu zejména v tomto roce a završeno monografií.

Záměrem této zprávy je informovat o vybraných aktivních účastích na odborných akcích, a zároveň představit řešenou problematiku v širších souvislostech dalších stěžejních příspěvků. Pro prezentaci na vesměs mezinárodních akcích jsem zvolil tato témata:

1. Posouzení specifiky pohraničního území.
2. Konkrétní projevy v bydlišti respondenta, způsobené otevřením hranic a rozvojem styků s německými sousedy.
3. Překážky rozvoje a charakter přeshraniční spolupráce.
4. Činnost euroregionů v česko-německém pohraničí.

Hodnocení přitom vycházelo z odpovědí základního souboru, dále členěného na 4 oblasti (Jihozápad, Západ, Severozápad a Sever), využito bylo rovněž doplňkového šetření od 300 osob zejména z okresů Most a Teplice. Podle zaměření jednotlivých akcí jsem svá vystoupení účelově upravoval.

Konference *Transformační a rozvojové procesy v česko-polském přihraničí*, organizovaná PIN – Institutem Śląskim Opole pod vedením ředitele prof. dr. Krystiana Heffnera se konala 19.-21. 4. 1995 v Opole, Ostravě a zakončena byla odbornou exkurzí z Frýdku-Místku přes Opavu a Zlaté Hory do Polska.

Součástí konference byl slavnostní oběd ve známém Polském domě v Ostravě za účasti polského konzula. Prezentováno bylo více než 30 příspěvků s převahou polských referujících, tematicky byly zastoupeny fyzická i sociální geografie, dílčí obory jako např. cestovní ruch, aspekty demografické, historické, administrativně správní i regionálně politické a prostorově plánovací, posuzované v obecné rovině, jakož i hodnocené na konkrétních příkladech (územích). Ve svém příspěvku jsem ukázal na specifika území na styku Německa, Polska a České republiky, pod názvem *Euroregion Nisa – severní část česko-německého pohraničí* bude publikován v připravovaném sborníku.

Jedinou v cizině konanou akcí bylo symposium *Regionální rozvoj přes státní hranici – příklad Euregia Egrensis* (severovýchodní Bavorsko – Fojtsko/západní Krušnohoří – severozápadní Čechy) v Markredwitz. Akci ve dnech 27.-28. 4. pořádá Ústav pro výzkum rozvoje venkova Horních a Středních Frank ve spolupráci s Technickou univerzitou Chemnitz-Zwickau (prof. dr. Peter Jurczek). Symposia se zúčastnilo přes 50 zástupců veřejné správy, vysokých škol a výzkumných ústavů ze všech částí Německa. Zaznělo však jen 8 referátů, týkajících se přeshraniční spolupráce na všech hierarchických úrovních, jakož i sledovaných z různých aspektů. Těžiště akce proto spočívalo v diskusi.

Zastoupeny byly příspěvky s evropským, resp. středoevropským přístupem, spolkové (německé), zemské (bavorské) i regionální („Trojzemí“) pohledy německých účastníků, čeští referenti (kromě mě ze Západočeské univerzity) se zaměřili na mezo- až mikroúroveň. Na rozdíl od německých kolegů, u nichž převažovaly prostorově plánovací a organizačně správní hlediska, naši účastníci upřednostňovali sociologické hodnocení. Jednotlivé příspěvky se zabývaly překážkami a šancemi přeshraniční spolupráce, působením otevření hranic na obyvatele vybraných obcí na obou stranách hranice, dopravního spojení západočeských měst a zahraničním cestovním ruchem v lázeňských střediscích. Ve sborníku bude zařazen rovněž příspěvek *Sociologické hodnocení přeshraniční spolupráce na příkladu Euregia Egrensis*. Společně s dr. Dokoupilem (PF

Plzeň) jsme poskytli krátké interview bavorskému rozhlasu.

Poslední akcí, na kterou bych chtěl upozornit, je 5. zasedání Německo-česko-slovenského pracovního společenství (DCSAG) při Akademii prostorového výzkumu a územního plánování (známého pod označením ARL, se sídlem v Hannoveru). Ing. Alois Slepíčka, DrSc., který řídí českou část, zorganizoval toto setkání v Plzni ve dnech 28. a 29. 4. t. r. Vedle vlastního jednání a odborné exkurze byli všichni účastníci přijati primátorem města ing. Proškem za účasti náměstka ministra hospodářství ing. arch. Mencla. Na akci byli rovněž přítomni vedoucí představitelé jak německé Akademie für Raumforschung und Landesplanung, tak Společenství pro hraniční a přeshraniční regiony v Evropě prof. von Malchus a prof. Kistenmacher.

Jednání, probíhající na Pedagogické fakultě, mělo základní téma Přeshraniční spolupráce České republiky s Německem a Slovenskem v prostorovém plánování a doplňkové, v němž byla představena Plzeň z pohledu územního plánování a regionálního rozvoje (dr.

Chochole). Ze základních referátů upoutalo zejména vystoupení ing. Pallagst z Univerzity Kaiserslautern, založené na systematickém studiu přeshraniční spolupráce ČR se všemi sousedy. Rovněž příspěvky slovenských kolegů, týkající se podunajské, ale i karpatské spolupráce, poskytly obohacení dosavadních poznatků, jakož i možnost srovnání s děním na hranici česko-německé. Do připravovaného sborníku, který vyjde u nás i v Německu, jsem přispěl článkem *České pohraničí a přeshraniční česko-německá spolupráce*, v němž jsem se zaměřil na reflexi pohraničí obyvateli a státem, územní diferenciaci konkrétních projevů a překážek, formy, možnosti a zajištění přeshraniční spolupráce.

Aktivní účast na odborných akcích a jejich průběh ukázaly, že problematika pohraničí a přeshraniční spolupráce patří k aktuálním otázkám dnešní praxe, politiky i vědy. Zároveň je také příspěvkem k evropským integračním procesům, a to probíhajícím na základě regionalistického principu.

Milan Jeřábek

I. A. Bláha (1897-1960)

(k 35. výročí úmrtí)

Inocenc Arnošt Bláha byl mnohostrannou osobností – sociolog, etik, filozof, pedagog, politolog, kulturolog, religionista, literát, publicista, redaktor, editor. Nejvýrazněji se však zapsal do povědomí kulturní veřejnosti jako sociolog.

Už jako profesor reálky v Novém Městě na Moravě měl pro svá sociologická bádání „tři laboratoře“: školu, spolkový život, politickou scénu. Po sociologickém studijním roce 1908/9 v Paříži u E. Durkheima aj. publikoval řadu sociologických statí – *Vývoj pozitivnosti v sociologii*, *O některých jevech současně sociologie*, *Organistická sociologie*, *Psychosociologický objektivismus*, *O sociologických metodách* (1912), *Kritický realism v sociologii* (1913). Jeho habilitační spis s názvem *Město. Sociologická studie* (1914) nebyl Vídní z politických důvodů potvrzen. To učinila až česká vláda v roce 1919. V roce 1921 byl jmenován mimořádným a v roce 1924 řádným profesorem

sociologie a stal se ředitelem sociologického semináře na Filozofické fakultě v Brně. Platí za spoluzakladatele sociologie v Československu. (Od roku 1925 působil též jako místopředseda Masarykovy sociologické společnosti.) Bláhovými teoretickými plody let dvacátých je řada sociologických statí, dále sborník sociálněpsychologických a sociologických článků *K psychologii doby* (1922) a především sociologické monografie *Sociologie sedláka a dělníka* (1925) a *Sociologie dětství* (1927).

Mezníkem v Bláhově činnosti sociologa byl rok 1930, kdy založil *Sociologickou revui*, orgán sociologického semináře a později Masarykovy sociologické společnosti, který pozvedl na evropskou úroveň. Inicioval a organizoval nejrůznější sociologické výzkumy vrstev, lokalit a regionů a sociálních jevů. V témže směru šly i jeho návrhy na zakládání vědeckých výzkumných ústavů (např. Výzkumného ústavu dělnického). V třicátých letech vydal *Dnešní krizi rodinného života* (1933) a svou nejrozsáhlejší monografii *Socio-*

logie inteligence (1937). Tato léta představují vyvrcholení Bláhovy sociologické činnosti.

Za druhé světové války byl Bláha umlčen a pronásledován gestapem. Přesto se mu podařilo vydat stať *Selství ve světle sociologie* (1941). Po válce obnovil *Sociologickou revue*, připravil výzkum Brna a pohraničí, učinil sociologii jádrem Vysoké školy sociální (jím v roce 1947 založené) a napsal cenné stati jak rázu obecného (*Jak se dívat sociologicky na život*), tak speciálního (*Sociologie náboženství*, *Sociologie rozhlasu* aj.). Opět umlčen, tentokrát mocí „vítězného února 1948“, mohl zase „promluvit“ až posmrtně (zemřel v roce 1960) statemi *Sociologie vědy* (1965), *Česká sociologie* (1968) a především pak syntézou svého celoživotního sociologického poznávání a myšlení, dopsanou v roce 1958 – *Sociologie* (1968).

Bláhova sociologická teorie se vytvářela postupně, jak to liší J. Obrdlíková ve svých statích *Sociologická teorie Arnošta Bláhy* (Sociologický časopis 1968, č. 3) a *Sociologická metoda I. Arnošta Bláhy* (ve sborníku Brněnská sociologická škola, Brno 1966) a L. Nový ve statí *Konfrontace typů metodologie společenských věd. Inocenc Arnošt Bláha* (v Antologii z dějin českého a slovenského filosofického myšlení – od roku 1848 do roku 1948, Praha 1989).

Ve své *Sociologii dětství* (1927) poprvé operuje s pojmem *sociální situace*. Život národa či společnosti je podle něj systémem federovaných (tj. z hlediska vědce stejně důležitých) sociálních funkcí. Tuto svou koncepci „federativního funkcionalismu“ Bláha poprvé formuloval ve své *Sociologii inteligence* (1937).

Metodologicky navazuje Bláha na svou teorii. Ze subjekt-objektové relace v poznávacím procesu, a tedy z účasti objektu v něm, plyne Bláhův požadavek empirické metody. Sociální jevy je třeba studovat „jako věci“ (Durkheim), což předpokládá zbavit se všech apriorismů, které „zabarvují“ naše poznání, takže objekt (sociální jev) nemůžeme pak vidět v jeho čirosti.

Nejde však, na druhé straně, jen o zkoumání objektivně postižitelných sociálních fakt (tj. prvku institucionálního), ale i o subjektivní stránku sociálních jevů. Toto „zesubjekti-

vizování“ metodologického objektivismu vede Bláhu k požadavku, aby sociolog studoval společnost i ve svém vlastním „já“. Jde o Bláhovu metodu tzv. *sociální introspekce*, kterou však chápal jen jako určitý korektiv a doplněk metod objektivního pozorování a zkoumání. Tento metodologický pluralismus chránil Bláhovo dílo před jednostrannostmi metodického monismu, metodické výlučnosti, např. jen kvantitativního rozboru. Proto Bláha vždy zdůrazňoval, že nestačí daný problém jen analyzovat, ale že je nutno dané prvky opět syntetizovat v jednotu. I k tomuto požadavku vede Bláhu jeho celostně funkční nazírání na sociální život.

Sociální jevy jsou jevy *sui generis* (Durheim). Proto Bláha žádá nedopouštět se simplismu, tj. zjednodušování sociálních jevů – jejich převádění na psychologické (či až biologické) pole a vysvětlovat je pak principy psychologie (či biologie).

Bláha též varuje před simplismem quasi-sociologickým, tj. vysvětlovat sociální jevy jen z jednoho sociálního faktoru (jen náboženského, nebo pouze politického, anebo toliko hospodářského apod.).

Bláha byl pro angažovanost sociologického poznání. Požadoval však nesměšovat čistou vědu (zjišťující to, co jest) s její aplikací na sociální skutečnost.

Význam I. A. Bláhy pro československou sociologii je nepopíratelný. Je jednou ze zakladatelských osobností naší sociologie svou kritickorealistickou koncepcí federativního strukturfunkcionalismu a i určitým přínosem metodologickým (nejen svou metodou sociální introspekce). Jeho sociologická práce má od počátku tři význačné rysy (J. Obrdlíková): je monografická, vychází ze zřetelů praktických, a opírá se o výsledky vlastního výzkumu i výzkumu jiných. Vytvořil – kolem *Sociologické revue* a účastí kolegů a žáků ve výzkumech – Brněnskou sociologickou školu. Lišila se od Královky Pražské sociologické školy úsilím o aplikaci výsledků sociologického bádání. To se však ze strany J. Krále, tak i ze strany některých nesociologů (např. Arna Nováka) nesetkávalo s patřičným pochopením. Třeba však říci, že k tomu do určité míry přispíval sám Bláha značnou mírou etizace až moralizujícího

kazatelství svých sociologických a jiných spisů.

Bláhovou zásluhou bylo i navázání styků se sociologií evropskou (např. s F. W. Znanieckim) a světovou (např. s P. Sorokinem v USA). Ti do *Sociologické revue* psali a Bláhovu sociologickou činnost oceňovali. Důrazem respektu k Bláhovi-sociologu je nejen jeho účast na mnohých mezinárodních sociologických kongresech a příspěvky do řady světových sociologických časopisů, ale i jeho členství ve významných zahraničních sociologických institucích a redakcích z doby meziválečné (Institut International de Sociologie, National Social Science Society Phi Gamma

Mu, American Academy of Political and Social Science, člen redakce *Cahiers internationaux de sociologie*) a poválečně (v sekci Studies and Research při Hospodářské a sociální radě OSN, v UNESCO, v Society for the Psychological Study of Social Issues aj.). Sociologové z Nizozemí a z Polska projevíli zájem o překlad jeho *Sociologie intelligence*.

Vývoj sociologie, zvláště v technologii sociálního výzkumu oproti Bláhově době pokročil. To však nikterak neznamená, že by tím pominul zakladatelský význam a přínos I. A. Bláhy pro českou a zčásti i světovou sociologii.

Jiří Sedlák

Věda, technika a změna: nové teorie, reality a instituce

Výše uvedené téma bylo navrženo jako koordinující hledisko konference **Evropské asociace pro studia vědy a techniky** (EASST), která se konala koncem srpna 1994 v Budapešti. 320 účastníků diskutovalo po dobu pěti dnů a ve více než 40 tematických zasedáních o aktuálních problémech této oblasti společenskovedních výzkumů. EASST je značně dynamickým seskupením. Využívá nejen odborný zájem o tuto oblast bádání a výzkumu (a jeho mnohooborové zázemí), její aktuálnost i praktickou relevanci, ale spočívá i v určité odborné a zájmové orientaci, kterou asociaci vtiskují její (mladší) členové i angažovaní představitelé. Jsou jimi povětšinou renomovaní akademičtí odborníci, kteří reprezentují tento výukový a výzkumný obor v západních akademických a výzkumných institucích. Jejich odborný a statutární vzestup však souvisí s událostmi 60. a 70. let, kdy v kulturně kritickém a antiscentistním tlaku bylo nutno prosadit novou orientaci v oblasti „vědy o vědě“, kterou dříve reprezentovali většinou přední přírodovědci nebo filozofové. Tento metodologický zvrát, jenž byl nejprve doprovázen rozsáhlou analýzou vědeckých institucí a činností vědců (70. a 80. léta) podle nových hypotéz a později i pokusy o jejich syntetické zhodnocení, přispěl k dekonstrukci tradičních představ o vědě i její sociální úloze a k porozumění reálných cest interakce sociálních a poznávacích zdrojů při

tvorbě výzkumných oblastí, technických programů, sociálně regulativních prostředků, při technizaci a rutinizaci různých sociálních sfér i kritické rekonstrukci jejich institucí. Tyto souvislosti v mnohém vysvětlují tematickou orientaci konference i její ambice. Odrážejí dynamickou složku rozvoje této oblasti výzkumu i její poznávací iniciativy a problémy.

Výzkumy v oblasti sociálních studií vědy se vyznačují značnou rozmanitostí výzkumných témat, která svědčí o výrazné sociologizaci této oblasti a o ústupu dříve převládajících historických a filozofických přístupů. Jejím důsledkem je převaha mikro-, případně mezoúrovňové analýzy. Výzkumy jsou „akademizovány“ – působí zejména ve vztahu k odborné výuce. Z této reflexe vycházela i orientace konference: podněcovala zejména diskuse o možných cestách poznávací koordinace existujícího spektra výzkumů (a v tomto smyslu byla formulována i otázka, zda je prospěšný další extenzivní růst) a o podmínkách a způsobech využití současného vědění v dalších praktických oblastech (nejen ve výuce). Významnou úlohu v tvorbě této orientace sehrává iniciativa předních osobností, které, jak jsem výše vysvětlil, jsou stále ovlivněny svou zkušeností z 60. let, kdy angažovanost vědců a hledání plodných idejí a koncepcí, sehrály podstatnou úlohu v reorientaci tohoto pole výzkumů.

Uvedný kontext konference a stavu sociálních výzkumů v oblasti vědy a techniky se projevoval i v rozložení diskusních témat i

jejich interpretaci. Sociologická dimenze výzkumů a tematizace problémů rozvoje vědy a techniky výrazně převládá. Bylo diskutováno o problémech reinstitucionalizace institucí, jejich sociálně komunikativních, komunikativně kognitivních a mobilních či migračních aspektech, problémech politizace a komercializace výzkumu a postavení odborné expertízy, technologické souvislosti sociální změny (otázky sociální interakce, hodnocení, rizika a regulace), významu sociálních hnutí, elit, veřejné akceptance, politických orientací a etických kontextů aj. Podnětné poznávací iniciativy se podle mého názoru odehrávaly v různých poznávacích kontextech:

- v teoreticko metodologických orientacích, které zazněly zejména v zahajovacím vystoupení A. Ripa (Universita Twente, Holandsko) „Studia věda a techniky a konstruktivní hodnocení techniky“; na tematickém zasedání „Znovuobnovení politiky vědy“ (A. Elzinga, B. Wynne, P. Weingart, A. Jamison, T. Brante); a při pokusu o rekonstrukci situace 60. let a některých transkulturních idejí („Richtova zpráva po 25 letech“ – A. Elzinga); ve všech těchto diskusích byly hledány možnosti, podmínky a způsoby teoreticko-metodologického rozvoje tohoto pole výzkumů, např. v makrosociálních koncepcích (Elzinga, Rip), problémových orientacích (Weingart) i angažovaných a konstruktivních přístupech (Wynne, Rip);
- četné poznávací iniciativy byly spojeny s pronikavou empirickou analýzou vybraných problémů (např. otázky politické legitimizace rizika moderních technologií). Poučný obraz dávala i sociologicky orientovaná tematická strukturace konference, jak bylo uvedeno výše. K tomu je ovšem třeba dodat, že na konferenci zazněly i plodné podněty z oblasti historických, filozofických a ekonomických výzkumných oblastí. Např. zasedání „Věda a společnost: hermeneutická perspektiva“ se pokusilo rozšířit hermeneutickou perspektivu i na analýzu sociálních důsledků vědy a techniky; zasedání „Vztahy mezi akademickou a průmyslovou sférou“, „Univerzity, průmysl a inovace“ hledala společná hlediska s ekonomickou analýzou technologického potenciálu ekonomik; nebo historicky orientovaná témata,

jako např. zasedání „Vědecká a technická muzea a jejich měnící se úloha“, podnětně rekonstruovala změny těchto institucí v kontextu změn paradigmatických metafor a přístupů k vědě a technice.

O problémech praktické orientace výzkumů v oblasti vědy a techniky bylo diskutováno zejména na paraleleně probíhající konferenci „Vojenský výzkum po konci studené války: konverze a transfer techniky ve východní a západní Evropě“, kterou sponzorovaly orgány NATO. Zde se pozornost soustředila nejen na prezentaci empirických analýz konverze vojenských výzkumů a výroby, ale i na širší sociálně kulturní souvislosti těchto institucionálních změn. I zde se diskutovalo o vlivech probíhajících politických a ekonomických změn na problémovou orientaci vědecky a technicky relevantních institucí, včetně výzkumů v oblasti vědy a techniky, na postavení expertů i na stav expertizních poznatků pro různé kontexty a úrovně regulativních prostředků.

Volba místa konference také antcipovala její tematickou orientaci na problémy zemí střední a východní Evropy. Bezpochyby přispěla i k široké účasti odborníků z těchto zemí. Na programu konference byla řada tematických zasedání k problémům rozvoje vědy a techniky v podmínkách ekonomické a politické transformace v zemích střední a východní Evropy. Pozitivním rysem těchto diskusí byla i řada příspěvků předložených účastníky ze západních zemí i prezenatce komparativních výzkumů řešených kolektivy výzkumníků z obou částí Evropy. Tyto kroky, jak vyplynulo z diskuse, však narážejí na řadu poznávacích a zájmových problémů (např. na pokusy o zneužití kooperace pro legitimizaci nekvalitních národních výzkumů, na prosazování neadekvátních témat), nemají zatím velký rozsah a orientují se spíše na tvorbu základních datovýchází. Byly však prezentovány i výsledky společných výzkumů, které signalizují předpoklady pro trvalejší komunikační a poznávací vazby se západními zeměmi. Méně povzbudivý je však celkový stav, orientace a dynamika sociálních výzkumů vědy a techniky v postkomunistických zemích, jenž byl patrný z průběhu konference. I když tato oblast je co do počtu výzkumníků slušně rozvinuta, nenachází zřejmě dostatečný prostor a zdroje svého

rozvoje, jež by umožnily formulovat aktivnější poznávací orientace, a uvolnění ze závislosti na defenzivních strategiích existujících výzkumných a exekutivních institucí. Negativně působí i odtrženost od vysokých škol a výuky, jež je nezbytná pro obnovu výzkumných sil této

oblasti. Tyto skutečnosti indikují nejen problémy kulturních změn v této odborné komunitě, ale i nejasné postavení vědy, techniky a vzdělání v probíhajících transformačních změnách.

Karel Müller

K hodnocení Sociologického ústavu AV ČR

Vědecká pracoviště Akademie věd České republiky procházejí během loňského a letošního roku nezávislým hodnocením, posuzujícím jejich odbornou úroveň, vědeckou výkonnost, koncepčnost, úroveň řízení a technické vybavení. Hodnocení, prováděné z iniciativy vedení Akademie, má přispět v prvé řadě samotným akademickým ústavům při koncipování jejich výzkumného programu, pracovních metod a organizační struktury. Vedení Akademie poskytne podklady pro stanovení vědní politiky a diferencovaný přístup k jednotlivým pracovištím. Hodnocení provádějí externí „oborová grémia“ složená z odborníků příslušné disciplíny – vědeckých pracovníků a zpravidla také praktiků. V grémiích převažují členové z mimoakademických pracovišť, povinně musí být zastoupeni zahraniční odborníci. Hodnocení probíhá podle závazných hledisek – k rozhodujícím kritériím patří vědecké publikace a srovnání výsledků pracoviště s mezinárodní úrovní. Hodnotí se jednak ústavy jako celky, jednak jejich jednotlivé pracovní skupiny. Kromě písemných podkladů připravených hodnoceným ústavem, hodnocení povinně vychází také z působení grémia přímo na pracovišti, z rozhovorů s jeho vedením a s představiteli pracovních skupin a z prohlídky pracoviště. Výsledky hodnocení (zpráva) se po projednání s vedením pracoviště předávají předsedovi Akademie.

V Sociologickém ústavu AV ČR proběhlo hodnocení v květnu 1995. Oborovému grémiu předsedal M. Petrušek, děkan Fakulty sociálních věd UK, tajemníkem grémia byl J. Hartl, ředitel STEM. Dalšími členy grémia byli W. Adamski z Ústavu pro filozofii a sociologii Polské akademie věd ve Varšavě, I. Bayer z Univerzity v Münsteru, J. Buriánek, vedoucí katedry sociologie Filozofické fakulty UK,

L. Falťan, ředitel Sociologického ústavu SAV, K. Janáček, vedoucí ekonom Komerční banky, J. Král, vedoucí odboru Ministerstva práce a sociálních věcí ČR, M. Kučera z katedry geodemografie Přírodovědecké fakulty UK, G. Lengyel z Ekonomické univerzity v Budapešti, J. Musil, akademický ředitel pražské koleje Středoevropské univerzity, I. Možný, vedoucí Školy sociálních studií Filozofické fakulty MU v Brně, Z. Suda z pražské koleje Středoevropské univerzity, I. Šrubař z Univerzity v Erlangen.

Během své týdenní práce v ústavu se grémium sešlo s vedením ústavu, předsedou vědecké rady, s vedoucími výzkumných týmů, s šéfredaktorem Sociologického časopisu a absolvovalo prohlídku celého pracoviště. Kromě obligatorní zprávy dostalo k dispozici vyčerpávající přehled vědeckých a odborných výsledků pracovníků ústavu od jeho vzniku v roce 1990 a text informativní brožury, kterou ústav připravuje k vydání.

V závěrech hodnocení se oceňuje význam i dobré výsledky ústavu, poukazuje se na možnosti zlepšení jeho práce a doporučuje se, jak by bylo možné dále postupovat. Grémium konstatovalo, že Sociologický ústav je „funkčním a pro sociologickou obec nezastupitelným pracovištěm, jehož rozvoj je významným předpokladem toho, aby se česká sociologie stala znovu rovnoprávným a respektovaným členem světové vědecké komunity a efektivním spolutvůrcem demokratické politiky, efektivně fungující ekonomiky, politické kultury a veřejného mínění“ a že „značná část výsledků činnosti ústavu odpovídá mezinárodním standardům“. Sílu ústavu grémium shledalo zejména v oblasti empirických studií sociální transformace české společnosti, kde ústav přispěl k analýze a porozumění změn po roce 1989 a kde se podařilo nashromáždit rozsáhlý a cenný arzenál empirických dat a rozvíjet metodologii kvantitativního výzkumu.

Ocenilo dále ediční činnost ústavu – vydávání dvou sociologických časopisů a dalších publikačních řad, a jeho úspěchy při rozvinutí rozsáhlých zahraničních styků, kde ústav plní v některých směrech funkci kontaktního pracoviště pro celou českou sociologickou obec. Pochvalně byly zmíněny úspěchy při získávání domácích i zahraničních grantů a vybudování moderní technické a organizační infrastruktury.

Možnosti zlepšení práce ústavu grémium vidí v posílení teoretické, generalizující komponenty výzkumu a v širším zhodnocování výzkumných výsledků v podobě ucelených monografií. Řadu námětů grémium poskytlo, pokud jde o tematické obohacení výzkumného programu. Doporučilo rozšířit variabilitu témat i výzkumných metod, zejména zahrnout do vědeckého programu také kulturní komponentu sociální změny – tedy problematiku myšlení, hodnot, idejí apod. Pozornost také věnovalo posilování vztahů ústavu k vysokým školám, kde doporučilo otevřít personální cirkulaci mezi vysokými školami a akademickými pracovišti, rozvíjet na ústavu doktorandské studium a i jinak zapojovat do výzkumu studenty, a požadovat od pracovníků ústavu závaznou

účast na vysokoškolské výuce (v současnosti vyučuje na vysokých školách zhruba polovina vědeckých a odborných pracovníků). Ústav by měl hledat další možnosti, jak seznamovat se svými výsledky veřejnost a vstupovat do aktuálních sociálních diskusí. Hodnocení potvrdilo vhodnost dosavadního vědeckého zaměření ústavu na analýzu transformačních přeměn, souhlasilo však s potřebou redefinovat tento program v souvislosti s uzavírající se první etapou postkomunistické transformace. Orientace na širší problematiku sociální změny, včetně jejího historického kontextu, se zdá být vhodným řešením.

Hodnocení Sociologického ústavu AV ČR se stalo, vzhledem k vysoce odpovědné práci hodnotitelského grémia a s ohledem na jeho vskutku reprezentativní složení, vzácnou příležitostí k posouzení situace a výhledů nejen hodnoceného ústavu, ale české sociologie vůbec. Mnohé ze závěrů mají proto jistě širší platnost. Vedení a vědecká rada Sociologického ústavu práci hodnotitelského grémia vysoce oceňují a považují jeho závěry za důležité východisko rozvoje ústavu.

Michal Illner

Kongresové léto 1995

Dva významné kongresy věnované zcela či z velké části problematice střední a východní Evropy, a zejména stále živým otázkám transformace bývalých socialistických zemí, se konaly letos v létě za našimi humny – v Polsku a Maďarsku. **Varšavský Světový kongres středoevropských a východoevropských studií**, již pátý v pořadí a druhý od pádu komunismu (předchozí kongres se konal v roce 1990 v britském Harrogate), uspořádala Mezinárodní rada pro středoevropská a východoevropská studia (International Council for Central and East European Studies) společně s Ústavem pro filozofii a sociologii a Ústavem politických studií Polské akademie věd 6. až 11. srpna 1995. Účastníků bylo více než tisíc a převládali mezi nimi hosté z regionu, kterým se kongres zabýval a jimž místo jeho konání poskytlo výjimečnou příležitost finančně zvládnutelné účasti. Početná přítomnost odborníků z býva-

lých socialistických zemí je novým prvkem ve vývoji oboru, který byl do značné míry produktem studené války a rozdělení světa a figuroval zpravidla jako „Communist Studies“, „East European Studies“, „Russian Studies“ apod. Pod některými z těchto titulů přežívá ostatně dodnes.

Jestliže před rokem 1989 byl tento obor regionálních studií provozován téměř výhradně jen ve Spojených státech a v západní Evropě, a to tamními vědci, případně imigranty z komunistických zemí, jako prostředek poznání málo přístupných společností v zemích za železnu oponou (tedy jako studium provozovatelné převážně jen nepřímými metodami), pak po pádu železné opony se situace podstatně změnila. Postkomunistické společnosti se otevřely zahraničním badatelům, při jejich studiu je možné používat přímé metody a do hry vstoupili domácí badatelé. Vcelku oprávněně se objevily pochybnosti, zda v nových podmínkách budou mít středoevropská a východoevropská studia jako samostatný obor ještě

oprávnění. Zda se tato studia poté, co vyprchala jejich politická exponovanost a jistá exotika, nerozpadnou do jednotlivých odborných disciplín, z kterých byla poskládána. Leckdo proto předpokládal, že první kongres východoevropských a středoevropských studií konaný po pádu evropských komunistických režimů v roce 1990, bude současně i posledním kongresem oboru, jehož historická role se vyčerpala.

Tato očekávání se nesplnila a letošní varšavský kongres prokázal, že pod vlajkou regionálních studií o východní a střední Evropě lze stále ještě uspořádat úspěšné a zajímavé odborné setkání s rozsáhlou účastí. Zahraniční badatele přitahovala především problematika transformace bývalých socialistických společností jako specifické regionální téma. Pro vědce ze středoevropských a především východoevropských zemí znamenal pak kongres příležitost prezentovat na mezinárodním fóru, pro ně donedávna nepřístupném, problémy, které byly dlouhou dobu tabuizovány. Byl to především jejich zájem a přítomnost, které nejvíce přispěly k nespornému úspěchu konference. Umístění konference do Varšavy, vcelku dobře dosažitelné z baltických i středoevropských zemí, Ukrajiny a Ruska, tu jistě sehrálo důležitou úlohu.

Kongres sám byl mozaikou složenou z řady dílčích, oborově odlišných zasedání (bylo jich přes tři sta). Paralelně se projednávala témata historická, uměnovědní, lingvistická, ekonomická, geografická, sociologická, politologická, zahraničně politická – každé se svým vlastním zázemím a profesně specifickým okruhem účastníků, takže stěží bylo možné hovořit o nějakém jednotném programu. Získat o průběhu kongresu ucelený hlubší přehled bylo prakticky vyloučeno. Z teritoriálního hlediska výrazně dominovala problematika ruská, následovaná tématy polonistickými. Několik zasedání bylo věnováno otázkám specificky českým, resp. československým, jejich relativní zastoupení však bylo malé a svolavatelé byli převážně zahraniční odborníci: „předválečné Československo jako hostitelská země politické emigrace“, „česká a slovenská literatura a společnost“, „sudetský problém“, „Josef Tiso – mezinárodní perspektiva“, „regionální politika a regionální vývoj po poli-

tickém úpadku Československa“, „sovětská intervence v Československu v roce 1968“, „zhroucení federalismu ve střední/východní Evropě: Československo a Jugoslávie“. Výběr témat naznačuje, co z české (československé) problematiky vzbuzuje v mezinárodním prostředí pozornost.

Sociologická, sociálně ekonomická a politologická témata byla v programu frekventována dosti hojně, i když vůči problémům historickým a literárněvědním zůstávala v menšině. Trvalkou je problematika transformace bývalých socialistických zemí, které bylo věnováno hned několik zasedání, výrazně se uplatňovaly otázky postavení žen, problémy privatizace, nacionalismu a etnických vztahů, politické emigrace a sociálních důsledků ekonomické reformy. Za informativní bylo možné považovat panel o lokální demokratizaci ve střední Evropě koordinovaný Joannou Regulskou, kde svolavatelka panelu, Jan Kubik a autor této zprávy podali přehled o výsledcích několika studií lokální demokracie. Jednou z nejzajímavějších částí sociologického programu byla serie tří zasedání o elitách v zemích východní a střední Evropy. Připravili a řídili je polští účastníci kongresu. Prvé z nich se zabývalo elitami obecně – zde zaujalo zejména vystoupení Marka Ziółkowského o postojích polské veřejnosti k moci, druhá dvě zasedání byla věnována elitám politickým. Pozornost si podle mého mínění zasloužil hlavně referát Miroslawy Grabowské o polské ekonomické elitě a příspěvek Pala Tamáse (Budapešť) o maďarských politicích a intelektuálech. Zasedání výzkumných skupin byla doplněna řadou zasedání plenárních, mezi nimiž pravděpodobně největší pozornost vyvolal kulatý stůl za účasti čtyř bývalých polských premiérů (Mazowiecki, Olszewski, Suchocka, Pawlak), kteří se vyjadřovali k cílům, úspěchům a neúspěchům svých vlád.

Aktivní i pasivní česká přítomnost na kongresu byla nevýrazná a neodpovídala jeho významu. Na závadu snad mohl být poměrně vysoký konferenční poplatek – pořadatelé neposkytli slevu účastníkům ze zemí s nekonvertibilní měnou, těžko lze však pochopit, proč jsme ve větší míře nevyužili snadné dostupnosti místa konference. Tato výhoda se příště již nemusí opakovat. Polští pořadatelé se

zhostili organizace kongresu na jedničku a prokázali, že i rozsáhlé mezinárodní setkání lze dobře zvládnout v poměrně skromných prostorách univerzity. Kongres lze určitě považovat za úspěch, zůstává však otázkou, zda takto heterogenní shromáždění je účelné svolávat i do budoucna.

Další událostí letošního léta byla **Evropská sociologická konference**, již druhá v pořadí (první se sešla ve Vídni v roce 1992), uspořádaná v Budapešti od 30. srpna do 2. září 1995 Evropskou sociologickou asociací ve spolupráci s Maďarskou sociologickou společností. Ve srovnání s varšavským kongresem šlo o konferenci menšího rozsahu, obsahově poněkud sevřenější ústředním tématem „Evropské společnosti: integrace nebo štěpení“ a rozčleněním programu do několika ucelenějších, i když stále dosti heterogenních okruhů: 1. Nacionalismus: etnické otázky, migrace, marginalizace, rasismus a genocida, 2. Nerovnosti třídní a založené na genderu: industriální vztahy a zaměstnanost, trh práce, chudoba, privatizace, 3. Občanství a gender ve vztahu ke státu blahobytu, občanská společnost a trh, 4. Modely sociální a ekonomické transformace v Evropě a nové formy integrace, 5. Kultura: postmodernismus a modernismus, životní styly, každodenní život, urbanismus, náboženství, 6. Srovnávací evropské výzkumy. V rámci každého okruhu probíhala řada dílčích zasedání, do nichž se vcelku úspěšně podařilo začlenit jak problematiku západoevropskou, tak i otázky reformujících se společností střední a východní Evropy. Transformace těchto společností a problematika genderu byly pravděpodobně nejvýraznějšími tématy kon-

gresu, opakujícími se v mnoha různých souvislostech. V analýzách transformace (např. v příspěvcích Piotra Sztompky, Macy Novak, Pavla Machonina) byly zdůrazněny širší historické perspektivy zahrnující i vznik a vývoj komunistických režimů, případně i rozdílný předchozí politický, sociální a kulturní vývoj sledovaných společností, kulturní determinanty (a meze) transformace, chápání postkomunistického vývoje jako kvalitativně nové vývojové etapy s otevřenými možnostmi vyústění a s tím spojená kritika interpretace postkomunistických změn jako přechodu (transition) k již známým modelům společnosti. Na jednom z plenárních zasedání zaujal Ivan Szelényi závěry z výzkumu elit v zemích střední a východní Evropy, podle nichž o vítězích ekonomické transformace v těchto zemích nerozhoduje vlastnictví privatizovaného státního majetku, ale faktická možnost s ním disponovat. V souladu s tím jsou podle Szelényiho vítězi ekonomické transformace především manažeři bývalých státních podniků, kteří získali klíčové role v soukromých firmách vytvořených na jejich základě.

Kongres, kterého se zhruba ve stejném počtu účastnili sociologové ze západní i bývalé socialistické části Evropy, byl akcí úspěšnou a nepochybně přispěl ke komunikaci mezi evropskými sociology, i když některé výrazné osobnosti evropské sociologie chyběly. Chybělo však bohužel i výraznější zastoupení české sociologie, která jako by neměla větší zájem vystoupit na mezinárodní scénu po boku silných sociologií polské a maďarské.

Michal Illner

Filosofický časopis

vědecká revue otevřená pluralitě stanovisek

Nabízí vážným zájemcům o filosofii v jejím nejpůvodnějším smyslu
— totiž jako hledání moudrosti, pravdy, dobra, krásy a smyslu
života — hodnotné studie, překlady, informace, recenze a zprávy.

Mezi našimi autory naleznete E. Koháka,
S. Sousedíka, N. Lobkowicze, O. A. Fundu,
J. Pechara, J. Peregrina, P. Koťátka,
E. Bondyho, V. Bělohradského, A. Kosíka,
P. Maternu, M. Sobotku, R. Palouše,
P. Horáka, J. Zumra a další.

Rubrika „Politická a morální filosofie dnes“,
otevřená v roce 1994, nabízí překlady
nejdůležitějších statí z diskuse liberalismu
a komunitarismu (Rawls, Sandel, Larmore,
Taylor...)

Časopis přináší také mnoho užitečného pro práci učitelů středních
škol, zejména gymnaziálního a polytechnického charakteru:
od roku 1993 publikuje v rubrice „Filosofie ve školních lavicích“
texty věnované výuce filosofie a jejích oborů — etice, estetice,
dějinám myšlení, teorii poznání, politologii apod.

Vychází 6x ročně v rozsahu 176 stran, cena 29 Kč.

Celoroční předplatné 145 Kč (tj. jedno číslo zdarma)

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá redakce časopisu:

Jilská 1, Praha 1, tel. 26 84 04

International Sociology 1994

Časopis *International Sociology* vydává čtvrtletně ISA od roku 1986 a publikují se v něm stati, které si zaslouží prezentaci v celosvětové sociologické komunitě. Stati by měly splnit jeden nebo více z následujících cílů:

- posunout vpřed disciplínu v základních otázkách teorie a metod,
- stanovit nové směry v empirickém výzkumu,
- identifikovat sociální procesy a vývoje, jež mají mezinárodní význam,
- analyzovat aspekty mezinárodní sociální struktury a změny,
- provést komparativní sociologickou analýzu,
- podporovat mezinárodní a mezikulturní porozumění,
- ukázat významnost sociologie v oblasti politických programů při řešení nejdůležitějších sociálních problémů světa.

V březnovém čísle (1/94) čtenář najde soubor statí věnovaných *sociologii umění*. Raymonde Moulin pojednává o konstrukci uměleckých hodnot, uvažuje o tom, jak se stanovuje cena uměleckého díla a jaká je role tržních principů ve vztahu k umění. Laurent Gallissot píše o kulturní významnosti reklamy a reklamního průmyslu v západoevropském kontextu, Florian Zielinski o vzestupu a pádu vládní protekce umění v případové studii o polském plakátu mezi lety 1945-90. Zajímavá je i stať Józsefa G. Racze a Zoltana Zetenyiho o rockových koncertech v Maďarsku v 80tých letech jako oblasti hudební subkultury mládeže, která měla politicko-formativní funkci v komunistickém systému.

Druhá část březnového čísla je věnovaná výzkumu v oblasti *gender studies*. Gay Young, Lucia Fort a Mona Danner se ve své stati „Přechod od termínu ‚status ženy‘ k termínu ‚rodová nerovnost‘“ pokoušejí o konceptualizaci a stanovení sociálních indikátorů pojmu „rodová nerovnost“, dále uvádějí příklad empirické aplikace obou termínů s komparativním záměrem. Max Haller a Franz Hoellinger zavrhuje hypotézu, že vyšší participace žen na trhu práce znamená egalitářštější přístup k roli pohlaví (gender role) na základě mezinárodního výzkumu z osmi zemí ve svém příspěvku

„Zaměstnanost žen a změna rolí pohlaví: konfliktní vztah mezi participací a postoji v mezinárodní komparaci“. Susanne Grimm ve své stati „Povýšení žen ve vysokoškolských institucích v západní Evropě“ rozlišuje mezi dvěma oblastmi. Do první patří ty země, kde jsou legislativní podmínky pro ženy ve srovnání s muži příznivější – oblasti, kde existuje diskrepance mezi jazykem a náboženstvím (Belgie, Dánsko, Nizozemí a Lucembursko) a germánsko-protestantské země (Velká Británie a Irsko). Druhá kategorie s méně příznivými podmínkami je zastoupena románsko-katolickou kulturní oblastí (Itálie, Francie, Řecko).

V červnovém čísle (2/94) čtenář najde tři velmi zajímavé stati o procesu globalizace. Edward A. Tiryakian ve své přehledné stati „Nové světy a sociologie: přehled“ poukazuje na to, že od roku 1989 je svět svědkem neočekávaných masivních změn a reforem, týkajících se zhroutení bipolárního světa éry studené války, zavedení tržních namísto centrálně plánovaných ekonomik a demokratizace autoritativních režimů. Tiryakian argumentuje, že toto bouřlivé období přechodu, může být charakterizováno jako *nový svět nových světů* (a new world of new worlds), což autor chápe implicitně trojím způsobem:

- a) ve smyslu fenomenologickém – jako novou strukturu vědomí,
- b) z prostorového aspektu – jako nové prostory pro nové aktéry,
- c) z aspektu mezilidských vztahů – jako sociální sítě spojující populace dříve od sebe oddělené.

Tento svět představuje pro autora obrovský soubor výzev pro sociologickou analýzu modernity. Dále stať obsahuje návrh využití historické metody pro pochopení období přechodu z jednoho sociálního řádu do jiného a přináší obecné socio-psychologické charakteristiky současné situace jako např. změny kolektivní identity. Jako metodologický přístup vhodný pro pochopení světové situace Tiryakian navrhuje např. teorii chaosu, Sorokinovou „integralistickou filozofii“ a vyzývá sociology z celého světa k vybudování *společné multidimenzionální sociologie modernity a postmodernity*.

Podobným způsobem vyzývá sociology i Barry Smart ve své stati „Sociologie, globalizace a postmodernita: komentáře k tezi o *sociologii pro jeden svět*“. Jan Nederveen Pieterse navrhuje chápat proces *globalizace jako hybridizaci*, kterou definuje dvojím způsobem. Strukturálně jako nové, kombinované formy kooperace a kulturně jako rozvoj translokálních smíšených (mélange) kultur. Pieterse argumentuje pro „post-mezi/národní sociologii hybridních časů, prostorů a formací“.

Druhá polovina tohoto čísla je věnována sociologii v Nigérii. Obsah druhého čísla doplňuje stať Heiko Schradera o profesionálech, zřizujících soukromé banky (professional moneylenders) a jejich roli při vzniku kapitalismu v Indii a Indonésii a medailon amerického sociologa kanadského původu Normana Bella napsaný Stevenem Vaitkusem.

Záříjové číslo (3/94) je věnováno tématu *globální změny v regionálních strukturách*. V prvním příspěvku se nás Bernhard Peters provokativně ptá „proč je tak těžké změnit svět?“. Svou odpověď poskytuje typologii tzv. „sociálních externalit“, tj. způsobů, jakými zažíváme svět jako něco nezávislého, co se nám vnucuje. Těchto externalit je několik a jsme jimi ovládáni, řízeni, kontrolováni. Tlak na nás vykonávají materiální výsledky našich minulých aktivit, symbolické produkty našich představ, výsledky dřívějších komunikačních aktivit, společenská pravidla a procedury, jiní lidé disponující autoritou nebo mocí jakož i anonymní sociální mechanismy. To vše nám zároveň může také pomáhat.

Malcolm Waters se ve svém příspěvku o stratifikaci zabývá debatou o „smrti tříd“, čímž navazuje na dřívější diskusi o tomto tématu v *International Sociology*. Konstatuje, že třída v marxistickém smyslu byla dominantním uspořádáním pouze v podmínkách kapitalismu 19. století. V průběhu 20. století se převládajícími činiteli společenských pořádků staly stát a organizační systémy monopolního kapitalismu. Současné trendy společenského uspořádání dle autora směřují ke stratifikačním modelům podle životního způsobu a hodnotové orientace.

Problematikou stratifikace z metodologického hlediska se zabývají René Levy a Dominique Joye v článku „Jaká je stratifikace ve

Švýcarsku: třídy, stupňování prestiže, profesionální kategorie?“

Guenther Lueschen a jeho kolegové referují o výsledcích výzkumu v pěti zemích Evropské unie (Německo, Francie, Španělsko, Nizozemí a Belgie) o spokojenosti občanů se systémem zdravotnictví.

Daphne Philips se zabývá jevem fatalismu (v tomto případě přesvědčení o nevyhnutelnosti nepříznivého osudu) u chudých matek ve státě São Paulo v severozápadní Brazílii. Použitím mnohonásobné regresní analýzy dospívá k názoru, že fatalismus v tomto státě je relativně nízký díky extenzivní sociální pomoci a dalším opatřením, která omezují fatalistické postoje.

John Eade ve své stati o „identitě, národu a náboženství“ vychází ze svého výzkumu mezi vzdělanými mladými bangladéšskými muslimy v londýnském East Endu. Dospívá k závěru, že jejich specifická situace vytváří nové skupinové identity, často „hybridní“ – tj. kombinované např. British Bengali Muslim nebo Muslim Bengali Briton.

V prosincovém čísle (4/94) se Oleg Kharkhordin zabývá ekonomickou reformou v Rusku z kulturalistického pohledu. Inspirovaný M. Weberem a K. Polanyim vidí v přechodu od korporativní etiky k nové individualistické etice (tzv. samostatnosti) klíč ke konečnému úspěchu tržních mechanismů v ruské společnosti.

Natan Uriely píše o zkušenosti tzv. dočasných imigrantů (sojourners), kteří chápou svůj pobyt v hostitelské zemi jako přechodný. Z nich potom ty, kteří nemají žádné přesné plány o tom, kdy se budou vracet do rodné země, případně svůj návrat opakovaně odkládají, označuje jako „permanentně dočasně imigranty“ (permanent sojourners). Na základě svého výzkumu mezi takovými permanentně dočasnými imigranty izraelského původu v chicagském regionu ve Spojených státech autor konstatuje, že se vyznačují jedinečnou formou etnicity, kterou nazývá „rétorickou etnicitou“ – zůstávají věrni zemi, ze které odešli, pouze ve svých prohlášeních, života etnických komunit se ve skutečnosti neúčastní.

Mario Fuks se soustřeďuje na soudní procesy, týkající se otázek životního prostředí v Riu de Janeiru v Brazílii. Vidí jakýsi střet

mezi univerzalistickou perspektivou (ochrana zájmů společnosti), která se vztahuje například i na zájmy ochránců životního prostředí, a soukromými zájmy jednotlivých aktérů. Autor si klade otázku, jak takové střety zájmů řešit.

Xinyi Xu pojednává o organizační kontrole komunistické strany v pracovních jednotkách v Číně.

Marinus Spreen a Ronald Zwaagstra se ve svém metodologicky zaměřeném příspěvku

zabývají technikou výběru vzorku „sněhová koule“. Konstatují, že tato technika může poskytovat i kvantitativní poznatky, týkající se struktury sociálních sítí tzv. „skrytých populací“ – tj. narkomanů, lidí bez přístřeší apod.

Závěrečným příspěvkem tohoto čísla časopisu je pojednání o sociologii v Portugalsku.

Dimitris Stefosis a Lenka Bánovcová

Demografie (nejen) pro demografy

Praha, SLON (Sociologické nakladatelství) 1993. 125 s.

Anotovaná publikace patří mezi práce slovníkového typu určené pro širší veřejnost. Obsahuje hesla z oblasti demografie sestavená tak, aby dávala ucelenou představu o tomto vědním oboru. Publikace byla sestavena z hesel, která byla pro demografii vyhrazena v rámci *Velkého sociologického slovníku*. Jsou seřazena tematicky (nikoli abecedně) do třech okruhů, nazvaných *Demografické subdisciplíny, směry a školy, Demografické jevy a procesy a Demografické metody a zdroje dat*. Těmto třem stěžejním oddílům předchází úvodní pasáže, v nichž je pojednáno o předmětu demografie a o vzájemných vazbách demografie a sociologie. Namísto závěru je uveden stručný přehled populačního vývoje světa a přehledná tabulka vybraných demografických ukazatelů podle zemí a oblastí k roku 1992.

Forma i určení *Slovníku* předurčily do značné míry obsah anotované publikace, která na rozdíl od běžných příruček demografie neobsahuje žádné vzorce, ačkoli z formulací užitých pro definice jednotlivých demografických pojmů pro většinu těch jednodušších lze jejich výpočtové vzorce odvodit. Jde spíše o seznámení obsahem termínů používaných demografy, což není od věci vzhledem k tomu, že v demografii se jako *terminus technicus* používá slov odvozených z běžného života (např. sňatek – sňatečnost; rodina; generace). A protože obdobných pojmů používá pochopitelně i sociologie, autorské spojení zástupců obou vědních disciplín se ukázalo být velmi záslužné. Zde je také největší přínos publikace, naznačující, jaké možnosti skýtá využití demo-

grafických poznatků pro sociologii, a naopak, jak lze při interpretaci demografických jevů a procesů s úspěchem využít sociologických přístupů. Veškerá hesla jsou pojata obecně, jen výjimečně je použito v demografii jinak běžných příkladů (v textu není vyjma světového přehledu takřka jediného čísla, jediné tabulky; věkové složení je provázáno obrázkem věkové pyramidy, u níž však není uvedeno, že jde o populaci České republiky).

Výklad metod je omezen na přehled postupů používaných při demografickém výzkumu; pouze naznačuje, že při demografické analýze se dnes používá jemných a technicky náročných postupů, jejichž složitost však daleko přesahuje rámec anotované publikace.

To, že *Demografie (nejen) pro demografy* vznikla v rámci většího celku, se ukázalo být z jedné strany výhodné. Do jednoho celku tak byla shrnuta hesla, na nichž se autorsky podílelo na osmnáct odborníků, demografů, sociologů, antropologů i historiků, jejichž spolupráci by bylo jinak značně obtížné zajistit. Bylo tím zároveň zabráněno jednostrannému pohledu, kterému by se byl jeden autor neubráníl. O to, že přesto vznikl ucelený soubor textů, který je vhodným úvodem do studia demografie, respektive může plnit úlohu informátora o demografii, se nejvíce přičinili Zdeněk Pavlík a Alena Vodáková, která také dílo redigovala. Společně s Květou Kalibovou jsou autory více než tři čtvrtin publikace, zpracovali stěžejní hesla.

Vyčlenění z širšího celku se však na publikaci projeвило i nepříznivě, neboť publikace postrádá podrobnější bibliografii, kterou bude zřejmě obsahovat až celé dílo. Přehled uvedený v závěru je torzem, v němž navíc chybějí některá novější díla nehledě na to, že postrádá

většinu prací, na které se v textu odkazuje. Byl tím ovlivněn i styl, používající hutného až zkratkovitého a tezovitého slohu, častých odkazů a zkratk.

Česká demografická obec není početná, publikace podobného charakteru na našem knižním trhu trvale chyběla a ani učebnic demografie není u nás nazbyt. *Demografie (nejen) pro demografy* tuto mezeru vhodně zaplňuje právě tím, že jde o dílo svým způsobem

koprodukcí, obracející se i k sociologům a antropologům, do určité míry i k historikům sociálních dějin. Doporučit ji tak lze jak studentům společenských věd, tak každému, kdo se zajímá o demografický pohled na společnost. A vzhledem k závažným změnám reprodukčního chování české populace, kterého jsme dnes současníky, to je pohled docela zajímavý.

Ludmila Fialová

Population and Development Review

Volume 20 (1994), Number 1

Články

Žádoucí plodnost a vliv populační politiky (Lant H. Pritchett). Závěry empirické studie, jež jsou v souladu s teoriemi, podle kterých je fertilita determinována vlastním rozhodnutím páru o počtu dětí pod vlivem sociálního, výchovného, ekonomického a kulturního prostředí, jemuž pár čelí. Výsledky popírají teorie, jež kladou velký důraz na roli širšího používání antikoncepce při omezování fertility.

Demografické perspektivy stáří (S. Jay Olshansky, Bruce A. Carnes). Autoři ve stati na záznamech mortality USA ukazují, že některé demografické přístupy k modelování a předpovědi mortality vedou ke zkreslujícím výsledkům.

Vytváření přirozené plodnosti: Užití západních antikoncepčních technologií v rurální Gambii (Caroline H. Bledsoe, Allan G. Hill, Umberto D'Alessandro a Patricia Lange-rock). Gambijské ženy používají vysoce účinnou západní antikoncepci především k udržování meziporodních intervalů na hladině zhruba dva a půl roku. Autoři dokazují, že západní antikoncepce hraje ve formování modelu fertility větší úlohu, než ukazují většina průřezových studií, přestože období

jejího využití je omezeno na velmi krátký časový úsek mezi porody.

Mateřská zaměstnanost a změny v rodinné dynamice: Sociální kontext práce žen v rurální jižní Indii (Sonalde Desai, Devaki Jain).

Poznámky a komentáře

Demografické otřesy po komunismu: Východní Německo, 1989-93 (Nicholas Eberstadt). Článek posuzuje trendy fertility, sňatečnosti a mortality mezi roky 1989 a 1993 pro obyvatelstvo na území bývalé Německé demokratické republiky. Závažné politické události po pádu Berlínské zdi, se odrážejí v převratu místních demografických trendů. Během této doby zažily východoněmecké ukazatele fertility nezvyklý pokles. Sňatečnost byla postižena podobně. Snad nejméně očekávaný byl nárůst specifické úmrtnosti mužů i žen ve většině věkových skupin, a to navzdory udávanému vzestupu spotřeby na osobu a zkvalitnění služeb ve zdravotnictví následkem sjednocení republik.

Data a perspektivy

Populační růst a ekonomický růst: Některé další korelace (Robin Barlow). Analýza na základě dat z 86 zemí podporuje názor, že pomalejší populační růst není důvodem k rychlejšímu růstu ekonomickému.

Iva Křížová

Sociologický časopis

Revue naší doby.

Moderní vědecký časopis, který přináší cenné informace sociologům, politologům, demografům, žurnalistům a další odborné veřejnosti.

V jednotlivých číslech naleznete:

- stati zabývající se otázkami teoretické sociologie
- stati domácích a zahraničních autorů zkoumající přechod od totalitního systému k tržní společnosti
- články věnované aktuálním problémům sociální politiky
- metodologické stati
- přehledové články
- informace ze sociologických výzkumů
- recenze a anotace odborné literatury domácí i zahraniční
- informace o dění v sociologické obci, zprávy z konferencí
- dokument - doposud nepublikovaný materiál osvětlující dění v české společnosti určité doby

Nepravidelné rubriky: Ohlasy, Ze studentských prací, Recenzní stati, Diskuse.

128 stran čtyřikrát ročně. Cena předplatného 114 Kč, jednotlivého čísla 29 Kč.

----- Zde odstříhnete -----

Jméno: _____

Instituce: _____

Adresa: _____

PSČ: _____

Datum: _____

Podpis: _____

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

přináší dvakrát ročně původní stati českých sociologů určené zahraničním čtenářům, stejně jako články zahraničních autorů věnované transformaci středoevropských zemí. Vychází v angličtině. Ilustracemi doprovázejí přední čeští karikaturisté.

Objednejte svým přátelům a známým v zahraničí.

Cena předplatného pro instituce 36 USD (61,20 DM), pro jednotlivce 30 USD (51,00 DM) a pro studenty 24 USD (40,80 DM).

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky v Praze. Objednávky předplatného i jednotlivá čísla českého a anglického vydání zajistí redakce Sociologického časopisu, Jilská 1, 110 00 Praha 1. Tel. (02) 24 22 08 42.

----- Zde odstříhněte -----

Závazně objednávám

_____ výtisků

Sociologického časopisu

_____ výtisků

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

Redakce

Sociologického časopisu

Jilská 1

110 00 Praha 1

Data & Fakta

INFORMACE Z VÝZKUMU

- Bulletin přinášející každý měsíc aktuální výsledky sociologických výzkumů, které uskutečnili pracovníci Sociologického ústavu Akademie věd ČR
- Určeno široké sociologické obci, politologům, pracovníkům státní správy a samosprávy, vládním orgánům, novinářům a všem, kteří se zajímají o průběh transformace postkomunistické společnosti v moderní (postmoderní) společnost
- Stručně, výstižně, populárně s množstvím tabulek a grafů

Cena jednotlivého čísla je 5 Kč, roční předplatné 50 Kč za 10 čísel, objednávky předplatného přijímá redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1

Jméno: _____

Instituce: _____

Adresa: _____

Datum: _____ Podpis: _____

Zposledních ročníků:

- 1/1994 – Tomáš Kostecký: Rozdíly v sociální problémovosti okresů České republiky
2/1994 – Václav Houžvička: Postoje obyvatel Chebska k Němcům
3/1994 – Zdenka Vajdová: Postoje k místní politice
4/1994 – Klára Vlachová: Odbory – pohled očima české veřejnosti
5/1994 – Alena Nedomová: Postoje k životnímu prostředí
6/1994 – Marie Čermáková: Sociální pomoc a rodina
7/1994 – Irena Hradecká: Co nabízí malé a střední soukromé firmy svým zaměstnancům?
8/1994 – Aleš Kroupa: Decentralizace a efektivita státní správy
9-10/1994 – Blanka Řeháková, Klára Vlachová: Relativní sociální, ekonomická a politická deprivace v České republice
1/1995 – Blanka Řeháková, Klára Vlachová: Relativní deprivace v zemích střední a východní Evropy
2/1995 – Jiří Večerník: Návratnost vzdělání: změny pro roce 1989 a mezinárodní srovnání
3/1995 – František Zich: Postoje obyvatel česko-německého pohraničí k Němcům
4/1995 – Irena Hradecká: Industriální vztahy a sociálněpolitické orientace výrobních dělníků
5/1995 – Marie Čermáková, Hana Maříková, Milan Tuček: Role mužů a žen v rodině a ve společnosti I.
6/1995 – Marie Čermáková, Hana Maříková, Milan Tuček: Role mužů a žen v rodině a ve společnosti II.
-

Závazně objednávám bulletin

Data & Fakta

č. 1/1994	☐	č. 1/1995	☐
č. 2/1994	☐	č. 2/1995	☐
č. 3/1994	☐	č. 3/1995	☐
č. 4/1994	☐	č. 4/1995	☐
č. 5/1994	☐	č. 5/1995	☐
č. 6/1994	☐	č. 6/1995	☐
č. 7/1994	☐		
č. 8/1994	☐		
č. 9-10/1994	☐		

Stávám se pravidelným odběratelem, žádám o zasílání všech následujících čísel ☐

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

Neperiodický sborník vydávaný péčí Sociologického ústavu a Komise pro historickou a sociální demografii určený v prvé řadě ke zveřejňování nových poznatků o populačním a sociálním vývoji České republiky ve vzdálenější i novější minulosti. Na stránkách sborníku, který vychází zpravidla jednou ročně, mají odpovídající místo i příspěvky metodické a teoretické, kritika archivních pramenů a možnosti jejich využití. Kromě statí obsahuje sborník i zprávy o domácí i zahraniční literatuře, rozhledy, informace o výzkumu, pravidelně přináší bibliografii české historické demografie.

Rozsah 150-250 str., cena 30-73 Kč (dle rozsahu).

Jednotlivé výtisky lze zakoupit, příp. objednat u dr. Ludmily Fialové.

První svazek vyšel v roce 1967, v roce 1994 svazek osmnáctý.

Jméno: _____

Instituce: _____

Adresa: _____

Datum: _____ Podpis: _____

Svazek 17, Praha 1993, 284 s. (40 Kč)

Obsah:

- Jan Horský-Eduard Maur: *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*
- Jan Horský: *Ältere Diskussion über die Sadruga und das Familien-Eigentums-Unteilbare in Böhmen und das heutige Studium der Familienstrukturen und -typen*
- Lenka Matušíková-Alena Pazderová: *Alterzusammensetzung der Kinder im „Verzeichnis der Untertanen nach dem Glauben vom Jahre 1651“*
- Volkmar Weiss: *Die Sammlung von Ortsfamilienbüchern in der Deutschen Zentralstelle für Genealogie in Leipzig*
- Jan Horský-Miloš Sládek: *Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651*
- Markéta Seligová: *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda)*
- Pavla Horská: *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820)*
- Eva Rumlová: *Demografická a sociální struktura obyvatelstva panství Dymokury v polovině 17. století*
- Věra Hrušková: *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*
- Petr Jančárek: *Zdravotní stav obyvatelstva Zubrníc v první polovině 19. století*

Svazek 18, Praha 1994, 228 s. (73 Kč)

Obsah:

- Eduard Maur-Dagmar Pišová: *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702.*
- Jana Beránková: *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850*
- Lumír Dokoupil-Ludmila Nesládková: *K základním tendencím vývoje populace Moravy od třicetileté války do revoluce 1848*
- Jana Brabencová: *Přirozený pohyb obyvatelstva v obci Vráž v letech 1601-1850*
- Ludmila Fialová: *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století*
- Petr Jančárek: *Sňatky v Zubrnících v 19. století (Zpráva o archivním průzkumu)*
- Bibliografie české historické demografie za léta 1990-1993*

Závazně objednávám sborník

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

č. 17 (1993)

č. 18 (1994)

č.

Stávám se pravidelným
odběratelem, žádám o zaslání
všech následujících čísel ☐

Sociological Review

3

CONTENTS

ARTICLES

Šimek, D.: Work in any other way? Comments on the Social Circumstances of Work	291
Novák, M.: Political Party Systems and Fundamental Models of Opposition	305
Večerník, J.: The Old and New Economic Inequalities: The Czech Case	321
Kráľová, Ľ.: Homogamy – Law or Alternative to the Selection of one's Spouse?	335

ESSAY

Szaló, C.: Toward a transfiguration of the world: the social construction of experience	345
---	-----

DISCUSSION	357
------------	-----

REVIEWS	371
---------	-----

NEWS AND INFORMATION	393
----------------------	-----

ANNOTATIONS	407
-------------	-----

Sociologický časopis

PE 4584

3

OBSAH

STATI

- Šimek, D.: Práce jinak? Poznámky k sociálním souvislostem práce 291
Novák, M.: Systémy politických stran a základní modely opozice 305
Večerník, J.: Staré a nové ekonomické nerovnosti: případ českých zemí 321
Králová, L.: Homogamie – zákon alebo alternativa výběru životního partnera? 335

ESEJ

- Szaló, C.: O změně osvětlení a zbarvení všech věcí: sociální konstrukce zkušeností 345

DISKUSE

- K důkladnější analýze příčin problémů české sociologie (P. Machonin) 357
Vidím to „trochu“ jinak (J. Šanderová) 361
Česká sociologie je pouze taková, jací jsou čeští sociologové (L. Rabušic) 363
Kam kráčí česká sociologie? A co jí schází? (M. Potůček) 366
K bezradnosti zatím není důvod (J. Šanderová) 368

RECENZE

- G. Le Bon: Psychologie davu (J. Sedláček) 371
V. Dvořáková, J. Kunc: O přechodech k demokracii (J. Kabele) 375
J. P. Scott: The Evolution of Social Systems. Monographs in Psychobiology: An Integrated Approach, Vol. 3. Ed. by S. A. Corson (J. Kamarýt) 378
Sociologie a životní prostředí (L. Kotačka) 379
L. Hrdý, V. Soukup, A. Vodáková (eds.): Sociální a kulturní antropologie (J. Kandert) 382
A. Wolf et al.: America at Century's End (V. Müller) 384
La biographie. Usages scientifiques et sociaux (P. Horská) 388

- ZPRÁVY A INFORMACE 393

- ANOTACE 407

mzdových jistotách, cenové kontrole apod. Tyto ambivalentní postoje charakteristické pro první období transformace jsou nyní odbourávány a nahrazovány sice menšinovými, zato však konzistentnějšími názory inklinujícími buď k tržní soutěži, nebo státním garancím. Nejenže menší počet lidí akceptuje úplnou svobodu soukromého podnikání, ale méně lidí také požaduje státní kontrolu ekonomiky.

Zvyšující se názorovou konzistencí rovněž pozorujeme mezi volbou svobodného trhu či státní ochrany na straně jedné a celkovou politickou orientací (spektrum pravič/levice) a pracovními vyhlídkami na straně druhé. V obou případech došlo ke značnému zvýšení těsnosti korelací. Respondenti se nyní umísťují koherentněji do obecného politického spektra podle svých individuálních postojů k soukromému vlastnictví, úloze státu a tržních motivů. Dokonce ještě výraznější posílení souvislosti můžeme pozorovat, když postoje korelujeme s očekáváním vhodného pracovního místa a pracovními vyhlídkami respondentů (viz tabulka 2).

Utvářející se systém ekonomických nerovností není doposud v myslích lidí legitimizován. Naprostá většina nepovažuje nově nabyté bohatství za poctivě získané nebo se ke způsobu jeho nabytí staví podezřívavě. Procento názorů, že „je nezbytné, aby privatizace pokračovala i s rizikem, že se majetek dostane do nesprávných rukou“ kleslo z 30 % v polovině roku 1992 na 19 % na konci roku 1993 (podle výzkumů „Ekonomická očekávání a postoje“). Panuje podezření, že jak malá, tak i velká privatizace přitahují špinavé peníze a plodí korupci. Také přijatá pravidla pro navrácení majetku předchozím vlastníkům se v mnoha případech těžce prosazují. Tyto skutečnosti tvoří odvrácenou stranu české privatizace, která je i tak stále oceňována jako relativně správná a spravedlivá.

Ve vztahu k chudobě není deklarace legitimacy natolik kategorická. Podle výsledků výzkumů se 40 % lidí doposud domnívá, že nositelem odpovědnosti za vlastní chudobu je spíše než společnost jednotlivce sám. Změna postojů v čase nicméně poukazuje na růst očekávání větších zásahů ze strany státu, a to zejména u starších a méně vzdělaných lidí. Tyto postoje vykazují rovněž větší konzistenci: lidé, kteří popírají legitimitu nově nabytého bohatství, jsou zároveň těmi, kdo viní stát ze zanedbávání problému chudoby a sami se cítí chudí. Ačkoli popsany proces zatím nevytváří společenskou polarizaci, nepochybně vede ke vzniku výraznějších hranic v rámci dané populace.

4. Diskuse a závěr

Při zkoumání transformace není možno od sebe oddělovat změny v rozsahu ekonomických nerovností od modifikací jejich charakteru. Nerovnosti se zprůhledňují: velké množství dříve skrytých nebo oficiálně neexistujících rozdílů a většina nově vzniklých nerovností se stává zjevnými a s tím vzniká i možnost posuzovat jejich legitimitu. Ekonomické nerovnosti se oproti minulosti neopírají o politická privilegia a jejich působnost je silněji zakotvena v ekonomické sféře. Dříve oddělené distribuce výdělků, příjmů domácností a majetku se začínají vzájemně propojovat. Liberalizace ekonomiky a její oddělení od státního rozpočtu dovoluje rozlišit příjmovou distribuci od redistribuce a zprůhlednit financování sociální sféry.

Přestože rozsah i zjevnost nerovnosti roste, nelze tuto skutečnost považovat za důkaz jejich dysfunkčnosti v rámci ekonomického systému a společnosti. Rozlišit v tomto smyslu mezi nutnými a nadměrnými „náklady ekonomické transformace“ je obtížné. Přizpůsobení ekonomického systému normálním podmínkám vyžaduje uchování přijatelné míry nezaměstnanosti, která by působila na zvýšení flexibility pracovních sil a tlumila mzdové nároky. Z toho důvodu je žádoucí odstranění starých sociálních jistot a

otevření prostoru pro větší výdělkovou diferenciaci motivující k získávání a využívání lidského kapitálu a podpoře podnikatelské aktivity.

Tabulka 2. Korelace mezi názory na soukromé vlastnictví, roli státu a příjmovou nerovnost (Spearmanovy korelační koeficienty)

	A.	C.	E.	F.	LEVICE	PROFESE
<i>Květen 1990</i>						
A.	1,00	-0,10*	0,18**	0,14**	-0,27**	
C.		1,00	-0,20**	-0,04	0,13**	
E.			1,00	0,20**	-0,15**	
F.				1,00	-0,09*	
<i>Červen 1991</i>						
A.	1,00	-0,21**	0,43**		-0,31**	0,05
C.		1,00	-0,20**		0,22**	-0,08
E.			1,00		-0,32**	0,14**
LEVICE					1,00	-0,17**
<i>Červen 1992</i>						
A.	1,00	-0,26**	0,41**	0,14**	-0,29**	0,02
C.		1,00	-0,23**	-0,17**	0,24**	-0,03
E.			1,00	0,36**	-0,38**	0,16**
F.				1,00	-0,31**	0,12**
LEVICE					1,00	-0,09*
<i>Listopad 1993</i>						
A.	1,00	-0,38**	0,39**	0,21**	-0,33**	0,12*
C.		1,00	-0,20**	-0,19**	0,30**	-0,12**
E.			1,00	0,34**	-0,33**	0,26**
F.				1,00	-0,25**	0,23**
LEVICE					1,00	-0,27**
<i>Listopad 1994</i>						
A.	1,00	-0,40**	0,41**	0,26**	-0,27**	0,19**
C.		1,00	-0,32**	-0,25**	0,31**	-0,20**
E.			1,00	0,47**	-0,34**	0,26**
F.				1,00	-0,31**	0,29**
LEVICE					1,00	-0,18**

Pramen: „Ekonomická očekávání a postoje“ 1990-1994 (dotázání 25-60 let).

Statistická významnost:

** < 0,001

* < 0,01

Vysvětlivky:

A. C. E. F. viz otázky v tabulce 2:

LEVICE: „V politice se často používají pojmy „právice“ a „levice“. Kam byste se sám(a) zařadil(a), kam asi svými názory patříte? 1. jasná levice, 2. spíše nalevo, 3. střed, 4. spíše napravo, 5. jasná právice.

PROFESE: „Považujete svoji profesi za perspektivní vzhledem k probíhající změně?“ 1. určitě ano, 2. spíše ano, 3. spíše ne, 4. určitě ne.

Česká republika zaujímá z hlediska rychlosti ekonomické transformace a stupně makroekonomické stability přední postavení mezi zeměmi střední Evropy, nicméně mzdová a příjmová nerovnost je tu stále malá a svázaná mnohem více se socialistickou minulostí

než s tržním systémem.⁸ Pokud jde o postoje, vykazuje ovšem nejvyšší míru přitakání hodnotám trhu a „tvrdé práce“ a nejmenší požadavky státního zajištění. I přes určitý návrat k paternalistickým očekáváním jsou požadavky české populace na rovnost a státní zásahy do individuální životní úrovně stále mnohem menší než u ostatních. Také míra sympatií vůči liberálním hodnotám zůstává nejvyšší, stejně jako ochota akceptovat větší nerovnosti (podle výzkumů „Demokracie a společenské změny“ „Sociální nerovnosti 1992“).

Vezmeme-li v úvahu rozsah „jádrového“ systému odměňování práce (podle „meritokratické triády“), formování příjmů domácnosti (z hlediska váhy ekonomického modelu v porovnání s demografickým) a způsoby jeho ohrožení „periferií“ distribuce, nemůžeme přehlédnout ještě jeden významný rys. Československá ekonomika zůstala centralizovaná, sociální struktura potlačená a partikulární zájmy zmrazené až do posledních dnů komunistické vlády. Soukromý sektor byl zakázán, nebyly tu ani žádné autonomní sociální síly podobné rolnickému nebo odborovému hnutí v Polsku, ani „duální ekonomika“ jako v Maďarsku. Negativní se obrátilo v pozitivní: řízení celkového procesu transformace bylo snazší a privatizace nabyla méně spontánních a divokých forem. Podíl „jádrových“ forem a způsobů distribuce je v České republice zřejmě vyšší než jinde.

Ekonomické potřeby a zájmy však nejsou jediným rozměrem ekonomické nerovnosti. Přinejmenším stejně významné jsou dimenze sociálně strukturní a eticko-kulturní: integrita společnosti, ochrana morálního rozvoje a v neposlední řadě i obnovení středních společenských vrstev.⁹ Vzniku střední třídy na jedné straně brání skutečnost, že současná (proklamativně konzervativní) vláda neposkytuje větší podporu malým podnikatelům a nepomáhá zvyšovat status takových kategorií, jako jsou lékaři či učitelé – o to větší podpoře se těší velký kapitál a monopolistické struktury. Na druhé straně si však česká společnost zachovává své tradice udržováním relativně dobrého sociálního systému, který zabraňuje vytvoření společenské spodiny.

Otázky ekonomické nerovnosti se doposud netčšily velké pozornosti politických a akademických debat. Česká republika se vzhledem k trvající nízké nezaměstnanosti a zákonně uznávané chudoby (v prvním případě okolo 3 %, v druhém okolo 2 %) a k doposud neexistující extrémní koncentraci chudoby i bohatství jeví jako ostrov sociální integrity a smíru. To ovšem neznamená, že se nepotýká s problémy, nýbrž jen že jejich aktuální rozsah je omezen pouze buď na určité regiony (v případě nezaměstnanosti), nebo na určité kategorie (případ Romů). Nicméně, zmíněný posun postojů směrem doleva a rostoucí kritika nerovností poukazuje na citlivost daného tématu a jeho možné otevření v blízké budoucnosti, a to právě ze strany latentních středostavovských struktur.

⁸) Je ovšem otázkou, do jaké míry transformace na makroúrovni a v právních termínech pronikla do mikroúrovně a reálného chování. Jak upozorňují někteří autoři, fungování ekonomiky má fakticky k tržnímu systému daleko, protože je stále svázáno se starými monopoly, státem a fungováním „kontrolních skupin“ provázané lobbujícími ve svůj prospěch [Mlčoch 1992].

⁹) Ze sociologického hlediska byly české země 30. let považovány (s jistou módní nadsázkou) za velmi rovnostářskou společnost neboli „téměř jednolitou vrstvu městských dělníků a zřizenců, nižších a středních úředníků, jejichž objektivní podmínky životní se čím dál více připodobňují a kteří ani mentalitou se od sebe příliš neliší, jsouce orientováni podle jednotné masové kultury dneška“ [Ullrich 1937: 43].